

891 .  
Д725

**Р. П. ІВАНОВА**

**МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ**

У СУСПІЛЬНО  
ПОЛІТИЧНОМУ  
РУСІ

РОСІЇ ТА УКРАЇНИ



Р. П. ІВАНОВА

**МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ**  
У СУСПІЛЬНО-  
ПОЛІТИЧНОМУ РУСІ  
РОСІЇ ТА УКРАЇНИ

(II ПОЛОВИНА XIX СТ.)

ВИДАВНИЦТВО КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ  
1971

841

9751

Г-20

Д-725

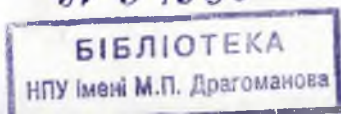
Ця праця є першою спробою на підставі архівних джерел, маловідомих публікацій, мемуарної літератури і творів самого Драгоманова показати його місце в суспільно-політичному русі Росії і України, ту прогресивну в цілому роль, яку відіграв він у визвольному русі народів нашої країни.

Розрахована на фахівців-істориків, студентів та масового читача.

1-5-4

215-71

И-54580



## ПЕРЕДМОВА

**П**остать відомого українського вченого і мислителя, громадського діяча і публіциста — Михайла Петровича Драгоманова привертала до себе погляди дослідників різних часів і різних переконань. І ця розмаїтість не даремна: надто значними, надто вагомими були його гостре слово і смілива думка, котрі представники різних суспільно-політичних течій прагнули перетягти до своїх прапорів. Його громадсько-політична діяльність мала важливе значення в розвитку української суспільно-політичної думки в другій половині XIX ст. і є однією з яскравих сторінок визвольної боротьби народів нашої країни. Закордонна публіцистична діяльність Драгоманова відкривала шляхи не лише для розвитку публіцистики і літературної критики на Україні, а й була трибуною боротьби за розвиток української нації, її науки і культури в тяжку добу гоніння і переслідувань.

Драгоманов (1841—1895) жив і діяв у складних історичних умовах, коли революційність буржуазної демократії в Росії розквітала і вмирала, а революційність соціалістичного пролетаріату ще не визріла. Пробуджена Росія рвала на собі віковічні кайдани неволі і нещастя й шукала кращих, світлих шляхів для свого майбутнього.

Ті кращі сини йшли на нерівну боротьбу за волю і щастя рідного народу. Багато з них не дійшло до своєї мети, але вони «полягли не даремно... вони сприяли — прямо чи посередньо — дальшому революційному вихованню російського народу»<sup>1</sup>.

Серед тих борців і розвідників майбутнього був і М. П. Драгоманов. Його діяльність, позначена бурхливими пошуками і гарячою пристрасстю, ускладнювалася тією обставиною, що він брав участь у національно-визвольному русі українського народу. Його діяльність — переконливий доказ того, що російська й українська демократія йшли поряд у боротьбі проти всіх форм гноблення, прагнули до єдиної мети — повалення самодержавства, носія класового і національного гніту. Спільна боротьба виробила спільні революційні й демократичні традиції, що зміцнювали дружбу, взаємоповагу і взаємодопомогу українського і російського народів, усіх народів колишньої царської Росії. Дружба радянських народів-братів є одним з найцінніших здобутків соціалізму.

В цьому — певна частка праці М. П. Драгоманова, поборника дружби українського народу з російським, з усіма народами. Він зорював ниву, в яку заронив зерна знань і людського добра, і був певен, що зерна ті «справжні і що вони не пропадуть»<sup>2</sup>.

Драгоманов не помилився. Високо оцінили його діяльність видатні сучасники і нащадки. Іван Франко ставив його поряд з Великим Кобзарем і закликав дорожити його «неперестарілим» доробком усіх, «кому дороге наше слово і дорогі ті ідеї, для яких працювали і боролися

---

<sup>1</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 223.

<sup>2</sup> Из архива П. Б. Аксельрода. Русский революционный архив. Берлин, 1924, стр. 60.

обидва чільні сини України — Шевченко і Драгоманов»<sup>3</sup>. Відомий діяч більшовицької партії і Радянської держави А. Луначарський вважав, що «Драгоманов лишається джерелом світла, що дивує далекозорістю, яскравістю і красою свого розуму і лишається великим учителем, котрий далекозорістю і правдолюбством не нижче самого Чернишевського»<sup>4</sup>. Справді, Україна не часто давала діячів такого світогляду, такої наснаги і пристрасті. Його серце билося в унісон з подихом часу, кожне слово паладо пристрастю боротьби його епохи, кожна думка позначена гостротою питань сучасності.

Все це спричинилося до того, що навколо імені М. Драгоманова склалась велика кількість концепцій, течій, напрямів, що часто-густо приховували справжню суть його діяльності і далеко не завжди правильно визначали його місце в історії визвольного руху. Особливо це стосується дореволюційної та сучасної зарубіжної буржуазно-націоналістичної історіографії. В радянській історіографії це питання певний час зазнавало значних еволюцій, що позначилось на сучасному драгоманознавстві. Лише протягом останнього десятиріччя почалося ґрунтовне вивчення спадщини Драгоманова, зокрема, літературно-критичної. На наш погляд, настав час поставити і обґрунтувати питання про значення і місце Драгоманова в суспільно-політичному процесі. Необхідність цього доводять також дослідження, котрі з'явилися останнім часом і котрі, даючи науковий аналіз тих чи інших сторін світогляду Драгоманова, в цілому не визначають його ролі, чи досить невиразно, а часом і суперечливо окреслю-

<sup>3</sup> Передмова Ів. Френка до видання: М. Драгоманов. Шевченко, українофіли і соціалізм. Львів, 1906, стор. X—XI.

<sup>4</sup> Зб. Пам'яті Михайла Драгоманова (1895—1920). Харків, 1920, стор. 55.

ють його місце в історії суспільно-політичної і національно-визвольної боротьби. Деякою мірою це пояснюється загальним станом вивчення революційно-демократичного і суспільно-політичного руху другої половини ХІХ ст., що з середини 30-х років майже не провадилося.

Історичний ХХ з'їзд КПРС відкрив широку перспективу для досліджень різних суспільно-політичних течій. Програма Комуністичної партії Радянського Союзу поставила перед дослідниками вітчизняної історії важливе завдання — далі розвивати марксистсько-ленінське вчення на основі «вивчення і узагальнення нових явищ у житті радянського суспільства й досвіду світового революційного робітничого і визвольного руху, творче поєднання теорії з практикою комуністичного будівництва»<sup>5</sup>.

Завдання полягає в тому, щоб викоринити вузький догматизм і обмеженість, нетерпиме ставлення до нового. Суспільно-політичне життя будь-якої епохи є відображенням історичного процесу, вивченням якого займається історична наука. Адже, не знаючи минулого, важко рухатися вперед. У суспільно-політичному житті беруть участь не лише маси, класи, партії, а й окремі діячі. В. І. Ленін писав, що «історія вся складається саме з дій осіб, що безперечно являють собою діячів»<sup>6</sup>. Видатні громадські діячі добре розуміли найважливіші завдання сучасної епохи, прагнули розв'язати їх. Від успішного вирішення ними суспільних проблем залежав рух суспільства шляхом прогресу. Звідси постає настійна потреба вивчення суспільно-політичного життя, ролі в ньому окремих осіб. Істориками ще недостатньо вивчено суспільно-політичний рух на Україні в другій половині ХІХ ст., хоч

---

<sup>5</sup> Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1961, стор. 103.

<sup>6</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 137.

матеріал для цього є досить багатий. Україна невіддільна від загальноісторичних процесів, що відбувалися в інших країнах, в інших народів. Але вона мала й свої особливості. Як і кожний народ, український вніс свій вклад у загальнолюдську скарбницю прогресу. Наукову, всебічну й об'єктивну оцінку того чи іншого явища, того чи іншого діяча минулого можна дати, лише виходячи з урахування конкретних історичних умов. Володимир Ілліч Ленін учив: «Весь дух марксизму, вся його система вимагає, щоб кожне положення розглядати тільки (α) історично; (β) тільки в зв'язку з іншими; (γ) тільки в зв'язку з конкретним досвідом історії»<sup>7</sup>. Лише тоді можливе справді глибоке пізнання історичних процесів. Бо «факти, коли взяти їх в їх цілому, в їх зв'язку, не тільки «уперта», але й безумовно доказова річ»<sup>8</sup>.

Діяльність і суспільно-політичні погляди Драгоманова привертають увагу все більшого кола радянських вчених. Це й зрозуміло. Багатограна спадщина відомого діяча минулого допомагає зрозуміти багато явищ суспільного життя України тієї історичної доби. Вивчення діяльності Драгоманова збагачує скарбницю вітчизняної наукової думки, показує ті складні, часом суперечливі шляхи, ту велику працю, яка наближала до нас час соціалістичних перетворень. В. І. Ленін говорив, що «ніде в світі пролетарський рух не народжувався і не міг народитися «відразу», в чистому класовому вигляді, з'явитися на світ готовим, як Мінерва з голови Юпітера»<sup>9</sup>. Цей рух став підсумком великого і складного історичного процесу. Шлях дослідження історії, вказував В. І. Ленін, лежить у вивченні в сукупності всіх суперечливих тенденцій «як

---

<sup>7</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 200

<sup>8</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 252.

<sup>9</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 225.



єдиного, закономірного в усій своїй величезній різнобічності й суперечливості...»<sup>10</sup>.

Діяльність Драгоманова, його ставлення до певних суспільно-політичних процесів мали значний відгомін у суспільно-політичному житті тогочасної Росії й України. І хоч він не спромігся розв'язати на рівні найпередовішої суспільної науки — марксизму — найважливіших питань сучасності, все ж у кожному з питань, котрих він торкався, відчувалася могутня сила думки, відчуття нового, прогресивного. В. І. Ленін говорив, що про діячів минулого судять не з того, чого вони не зробили, а що зробили в порівнянні зі своїми попередниками. Драгоманов вніс значний вклад в прогресивну українську культуру і визвольний рух трудящих України.

Пропонована праця ставить за мету стисло розглянути найважливіші аспекти громадсько-політичної діяльності Драгоманова, а також поставити ряд питань суспільного руху на Україні в другій половині XIX ст.

Автор висловлює щиру вдячність членам-кореспондентам АН УРСР — лауреатові Ленінської премії Кирилюку Є. П., Острянину Д. Х., Шевченку Ф. П. за цінні зауваження і поради подані при підготовці книги.

---

<sup>10</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 38.

**МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ  
У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ РУСІ  
КІНЦЯ 50-х — 60-х рр.**

Перші кроки громадсько-політичної діяльності Михайла Драгоманова пов'язані з кипучим суспільним життям у Києві, що спостерігалось наприкінці 50-х — початку 60-х рр. XIX століття.

Це була Росія, пробуджена петрашевцями і «Колоколом». Це був час, коли піднімалась і гартувалася перша когорта революціонерів-різничинців на чолі з Чернишевським, коли мужніли майбутні герої «Народної волі». «Ширше стало коло борців, ближчий їхній зв'язок з народом. «Молоді штурмани майбутньої бурі» — називав їх Герцен. Але це не була ще сама буря»<sup>1</sup>, — так характеризує В. І. Ленін цей період революційно-визвольної боротьби в Росії.

Ідеї, що жили тодішнє суспільне життя, наклали глибокий відбиток на формування суспільно-політичних поглядів Драгоманова: рішуче схрещувались мечі двох протилежних суспільних ідеологій — демократичної і поміщицько-буржуазної. Точилася гостра боротьба за землю, за волю — селянську й громадську. М. Чернишевський, М. Добролюбов на чолі «Современника» сміливо

<sup>1</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 13.

проголошували ідеї революційної демократії під тиском цензури, під ударами офіційної і добровільної реакції. В надрах передової російської інтелігенції відбувалося бродіння, що привело до утворення таємної революційної організації «Земля і воля». Хвилювалося студентство. З Лондона долітали могутні удари «Колокола». З'являються підпільні прокламації гуртків революційно-демократичної молоді — «Великорус», «Молода Росія». Вирували обидві столиці російської імперії. Пожвавився національно-визвольний рух на Україні.

З юнацьких літ Драгоманов потрапляє в насичену революційним подихом атмосферу. Ще в Полтавській гімназії він знайомиться з майбутнім революційно-демократичним діячем Я. Бекманом<sup>2</sup>, погляди якого справили на молодого Михайла велике враження. В ці роки він з захопленням читає «Современник», де друкувались М. Чернишевський і М. Добролюбов, твори О. Герцена, П. Лаврова, Т. Шевченка<sup>3</sup>. Вже тоді юнака не задовольняє ліберальний напрямок місячника «Атеней», і він пише до його редактора Є. Корша: «Ми не хочемо жити чужим розумом і для цього ми вправі вимагати від передових людей, щоб вони вказали нам дорогу на початку нашого обучения»<sup>4</sup>.

Під впливом російської демократичної публіцистики і літератури Драгоманов перебуває ще в гімназії. В одному з своїх листів до рідних він захоплено цитує рядки з вірша М. Некрасова «Поет і громадянин»:

Иди в огонь за честь отчизны,  
За убежденья, за любовь.

---

<sup>2</sup> Михайло Драгоманов. Два учителі. Спомини. Львів, 1902, стор. 29.

<sup>3</sup> Там же, стор. 39, 45, 56.

<sup>4</sup> З юнацьких літ М. П. Драгоманова. — «Україна», 1929, березень.

Иди и гини безупречно,—  
Умрешь не даром, дело прочно,  
Когда под ним струится кровь<sup>5</sup>.

Як і всій демократично настроєній молоді, Драгоманову була близькою «мужицька» муза М. Некрасова.

Юнак уважно стежить за ходом ідейної боротьби навколо селянської реформи 1861 р., з захопленням читає революційно-демократичні видання, що виходили в Петербурзі. Саме під їх впливом він уже тоді приходить до висновку, що політичні перетворення, в тому числі і свобода слова, яких вимагала тоді демократична громадськість,— це «основа всього кращого, тому що тільки тоді можна досягти розвитку, коли всяка думка може бути сміливо висловлена»<sup>6</sup>. Саме в 60-ті роки під впливом російської демократичної публіцистики у нього складаються переконання про першорядність демократичних перетворень в Росії; які згодом він буде наполегливо відстоювати в полеміці з російськими народниками. Про могутній благотворний вплив революційно-демократичних ідей великих російських мислителів М. Драгоманов писав у 1877 р.: «Ми й тоді, як і тепер, цінимо Росію декабристів, Пушкіна, Гоголя, Герцена, Белінського, Тургенєва, Добролюбова, Чернишевського, а не Росію Миколая Павловича»<sup>7</sup>. Любов і повага до кращих синів Росії залишились у М. Драгоманова на все життя.

Від 60-х років дісталася Драгоманову ще одна визначальна риса його суспільно-політичних переконань. Це — федералізм.

Ідеї федералізму були на той час досить поширеними

---

<sup>5</sup> Архів М. П. Драгоманова Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. XXVI — 162. 2541 (1181).

<sup>6</sup> Там же.

<sup>7</sup> М. Драгоманов. Народні школи. Женева, 1877, стор. 82.

в демократичній публіцистиці як російській, так і українській. Та особливо близько зіткнувся з ними Драгоманов під час своєї активної діяльності в Києві на початку 60-х рр. Взагалі, національне питання, особливо питання розвитку української мови, літератури, освіти, що хвилювали тодішнє українське громадянство, залишили глибокий слід у свідомості Драгоманова. Згодом це мало визначальне значення для оцінки ним багатьох громадсько-політичних явищ як у Росії, так і на Україні.

Драгоманов пізніше не раз публічно заявляв себе спадкоємцем ідей Кирило-Мефодіївського братства 40-х рр., а одного з його натхненників — М. І. Костомарова — називав своїм ідейним учителем щодо федералізму<sup>8</sup>. Правда, він вимогливо поставився до свого вчителя і нерідко правив над ним суворий, але справедливий суд. Та це було так: ідеї кирило-мефодіївців знову ожили в 60-і роки під час піднесення демократичного і національно-визвольного руху на Україні. Вони захопили значно ширше коло передової інтелігенції і мали вплив на формування поглядів багатьох визначних діячів української культури другої половини XIX ст. Правда, ідеї, проголошені в 40-і роки, зазнали деяких змін, але головна спрямованість їх залишалася тією ж.

40-і роки минулого століття — то був час, коли розвиток капіталізму активізував формування націй, коли пробуджувалася політична свідомість народів, коли в Європі віяло подихом національного відродження і створювались такі товариства, як «Молода Італія», «Молода Німеччина», «Молода Польща», «Матиці» — в Сербії і Хорватії, виникали такі культурно-освітні і громадсько-політичні напрями, як кельтофіліство, германофіліство

---

<sup>8</sup> М. Драгоманов. Листи на Наддніпрянську Україну. К., 1917, стор. 29.

і т. п. На Україні також відбувалися подібні процеси. Іх вияв — Кирило-Мефодіївське братство, що виникло в середовищі прогресивної української інтелігенції в 1845—1847 рр. Власне, це було свого роду українське слов'янофільство, що шукало шляхів відродження своєї нації.

На відміну від московського слов'янофільства воно вбачало майбутнє свого народу не в поверненні до минулого, не в самодостатньому розвитку своєї національності, а навпаки — в єднанні — на основі федерації — з усіма слов'янськими народами. Як писав М. Костомаров, усі ці народності мали бути в «міцному зв'язку між собою, але кожна зберігала свято свою окрему автономію»<sup>9</sup>.

На перший план кирило-мефодіївці висували ідею слов'янської федерації, що будувалась на засадах республіканізму, антикріпосництва і рівноправності усіх слов'ян. Програму братства найвиразніше видно з прокламації, писаної рукою М. Костомарова «До братів українців»:

«1) Ми приймаємо, що усі слов'яни повинні з собою з'єднатися.

2) Але так, щоб кожен народ утворив особливу Річ Посполиту (тобто республіку. — *P. I.*) і управляв окремо від інших, так щоб кожен мав свою мову, свою літературу і своє громадське впорядкування...

3) Щоб був спільний сейм або Рада Слов'янська, де б... порішали такі справи, котрі стосуються цілого Союзу Слов'янського.

4) Щоб в кожній республіці був свій правитель, вибраний на час, і над цілим Союзом був би правитель, вибраний на час». Далі йшли пункти про рівність народу, про ліквідацію станів, про релігію, якій надавалася пе-

<sup>9</sup> Автобіографія Н. Н. Костомарова. Петроград, 1923, стр. 188.

лика вага <sup>10</sup>. Ці ж ідеї викладав і статут товариства. Як уточнював пізніше М. Костомаров, слов'янські народи в майбутньому повинні скласти з Росією федерацію, а сама Росія має бути поділена на штати <sup>11</sup>.

Кирило-мефодіївці у спеціальній відозві зверталися «До братів великоросіян і поляків» і закликали «знищити в серцях своїх безрозсудну ненависть один до одного», взяти за мету життя «слов'янський союз, загальну рівність, братство, мир...» <sup>12</sup>. В 1860 р. М. Костомаров писав до «Колокола», що ці федералістичні ідеї були спрямовані на те, щоб «кожна народність зберегла свої особливості при загальній особистій і громадській свободі» <sup>13</sup>. Таким шляхом, на думку братства, Україна могла відродити «вмираючу під батогом московським і багнетом санкт-петербурзьким народність», «вирити самотню літературу». Членом братства був і М. Костомаров, який виступав за право і до релігійної свободи, і до політичного права і до республіканської освіти.

Братство вважало, що тільки тоді, коли, здавалося, в Росії встановиться республікансько-демократична програма кирило-мефодіївського подихом. Вона повинна була бути чинною в кожній точці течею чинної ночі, по

Братство вважало, що тільки тоді, коли, здавалося, в Росії встановиться республікансько-демократична програма кирило-мефодіївського подихом. Вона повинна була бути чинною в кожній точці течею чинної ночі, по

<sup>8</sup> М. Драгоманов. Листи на Наддніпрянщині, т. 1, Київ, 1917, стор. 29.

не замикались у вузькому колі національних інтересів українського народу: вони обстоювали і захищали інтереси всіх слов'янських народів. На той час це мало велике всеслов'янське значення.

У 30—40-і рр. ХІХ ст. слов'янське питання було одним із головних у міжнародному житті. Це було, по суті, національним питанням кожної слов'янської нації, що саме складалися в ході розвитку капіталізму<sup>14</sup>. З усіх слов'ян тоді лише росіяни мали свою державу і могли розвивати свою національну культуру. Всі ж інші слов'янські народи знаходилися під гнітом великих держав, котрі жорстко утискували їх, а то й зовсім намагалися знищити. Тому вимога автономії для слов'янських народів у формі слов'янської федерації, та ще й на ґрунті глибокого республіканізму, рівноправності — національної і політичної — мала велике міжнародне значення. Це були справді демократичні, справді братерські ідеї дружби між народами, висловлені в домарксистську епоху, до появи «Маніфесту Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса. Подібних не знала тоді жодна європейська країна.

Проголошені кирило-мефодіївцями вимоги мали велике значення для розвитку демократичних і національно-визвольних ідей на Україні. Вони знову стали на порядок денний наприкінці 50-х — початку 60-х рр.

У цей період визвольного руху в Росії федералістичні ідеї були досить популярними в середовищі революційної демократії. О. Герцен і М. Огарьов не раз висловлювали думку, що федералістичний устрій у Росії обмежив би свавілля самодержавства<sup>15</sup>. Вимоги федералістичного

<sup>14</sup> М. І. Марченко. Історичне минуле українського народу в творчості Т. Г. Шевченка. К., 1957, стор. 157.

<sup>15</sup> А. І. Герцен. Собрание сочинений, т. XIV. М., 1958, стр. 35.



лика вага <sup>10</sup>. Ці ж ідеї викладав і статут товариства. Як уточнював пізніше М. Костомаров, слов'янські народи в майбутньому повинні скласти з Росією федерацію, а сама Росія має бути поділена на штати <sup>11</sup>.

Кирило-мефодіївці у спеціальній відозві зверталися «До братів великоросіян і поляків» і закликали «знищити в серцях своїх безрозсудну ненависть один до одного», взяти за мету життя «слов'янський союз, загальну рівність, братство, мир...» <sup>12</sup>. В 1860 р. М. Костомаров писав до «Колокола», що ці федералістичні ідеї були спрямовані на те, щоб «кожна народність зберегла свої особливості при загальній особистій і громадській свободі» <sup>13</sup>. Таким шляхом, на думку братства, Україна могла відродити «вмираючу під батогом московським і багнетом Санкт-Петербурзьким народність і відтворити самобутню літературу». Члени товариства, говорив М. Костомаров, були пройняті «омерзінням до кріпосного права і до релігійних і національних ненавистей, вболівали за темряву народу», ставили питання про його просвіту.

В глупу пору миколаївської реакції, коли, здавалося, з декабристами загинули всі думки про республікансько-демократичні перетворення в Росії, від програми кирило-мефодіївців віяло могутнім революційним подихом. Вона була ніби проблеском сонця серед безкінечної ночі, подихом живого людського розуму.

Федералістичні ідеї Кирило-Мефодіївського братства

---

<sup>10</sup> Воззвание «К братьям украинцам». — «Былое», № 1, 1906, стр. 67—68.

<sup>11</sup> П. А. Зайончковский. Кирило-Мефодиевское товарищество. М., 1959, стр. 86.

<sup>12</sup> Воззвание «К братьям великороссиянам и полякам». — «Былое», 1906, № 1 стр. 68.

<sup>13</sup> М. П. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. II. Париж, 1906, стр. 752.

не замикались у вузькому колі національних інтересів українського народу: вони обстоювали і захищали інтереси всіх слов'янських народів. На той час це мало велике всеслов'янське значення.

У 30—40-і рр. XIX ст. слов'янське питання було одним із головних у міжнародному житті. Це було, по суті, національним питанням кожної слов'янської нації, що саме склалися в ході розвитку капіталізму<sup>14</sup>. З усіх слов'ян тоді лише росіяни мали свою державу і могли розвивати свою національну культуру. Всі ж інші слов'янські народи знаходилися під гнітом великих держав, котрі жорстко утискували їх, а то й зовсім намагалися знищити. Тому вимога автономії для слов'янських народів у формі слов'янської федерації, та ще й на ґрунті глибокого республіканізму, рівноправності — національної і політичної — мала велике міжнародне значення. Це були справді демократичні, справді братерські ідеї дружби між народами, висловлені в домарксистську епоху, до появи «Маніфесту Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса. Подібних не знала тоді жодна європейська країна.

Проголошені кирило-мефодіївцями вимоги мали велике значення для розвитку демократичних і національно-визвольних ідей на Україні. Вони знову стали на порядок денний наприкінці 50-х — початку 60-х рр.

У цей період визвольного руху в Росії федералістичні ідеї були досить популярними в середовищі революційної демократії. О. Герцен і М. Огарьов не раз висловлювали думку, що федералістичний устрій у Росії обмежив би свавілля самодержавства<sup>15</sup>. Вимоги федералістичного

---

<sup>14</sup> М. І. Марченко. Історичне минуле українського народу в творчості Т. Г. Шевченка. К., 1957, стор. 157.

<sup>15</sup> А. И. Герцен. Собрание сочинений, т. XIV. М., 1958, стр. 35.

влаштування в країні висували прокламації групи «Великорус» і програмні статті організації «Земля і воля». То була радикальна, демократична вимога політичних перетворень в Росії.

Федералістично-демократичні концепції кирило-мефодіївців 40-х рр. були ніби тією ланкою, що поєднувала ідеї «Товариства Об'єднаних Слов'ян» вікопомної доби декабристів 20-х рр. з подібними ідеями всеросійської демократії 60-х рр. Особливо виразно перегукувалися з ними ідеали слов'янської федерації Герцена. Він писав у 1859 р.: «Я від усїєї душі бажаю не розриву слов'янського світу, а його вільної федералізації»<sup>16</sup>.

Але між федералістичними ідеалами Кирило-Мефодіївського братства і революційної демократії пізнішого часу існувала й відмінність.

Федералістичні ідеї кирило-мефодіївців, висунуті значно раніше, відбивали інтереси не лише народів Росії, а й західних і південних слов'ян, які жорстоко утискувались. Як бачимо, рамки їх більш широкі, інтернаціональні. Але саме це й робило їх більш відірваними від пекучих проблем сучасної російської дійсності, і тому практично вони були утопічними.

У 60-і роки ідеї федералізму набули поширення і на Україні. З одного боку, вони жили в середовищі передової інтелігенції ще з кінця 40-х рр., як відгомін недавньої минувшини, а з другого, — посилювались у ході розвитку національно-визвольного руху, під впливом загального демократичного піднесення в Росії.

Правда, порівняно з 40-ми роками, вони дещо змінилися. Зменшились їх всеслов'янське звучання і республіканські тенденції. Костомаров, який все ще підносив ці питання, писав до «Колокола», що він не проти, щоб фе-

---

<sup>16</sup> А. И. Герцен. Собрание сочинений, т. XIV, стр. 35.

дерація слов'ян була «навіть під скіпетром російського государя», але «коли цей государ зробиться государем вільних народів, а не всепожираючої татарсько-німецької московщини»<sup>17</sup>. Все ж — засади рівноправності, свободи і антикріпосництва залишалися незмінними.

Значного поширення набули на Україні в 60-х рр. заклики до відродження української літератури, вивчення народу і його просвіти. Це прагнення ліберально-буржуазної і різночинної інтелігенції стимулювалось ще грізною для Росії польською справою. Це був переддень польського повстання 1863 року.

Польська шляхта, що готувалася до боротьби з російським царизмом, висувала питання про відновлення союзу Польщі і Литви, про відновлення свого панування «від моря до моря». В такому випадку їй мала відійти вся Правобережна Україна (не кажучи вже про Галичину), де польська шляхта й так почувала себе повновладним господарем. Кріпосницькі і напівкріпосницькі порядки царської Росії давали можливість шляхті посилено полізувати цей край і через церкву, і через школу. У Києві, наприклад, у кінці 50-х — на початку 60-х рр. існувало таємне польське шкільне товариство; польські пани при своїх дворах закладали школи, де дітей українських селян навчали ксьондзи за польськими книжками<sup>18</sup>.

Все це, природно, породжувало зворотну реакцію серед української інтелігенції, котра почала братись за культурну і громадську роботу по відродженню національної свідомості. Цей рух особливо посилювався наприкінці 50-х і в 60-х рр., коли в нього включилась молодь Київського університету — ініціатор відкриття україн-

<sup>17</sup> М. П. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. II, стр. 752.

<sup>18</sup> Суспільно-політичний рух на Україні, т. I. К., 1963, стор. 93.

ських шкіл для народу. Спочатку в Києві, а згодом і в інших містах виникають так звані «недільні школи», безплатні світські школи для дітей міської бідноти. Школи ці існували на Україні завдяки підтримці прогресивного громадського діяча і вченого М. І. Пирогова, попечителя Київського учбового округу, «Недільні школи» скоро завоювали популярність не лише на Україні, а й в інших містах Росії, зокрема — в Москві й Петербурзі. Правда, вони муляли око урядові й поліції, що взяла їх під свій недремний нагляд. Герцен у своєму «Колоколі» досить уїдливо висміював за це царських сатрапів.

Широкий культурно-освітній рух на Україні тісно переплітався і фактично являв собою вияв національно-визвольного руху. Рух носив назву «українофільство» і мав різні напрями\*. Значна роль у тому русі належала М. Костомарову, П. Кулішу, П. Чубинському, В. Антоновичу, П. Житецькому, А. Метлинському та ін., котрі зверталися до багатої народної історії, до творчості народу, піднімали питання народності.

Особливо широко використовувалась та ідеалізувалась ними козаччина. Як писав пізніше Драгоманов, вони навіть забували, що це козацтво «зовсім віджило свій вік і стали заплутуватись в різних теоріях про самотність Малоросії»<sup>19</sup>. Цим теоріям самотності надавалась особлива вага з певних причин. Справа в тому, що шляхетсько-націоналістичні теоретики твердили, що на Правобережній Україні панство та інтелігенція — поль-

---

\* Цей термін вживали і в офіційних документах, і в полемічних статтях. Цим терміном потім користувалися й діячі національно-визвольного руху. Кожна з суспільно-політичних груп вкладала в нього свій смисл. Вживаючи цей термін далі, ми розуміємо під ним український національно-визвольний рух взагалі.

<sup>19</sup> М. П. Драгоманов. Политические сочинения, т. I, М., 1908, стр. 72—73.

ські, значить і край цей польський. Українофіли доводили, що приналежність цього краю потрібно виводити з того, який народ заселяє його. Споконвіку тут живуть українці, як і в Галичині, отже, і землі ці українські. В підтвердження цього аргументу відповідно піднімалась і звеличувалась минувшина українського народу. Заходи українофілів до відродження і розвитку національної культури, освіти, такі як впровадження «Грамадкою» П. Куліша українського шрифту супроти латинського, видання українських популярних книжок та ін. спрямовувались на те, аби утвердити існування, самобутність і силу українського народу.

Польські пани зараховували поезії Т. Шевченка, твори М. Вовчка, Л. Глібова, азбуку, граматики до жахливої зброї проти поляків, а українофільський орган «Основа», що виходив у Петербурзі, звинувачували в тому, що він нібито зосередив у собі руйнівні «ідеї комунізму» і «фальшивого соціалізму». Польські газети писали тоді, що все минуле України, її майбутні прагнення — схиляють її до Польщі і відлучають від «московського елемента», котрий вона завжди від себе відбивала і відкидала», що Русь — це не Росія, а Польща тощо<sup>20</sup>.

В «Основі», яку видавав у Петербурзі В. Білозерський 1861—1862 рр., українофільські діячі ведуть палку полеміку з ідеологами Польщі «від моря до моря» — Падалицею, Нарбутом, Грабовським та іншими. М. Костомаров писав, що не народ український відчував потяг до Польщі, як твердив це Т. Падалиця, а ті, «для котрих було заманливо й вигідно утворення привілейованого стану, коли вони самі думали в ньому поміститись»<sup>21</sup>, а «маса пів-

---

<sup>20</sup> Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. К., 1928, стор. 75.

<sup>21</sup> Там же, стор. 63.

денноруського народу не одержала благодіянь від Польщі, за котрі поляки вимагають від нас подяки за наших пращурів»<sup>22</sup>. Українофіли заперечували ототожнення українського народу з польським, виступали проти звинувачення російського народу в тому, що він — не слов'янський, а «фінський», відстоювали свою близькість до нього. Ідеалом українофілів була ідея федерації українського народу з російським й з усіма іншими слов'янськими народами. «Ми бажаємо йти з великоруським народом однією дорогою, як йшли до цих пір; наші радощі і печалі нехай будуть спільними...»<sup>23</sup>,— писав М. Костомаров.

Провідники українофільського руху захищалися й від звинувачень з боку російських реакціонерів — зокрема «Московских ведомостей» М. Каткова, які вбачали в українофільстві «польську інтригу»<sup>24</sup>. Вони відстоюють необхідність видання для народу українських книжок, необхідність початкової освіти рідною мовою. На зібрані пожертвування гурток українофілів у Петербурзі на чолі з М. Костомаровим розпочав видання тих книжок. Цю справу підхопила в Києві Громада.

Але нападки на українофільський рух з боку польських і російських реакціонерів призвели до того, що уряд почав з підозрою ставитися до нього як до революційного або сепаратистського. «Основа» вже не виходила, а на українство звалився горезвісний Валуєвський циркуляр 1863 р. про заборону будь-яких українських книжок.

Насправді ж українофільство, як і його проводирі, не відзначалися ні сепаратизмом, ні революційністю. Мало того, вони найрішучішим чином заявляли про свою про-

---

<sup>22</sup> Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. К., 1928, стор. 65.

<sup>23</sup> Там же, стор. 154.

<sup>24</sup> Там же, стор. 159.

тивність будь-якому «нігілізму», тобто революційності. Про це свідчить яскравий документ того часу — «Відзив з Києва», видрукуваний у «Современной Летописи Русского Вестника» і пізніше вміщений Драгомановим в «Австро-руських споминах». Це був свого роду українофільський маніфест. Правда, писаний він з певною метою — відкинути несправедливі нападки на українофільство і довести право на його існування, але тут виразно відбилися основні принципи українського руху 60-х рр. В головних пунктах «Відзиву» зазначалося, що українофіли обстоюють «релігію, сімейну моральність і приватну власність», які відповідають «народному духу і народній волі»<sup>25</sup>. Далі говорилося, що вони засуджують революційні засоби боротьби, до яких кликала «Молода Росія» — програмний листок групи революційно-демократичної молоді, що викликав страшенний переполох в урядових колах. Українофіли підкреслювали своє прихильне ставлення до царизму і його політики в селянському питанні. Вони відкидали звинувачення їх в сепаратизмі на користь Польщі як річ неможливу для українців. Свою головну мету вони вбачали в просвітительстві народу, в тому щоб піднести його на той ступінь громадянства, на який ставить його закон<sup>26</sup>.

Провідники українофільства, отже, відхрещувались від усякого політичного напрямку, навіть від такого, який мав російський ліберальний рух в 60-і рр., що сприяв проведенню судової і земської реформ. Вони хотіли провадити свою культурну роботу в межах законності. Драгоманов визначав це українське народовство як «консервативне» і «безполітичне». Воно через те і не відіграло

---

<sup>25</sup> М. Драгоманов. Австро-руські спомини. Львів, 1889, стор. 304.

<sup>26</sup> Там же стор. 304—306.



провідної ролі в часи польського повстання, коли заворушився й український народ і почав «толкувати» про землю і свободу. Відмежування від пекучих проблем сучасності призвело до того, що таке українофільство, як справедливо зауважував Драгоманов, було викинуте з бурхливої ріки політичних подій 1862—1863 рр. Аполітичність і «практичний консерватизм», «заходи коло національності», котрих українофіли не вміли оправдати широкою культурною і політичною доктриною, відштовхнуло від українофільського руху найгарячішу молодь, що спочатку вірила його ідеям народності. Пізніше Драгоманов у листі до Старої Громади правильно показав причину занепаду українофільського руху того часу: «Весь прихильний українству рух в 60-х роках був на кредит стихів Шевченка, от таких як «Сон», «Кавказ» і т. ін. Як тільки показалось, що за цією політичною поезією політична проза темненька, а потім висунулась програма Костомарова «примирить с собою правительство», так од нас свіжі люде й одвернулись»<sup>27</sup>.

Негативно поставилась до українофілів і російська демократія, бо саме в гарячий час польського повстання їх провідник — М. Костомаров — оголосив «анафему тому, хто задумає відділення України од Росії». Цим самим він виступив проти польських повстанців, що справді включали в свою майбутню Річ Посполиту велику частину України. М. Костомаров засвідчив, що шляхетське польське повстання ніякої підтримки від українофілів не дістане, цим самим поставивши себе в польському питанні на бік царизму. Однак це суперечило планам рішучої боротьби російської демократії проти самодержавства, з огляду на що вона й підтримувала польське повстання 1863 р. На той час це була єдино правильна позиція<sup>28</sup>.

<sup>27</sup> Архів Михайла Драгоманова. Варшава, 1938, стор. 272.

<sup>28</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 398.

Після польського повстання і валуєвщини україно-фільський рух затихає, набирає інших форм, щоб через десятиліття спалахнути знову.

Всі ці події відбуваються на очах Драгоманова і відбуваються на його поглядах і долі.

Саме в період піднесення суспільно-політичного життя в Києві Драгоманов починає свою громадсько-політичну діяльність. З перших років навчання в університеті він потрапляє в гурток молоді, що заснувала першу в Києві «недільну школу». Це була так звана подільська школа. За нею виникає новостворена школа (розташована в тій частині міста, що називалась «Новим Строєнням»), а згодом — печерська. При університеті до того ж було відкрито денну школу. Молодь, як пригадував пізніше Драгоманов, йшла працювати в «недільні школи» з наміром провадити тут політичну пропаганду. «Сама найгарячіша наша думка: чим-небудь і якнайскоріше заплатити мужикові за те, що ми вигодувались і вивчилися на його кошт»<sup>29</sup>. Але практичні умови навчання в школах скоро змусили цю молодь відмовитись від бунтарських планів. Зате шкільні потреби поставили її перед питаннями, які найбільше хвилювали українофілів — це питання мови в народній освіті. На прикладі «недільних шкіл» яскраво видно, як тісно перепліталися на Україні революційно-демократичний і національний рухи.

Подоляни, серед яких працював Драгоманов, не цурались ні російської, ні української мови. Російською були всі підручники, українську вони самі вводили як зрозумілішу і доступнішу дітям. Але найбільше вони цінували не національний, а науковий — «європейський» елемент у навчанні<sup>30</sup>. За це новостворенці, де переважали поборники

---

<sup>29</sup> М. Драгоманов. Народні школи, стор. 20.

<sup>30</sup> М. Драгоманов. Австро-руські спомини, стор. 18.

розвитку національної мови і літератури, називали їх «космополітами».

У 60-х рр. студентські українофільські гуртки в Києві зливаються у велику громаду, що нараховувала близько 300 чоловік<sup>31</sup>. Драгоманов не входив до складу її членів. Від українофільських гуртків його відштовхувала велика відраза їх від усього неукраїнського, а особливо «гострий виступ українофілів проти поляків, в чому деякі українофіли зближались навіть з російськими офіціалами»<sup>32</sup>. Для самого Драгоманова думка про будь-який «союз з царським урядом проти поляків» здавалася «обурюючою, помильною»<sup>33</sup>.

Під час польського повстання він усією душею вболівав за фатальні помилки повстанців і, як свідчать його листи до рідних, думками приєднувався до тих «освічених людей російських», «які бажали б торжества полякам»<sup>34</sup>. З обуренням описував він розправи з повстанцями, безчинства начальників, нацькування поліції на поляків селян і міських жителів, які кричали услід полоненим: «Жарити!»<sup>35</sup>. З їдким сарказмом висміює молодий Драгоманов київське купецтво й аристократію, переляканих привидом гайдамаччини, і які влаштовували для солдатів, покликаних душити повстання, багаті обіди, аби лишень вони захищали їх від народного гніву. Київські тузи не скупилися ні на гроші, ні на вірнопідданські адреси самодержцю, і писали з першого ж натяку на-

---

<sup>31</sup> М. Драгоманов. Австро-руські спомини, стор. 20.

<sup>32</sup> Там же.

<sup>33</sup> Михайло Петрович Драгоманов. 1841—1895. Єго юбілей, смерть, автобіографія і спис творів. Зладив і видав М. Павлик. Львів, 1896, стор. 340.

<sup>34</sup> Архів М. П. Драгоманова Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, XXVI — 150—216. Лист від 8.II 1863 р.

<sup>35</sup> Там же. Листи від 8. II, 2.V, 3.V 1863 р.

чальства. Ось як в одному з листів до рідних уїдливо висміює їх Драгоманов, наслідуючи саркастичній манері М. Гоголя: «Не будет личного адресцу? — шепнуло начальство.— Отчего? — можно-с, с нашим почтением» и подали такой, что в нос бросился: «поляки, мол то и то, так мы, государь, то и это, ты только их раставо! да уже что триста! пять сот возьми»,— сделали и обед солдатам в 3 т. р. за то, что обороняют их от кого-то...».

Драгоманов співчував боротьбі поляків з самодержавством і російською реакцією, тяжко вболівав за її поразку. Пізніше він часто звертався до аналізу програм повстанців, до причин їх краху, і в цілому оцінив повстання негативно.

Передова молодь того часу захоплювалася Герценом, Шевченком, Прудонем, «читала з радістю Костомарова, Щапова, Павлова, що в історії Росії показували, що були колись часи, коли тут сам народ, а не начальство, робив свою історію. Ми були тоді по-своєму республіканці і соціалісти — по-тодішньому київському хлопомани...»<sup>36</sup>. В ті роки, однак, Драгоманова далеко більше захоплюють «Колокол» і «Современник», ніж українофільська «Основа»<sup>37</sup>.

Бурхливий, багатий на події 1861 р. виносить молодого Драгоманова на орбіту загальноросійського життя. Перші політичні виступи Драгоманова навесні цього ж року мали для нього великі наслідки, бо підштовхнули в нього, як він визнавав, політичні інстинкти, а разом з тим ввели в коло ліберальних професорів, що дозволило розширити йому наукові заняття<sup>38</sup>.

У квітні за донесенням київського генерал-губернато-

<sup>36</sup> М. Драгоманов. Народні школи стор. 20.

<sup>37</sup> Михайло Петрович Драгоманов. Єго юбілей..., стор. 340.

<sup>38</sup> Там же, стор. 337—338.

ра князя І. І. Васильчикова та інших київських реакціонерів був увільнений у відставку «по розстроєному здоров'ю» попечитель Київського учбового округу, знаменитий хірург М. І. Пирогов. Причому, як стало відомо, доклав до цього руку сам Олександр II.

Справа в тому, що М. І. Пирогов, як попечитель учбового округу, ввів у гімназіях нові «Правила про провини і покарання учнів гімназій Київського учбового округу». Вони значно обмежили існуючі в гімназіях тілесні покарання як засіб виховання. Нові «Правила» обмежили свавілля гімназіальних самодурів. Покарання учнів тепер мала визначати педагогічна рада більшістю голосів при закритому голосуванні. «Правила» схвально зустріла вся прогресивна громадськість. Скоро вони дали досить помітний ефект.

Так учитель, який раніше міг беззастережно рукоприкладствувати, тепер змушений був подолати стільки формальностей, щоб виконати своє бажання, що втрачався будь-який сенс застосування подібних методів. Це викликало обурення з боку реакціонерів і ненависть до М. І. Пирогова. До того ж в урядових колах взагалі були незадоволені його діяльністю. Пирогов прагнув не лише ліквідувати різку, а й говорив про необхідність свободи в школі і пресі, виступав проти національних і класових обмежень у науці, відстоював рівність дітей багатих і бідних тощо. Олександр II з роздратуванням говорив своїм приближеним про плани М. І. Пирогова заснувати ряд нових університетів, що «він хоче, щоб університетів було більше, ніж шинків»<sup>39</sup>. В нововведеннях М. І. Пирогова реакція вбачала згубний для себе конституційний дух, що загрожував існуванню деспотичного режиму. На доповіді

---

<sup>39</sup> Н. А. Добролюбов. Полн. собр. соч., т. IV, стр. 493.

І. І. Васильчикова Олександр II написав: «Ні з чим не згідно і доводить всю безпідставність попечителя»<sup>40</sup>.

Міністерство освіти поспішило спровадити М. І. Пирогова у відставку. Це був виклик прогресивній громадськості, яка й прийняла його. В квітні на знак співчуття знаменитому вченому було влаштовано два прощальних банкети, на яких виголошувались запальні промови про прогресивну наукову і громадську діяльність М. І. Пирогова. Перший банкет дав Київський учбовий округ. На банкеті від імені студентів університету виступив Драгоманов. Його промова була найбільш відвертою і яскравою і викликала, за свідченням сучасників, гаряче схвалення. До речі, її побоялися надрукувати у своїх звітах київські газети, а ректор університету професор Бунге одержав зауваження з міністерства освіти за те, що дозволив студентові виголосити таку промову<sup>41</sup>.

Драгоманов говорив, що дії М. І. Пирогова були спрямовані на знищення свавілля в шкільній освіті, і висловлював жаль з приводу того, що йому не дали довести справу до кінця. Заходи вченого Драгоманов порівнював з розкріпаченням селян. «Хіба варто боятися емансипації селян через те тільки, що декотрими вона може бути невірною зрозумілою? І ще питання, що винне в цьому розумінні: емансипація чи закріпачення?»<sup>42</sup>.

Та Драгоманову ще раз — на цей раз у пресі — довелося захищати М. І. Пирогова, коли проти нього виступив М. Добролюбов. Великий російський критик звинувачував Пирогова в тому, що він, незважаючи на особисте негативне ставлення до тілесних покарань, все ж у своїх

<sup>40</sup> А. И. Герцен. Собрание сочинений, т. XV, стр. 104.

<sup>41</sup> Михайло Петрович Драгоманов. Єго юбілей..., стор. 337.

<sup>42</sup> Прощание Киевского учебного округа с Н. И. Пироговым. К., 1861, стр. XV.

«Правилах» залишив принцип таких покарань<sup>43</sup>. Проти М. Добролюбова виступили тоді зі статтями кияни М. Розенгейм і Є. Судовщиков в «Отечественных записках» та Драгоманов в «Русской речи». Драгоманов писав про поспішність Добролюбова з «негуманною» оцінкою прогресивних діячів<sup>44</sup>, що М. І. Пирогов змушений був залишити цей принцип на догоду більшості в колегії. М. Добролюбов відповів новою статтею і наполягав, що М. І. Пирогову потрібно було виявити більше енергії, більше незалежності, навіть «відмовитись від своєї посади, аніж допустити впровадження нісенітниць, проти котрих сам же озброювався...»<sup>45</sup>.

Проте діяльність М. І. Пирогова, безсумнівно, принесла велику користь. І не лише для піднесення значення педагогічного методу виховання, для підвищення авторитету слова перед силою різки, а й для пробудження і посилення протесту проти існуючої системи деспотичного свавілля, проти закріпачення людської думки, волі, слова. Про це й писав Герцен у своєму «Колоколе» у відповідь на банкет в честь Пирогова: «Проводи М. І. Пирогова були прекрасні. Це вже не чиновний ювілей Княжевича і не ювілей Вяземської риторики. Ні, це було здійснення великої шани — шани небезпечної, і через те хвала тому доблесному мужеві, котрий викликав такі почуття, і хвала тим благородним товаришам його, котрі їх не затаїли!

Відставка М. І. Пирогова — одна з наймерзенніших справ Росії дурнів проти Росії, що розвивається...

Раби Києва, що не мовчать, захистили Росію, вони вчинили історичну подію...»<sup>46</sup>.

<sup>43</sup> Н. А. Добролюбов. Полн. собр. соч., т. IV, стр. 180—183.

<sup>44</sup> «Русская речь», 1861, № 54, стр. 29.

<sup>45</sup> Н. А. Добролюбов. Полн. собр. соч. т. V, стр. 187.

<sup>46</sup> А. И. Герцен. Собрание сочинений, т. XV, стр. 103.

Молодий Михайло Драгоманов, отже, був серед тих, хто захищав передову, думаючу Росію.

Навесні 1861 р. у Києві відбулася ще одна подія, в котрій взяв участь і Драгоманов. Це — похорони Т. Г. Шевченка. Під час траурної процесії від церкви Різдва Христового, на Подолі, до Ланцюгового мосту, де причалювали на той час пароплави, Драгоманов виголосив, за свідченням очевидців, одну з кращих політичних промов<sup>47</sup>. Промова та не збереглася, але сам він пізніше писав, що виголошене тоді ним слово «було найрадикальніше з усіх тоді сказаних»<sup>48</sup>.

У 1862 р. в Росії почався загальний похід реакції проти революційно-демократичних сил. У Москві і Петербурзі були заарештовані кращі представники революційної молоді та її провідники — М. Чернишевський, М. Добролюбов. Закрито «Современник». Хвиля реакції захопила й Україну — скоро були ліквідовані «недільні школи», бо, як згодом писав Драгоманов, навіть «добра школа, в котрій учать дітей і не б'ють — єсть справді бунт проти царя»<sup>49</sup>. Однак уряд змушений був вживати певних заходів проти колонізації на Правобережжі, що напередодні повстання набула широкого розмаху. З цією метою у Києві було відкрито Тимчасову Педагогічну школу для підготовки вчителів сільських шкіл. Та коштів на цю справу було виділено недостатньо. Інспектор учбового округу М. Тулов звернувся до студентів, що працювали в «недільних школах», з закликом допомогти новоствореній школі. Серед шістьох студентів, що згодились безплатно працювати, був і Драгоманов.

---

<sup>47</sup> М. К. Чалый. Жизнь и произведения Тараса Шевченка. К., 1882, стр. 192.

<sup>48</sup> М. Драгоманов. Австро-руські спомини, стор. 23.

<sup>49</sup> М. Драгоманов. Народні школи, стор. 22.



Тимчасова Педагогічна школа фактично очолила широкий освітній рух, що ширився на Україні. Учителі її, а разом і добровольці-студенти готували підручники українською мовою, українські популярні книжки для читання в школах. Викладачі школи твердо стояли на тому, що початкову освіту на Україні потрібно вести лише рідною мовою. Водночас в усіх гімназіях Київського учбового округу педагогічні ради, що обговорювали проект статуту середніх і початкових шкіл, також висловлювались за те, що в школах, поряд з російською, слід викладати й українську мову. Цей рух на Україні підтримували й петербурзькі українофіли, що гуртувалися навколо «Основи». Всі ці заходи викликали невдоволення серед польських панів. Вони почали скаржитись на хлопоманію, лякати уряд «коліївщиною». До них горнулось і лівобережне українське панство. Ці «потомки «дурних гетьманів» і полковників, що «розікрали Україну», були налякані розмовами селян про «слухний час», коли «всі стануть козаками і заберуть панську землю»<sup>50</sup>. Тимчасову Педагогічну школу називали розсадником «нігілізму» і «сепаратизму», на неї вказували як на гніздо революційного українофільства. Проти неї піднялась і місцевая клерикальна реакція, яка стала вимагати передачі на-родних шкіл духовенству. Це вже був час польського повстання.

Робота Драгоманова в Тимчасовій школі була пов'язана також з видавничими планами київських українофілів. На початку 1863 р. він все-таки ввійшов до складу київської Громади, до її редакційного комітету, що готував до видання популярні книжечки. М. Костомаров в «Основі» у травні 1862 р. висунув широкий план видавничої діяльності, на його поклик відгукнулась інтеліген-

<sup>50</sup> М. Драгоманов. Народні школи, стор. 76.

ція в багатьох містах України<sup>51</sup>. Основ'яни змогли вида-ти тоді дві популярних брошури для народу — «Оповідання з святого письма» о. Опатовича і «Арифметику» О. Кониського. В Києві встигла вийти лише одна книжечка — «Дещо про світ божий».

Внутрішня реакція вбачала в українофільстві «польську інтригу» і виступила проти нього, об'єднавшись з польською шляхтою. Але й російська демократія не підтримала його через негативне ставлення до польського повстання. Коло замкнулось — українофільство залишилось під обстрілом з усіх боків, а з народним рухом воно не захотіло зв'язувати свою долю. Тому дуже легко царизм розправився з ним. Досить було одного Валуєвського циркуляра 1863 р. про заборону українських книжок, щоб пригасити цей широкий рух.

З середини 60-х рр. знову починає пошквляватись діяльність української інтелігенції над продовженням наукових і навчальних праць. Драгоманов в цей час працює над дисертацією «Імператор Тіберій» і разом зі своїм другом, лінгвістом Є. Судовщиком, колишнім «космополітом», пристає до цього гурту людей. Користувалися вони неабияким авторитетом. За їх пропозиціями стали готувати українську граматику, переклади українською мовою «Сербські думи» (це робив М. Старицький), збирати і обробляти народні казки, пісні. Розпочалася велика праця над систематикою видання історичних пісень українського народу, що була закінчена лише в 1870 році.

Зібрання української інтелігенції стали «осередком нового українського руху в Києві і навколо»<sup>52</sup>, — писав

---

<sup>51</sup> Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, стор. 138.

<sup>52</sup> М. Драгоманов. Австро-руські спомини, стор. 33.

Драгоманов. У цьому гуртку інтелігенції, зазначав він, виявилися два напрями — українофільський, що прагнув створити сильну українську літературу, рівняючись на висококультурні народи, наvertsаючи до українства панство і попівство, і так званий хлопоманський і з орієнтацією на селянство, на його пізнання. Таким чином, говорили ці другі, можна буде створити сильну і впливову українську літературу — знизу вгору<sup>53</sup>. Це були шляхи, які, на думку тодішніх передових людей, могли привести до відродження української національності і її культури. Драгоманов був на боці хлопоманів і вважав українське селянство — цей «готовий і безспорний національний елемент» — запорукою створення самостійної і живої української літератури.

У 1865 р. Драгоманов після деякої перерви знову піднімає питання про шкільну освіту на Україні. В «С.-Петербурзьких ведомостях» він друкує ряд статей, в тому числі «Народні школи в південо-західному краї», а навесні 1866 р. — «Педагогічне значення малоруської мови». Причому, остання стаття вийшла в світ через три дні після пострілу Каракозова в царя. Це дало привід М. Каткову в «Московських ведомостях» заявити, що українофільство знову піднімає голову і недвозначно натякнути, що ним керує «чиясь таємна рука», яка одночасно спрямовує проти царя і постріл Каракозова і випадки французьких публіцистів. До того ж гнів властей викликало й те, що Драгоманов піддав нищівній критиці обрусительську читанку нового попечителя учбового округу князя В. Ширинського-Шихматова. Це був повний неук з бюрократично-попівським підходом до справи шкільної освіти. Він скасував читанку, яку готували викладачі Тимчасової школи, бо, як сам говорив, там зустрічались

---

<sup>53</sup> М. Драгоманов. Австро-руські спомини, стор. 34—35.

такі слова, як «рада», «козак», «гетьман», що збуджували згадки про героїчне минуле України, в той час коли «те все потрібно було забувати»<sup>54</sup>. З цією ж метою Ширинський-Шихматов вводив у початкових класах навчання церковнослов'янською і російською мовами. В своїх статтях Драгоманов, виходячи з чисто педагогічних інтересів, відстоював необхідність початкової освіти українською мовою, а далі — переходити до російської. Він заперечував думку реакційних публіцистів, що Україна — провінція, а її народ взагалі не потребує ніякої осібної мови і літератури.

М. Драгоманов писав, що коли українська мова нічим не відрізняється від російської, то чому лякатись освіти народу на цій мові як зародка морального сепаратизму, котрий у свою чергу стане зародком сепаратизму політичного?<sup>55</sup> Він висміював легковажність і неуцтво відносно України в так званих вищих чиновних колах російського суспільства. «Один пан вважав себе вправі толкувати про Малоросію тільки тому, що проїздив через Курську губернію»<sup>56</sup>, — з іронією зауважував він.

Однак Драгоманов не заперечує потреби вивчення в школах російської мови і літератури. Навпаки, він вважав, що кожна людина в Росії повинна знати російську культуру і мову, мову «більшої половини російського племені»<sup>57</sup>. Але для цього, передусім, необхідно знати свій народ, навчитися поважати самого себе<sup>58</sup>.

Драгоманов публікує також ряд статей про визвольний рух слов'янських народів, які наполохали охоронців

---

<sup>54</sup> М. Драгоманов. Народні школи, стор. 78.

<sup>55</sup> «С.-Петербургские ведомости», 1866, № 93, стр. 1.

<sup>56</sup> Там же.

<sup>57</sup> Там же стор. 2.

<sup>58</sup> Там же.

«єдності» і блюстителів порядку. В головне управління у справах друку одне за одним надходять донесення цензорів з повідомленнями, що статті Драгоманова «приховують у собі посередне засудження існуючого у нас державного ладу, воно зрозуміле кожному співставленням з конституційними формами, бо висловлює жаль за недостатністю у нас гарантії проти свавілля міністрів, необмеженої свободи слова і безконтрольного права асоціацій»<sup>59</sup>. В іншому донесенні говорилося, що статті Драгоманова проводять думку, ніби росіяни не можуть стати на чолі слов'янських народів, бо у західних слов'ян державні установи кращі, їм немає чому вчитися в Росії.

Участь у національно-визвольному русі 60-х рр., палка заінтересованість у практичних наслідках його приводять Драгоманова до знайомства з галицьким суспільним рухом. Вже в своїх перших статтях, що стосувалися руху, опублікованих в «С.-Петербурзьких ведомостях» (1867 р.) — «Російський театр в Галичині», «Листи з галицького кордону», Драгоманов виступив проти твердження, що галицькі народовці — представники української буржуазно-ліберальної галицької партії є польськими запроданцями, як виставляла їх клерикально-рутенська реакція в Галичині і в Росії.

60-і роки втягли Драгоманова до громадсько-політичного життя, що відбилось на формуванні його суспільно-політичних поглядів. Передова російська публіцистика і література виробили в ньому глибоко демократичні переконання, велику повагу до передової Росії, до «Росії живих і ненависть до Росії мертвих». Близькість до національно-визвольного руху, вболівання за розвиток української культури зробили Драгоманова послідовником пе-

---

<sup>59</sup> Архів Драгоманова Інституту літератури ім. Г. Г. Шевченка АН УРСР, спр. 23, 1865, арк. 269.

редових тенденцій українського визвольного руху. Ідеї кирило-мефодіївців, визвольні прагнення українського народу та слов'ян привели його «до думки про конечність широкої постановки федерально-демократичної справи в усій Восточній Європі»<sup>60</sup>, писав він пізніше.

Федералістичні погляди Драгоманова почали формуватись з 60-х рр. XIX ст. В 70—80-х рр. вони були викладені ним в ряді публіцистичних праць і склали певну систему його світогляду. У Драгоманова федералізм має два суспільно-історичних аспекти: федерація вільних громад (т. зв. громадівський соціалізм) і федерація автономних земств і країв як засіб буржуазно-демократичних перетворень.

Він вважав, що в ході історичного розвитку між різними народами багатонаціональної Російської держави виробилися «зв'язки, розрив яких порушив би багато вже встановлених інтересів і від яких можна далі йти для дальшого розвитку згаданих націй»<sup>61</sup>. Для царської Росії, цієї потворно великої імперії, «єдиний шлях, єдина умова скільки-небудь раціонального напрямку політичного і соціального життя є федералізм»<sup>62</sup>.

В основі федералізму Драгоманова лежав глибокий гуманізм і інтернаціоналізм, перейнятий від своїх видатних попередників. Свобода і рівноправність усіх національностей, вільний розвиток освіти і культури, мир і дружба між народами — ось головні ідеї драгомановської федералістичної концепції.

Вільна спілка народів, в уяві Драгоманова, охопить у майбутньому усі слов'янські народи. Адже вони мають

---

<sup>60</sup> Михайло Петрович Драгоманов. Его юбилей..., стор. 348—349.

<sup>61</sup> М. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. I, стр. 300.

<sup>62</sup> Там же, стр. 126.

багато спільного щодо географічного положення, мови, історичних традицій, їх єднає землеробський характер господарства. У всеслов'янському товаристві, говорив він, і український народ знайде свою долю. «...Державні пута, котрі тепер плутаються на ногах українських, розтопляться тільки у вільній спілці всеслов'янській»<sup>63</sup>.

Драгоманов сягає думкою далі: слов'янські народи живуть поряд з неслов'янськими, політичне й економічне становище котрих мало чим відрізняється від становища слов'янських народів. І він мріє про той час, коли думки про волю й рівноправність проникнуть в саму «глибину усіх порід людських»<sup>64</sup>, коли український демократичний визвольний рух з'єднається з таким же рухом усіх народів Східної Європи. І поряд з росіянами, українцями, білорусами, поляками у вільній спілці народів вільно житимуть і розвиватимуться народи естонський, латиський, литовський, румунський, молдавський, народи Кавказу та інші. Спілка народів Східної Європи з'єднається з європейською демократією.

Але це не та буржуазна демократія, яку він щодня спостерігав власними очима, перебуваючи в еміграції в центрі Європи — в Швейцарії, і ціну якої добре знав. Ні, «квітки тієї демократії обсіпалися,— писав Драгоманов.— Та й уся та демократія засиха, загнива навіть ще не розпустившись і не давши плоду: подивіться хоч на гамбетівську республіку! Для тої демократії руський цар і чиновник-обруситель, котрий закупа товар на польські гроші, цікавіший, ніж польський революціонер»<sup>65</sup>. Дра-

---

<sup>63</sup> «Громада». Українська збірка. Впорядкована Михайлом Драгомановим, № 1. Передне слово до «Громади». Женева, 1878, стор. 96.

<sup>64</sup> Там же, стор. 94.

<sup>65</sup> «Громада» (Женева), 1879, № 4, стор. 356.

гоманов стоїть за справжню, народну демократію, де не буде ні національного, ні соціального гніту. А така демократія може бути встановлена лише в результаті глибоких докорінних змін суспільного життя, бо навіть завоювання політичних свобод ще не дасть повної рівноправності народам. Справжню рівність і волю дадуть соціальні перетворення, говорить він вже на початку 70-х років, ліквідація власності на фабрики, заводи, землю.

Основу майбутньої рівноправної федерації, за Драгомановим, становить громада, вільна спілка вільних людей, об'єднаних для спільної праці на спільній землі або підприємстві. Ці громади — без панів, жандармів — об'єднуються між собою в спілку громад, останні — в спілку спілок. Такий вигляд матиме майбутнє суспільство соціальної рівності, про яке він особливо яскраво писав в «Передньому слові до Громади» в 1878 р.

Ця теорія Драгоманова стала одним з різновидів утопічних домарксових вчень. Ми, наприклад, стоїмо за волю українського народу, писав він, «але ми думаємо, що було б не по правді, якби ми взяли по шнуру одбили ту межу, в котрій більша частина людей нашої породи, та й гнітили на менші частини»<sup>66</sup>. Такі громади працюючих людей, як «волоські, болгарські, сербські, московські, мазурські (польські), виселки німецькі... та інші, що живуть у нашій країні: вони мусять мати в усьому рівне право й однакову волю з українцями...»<sup>67</sup>. Ця думка проходить в програмі періодичної «Громади» 1880 р., написаній разом з Подолинським і Павликом. Інші народності, що живуть на Україні, будуть ланками, які зв'язуватимуть наш народ з народами сусідніми, «з котрими українці повинні приступати до великої всенародної вільної

---

<sup>66</sup> «Громада» 1878, № 1, стор. 86.

<sup>67</sup> «Громада», 1880, № 1, стор. 2.



спілки (інтернаціональної федерації)»<sup>68</sup>. Ця ілюзорна «інтернаціональна федерація» в уяві Драгоманова поставала як ідеал світлого майбутнього усього людства, ідеал соціалізму. Звичайно, це був утопічний соціалізм.

Свої федералістичні ідеали Драгоманов виклав ще в 1872 р. в єдиному власному вірші «Поклик до слов'ян», який написав під час закордонної наукової подорожі. Згодом вірш був перероблений М. Старицьким, правда, з політичного боку невдало, а М. Лисенко написав на нього музику. Пісня мала у свій час широку популярність серед українофільської інтелігенції.

Сам же Драгоманов так оцінює її: «Я дививсь і дивлюсь на мою пісню як на політичну статтю, віршовану, признаюсь, досить незручно»<sup>69</sup>. Ось деякі уступи з неї, в яких Драгоманов викладає своє політичне credo:

З північною Руссю не зломим союзу:  
Ми з нею близнята по роду,  
Ми віки ділили і радість і горе,  
І вкупі вступаєм в свободу.  
Ти, русин московський, один із всіх братів,  
Велике зложив госуларство,  
Неси ж свою силу, де треба, на поміч,  
На захист усьому слов'янству.  
Клади свою славу і силу *в освіті*  
*В краєвій і людській свободі,*  
Не думай ніколи неважити душу  
З'єднаних тобою народів<sup>70</sup>.

Отже освіта, свобода людини, свобода краєва — такі політичні вимоги Драгоманова 1872 р., які він висував і за які боровся і в наступні роки. Правильно, на наш по-

---

<sup>68</sup> «Громада», 1880, № 1, стор. 2.

<sup>69</sup> М. Драгоманов. Австро-руські спомини, стор. 84.

<sup>70</sup> Там же, стор. 84—85. (Курсив наш.— *P. I.*).

гляд, підкреслює Ф. І. Назаренко, Драгоманов вважав, що складні і заплутані національні й політичні питання можна вирішити лише при радикальному застосуванні демократично-федеративного начала<sup>71</sup>. Проте не можна погодитись з висловленою цим автором думкою, нібито Драгоманов не розумів, що централізована велика держава є кроком вперед від середньовічної роздрібненості, а, отже, його федералізм тотожний середньовічній роздрібненості. Навпаки, Драгоманов говорить про прогресивність французького абсолютизму і встановлення самодержавного правління в Росії («Пропаший час»). Він ніколи і ніде не захищав середньовічної роздрібненості і тим більше не ставив її за взірець. А якщо він виступав проти бюрократичного централізму, то не тому, що не розумів його позитивного значення в минулому, а тому, що вважав його непридатним для майбутнього.

У принципі Драгоманов визнавав за централізмом свої переваги: «Єсть речі, де треба централізації, є другі — децентралізації»<sup>72</sup>. Але в практичному житті народів федералізм, на його думку, давав більше переваг, зокрема в питаннях освіти, суду, адміністрації, ведення громадського господарства, і тому завжди відстоював федеративний принцип державного влаштування.

Польський революціонер Розенталь згодом писав, що Драгоманов «із усіх російських соціалістів — це єдина людина, котра, раз накресливши федеративно-демократичну програму, залишалася їй вірною протягом кількох років і ніколи не заперечувала раз прийнятим принципам

---

<sup>71</sup> Ф. І. Назаренко. Социально-экономические взгляды М. П. Драгоманова. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. К., 1962, стр. 18.

<sup>72</sup> М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка. Львів, 1908, стор. 138.

бюрократично-чиновницьким пануванням, відстоювали інтереси численних народів, пригноблених у царській Росії. Але в ті часи, як з жалем писав сам Драгоманов, вони не мали належного відгуку в Росії. Зате пізніше, по його смерті, починаючи з середини 90-х рр., і особливо в 900-х, федералістичні теорії підняли на щит буржуазно-націоналістичні партії, використовуючи їх у боротьбі проти першої в світі партії комуністів-ленінців. Це була вже інша історична доба — доба пролетарських революцій, коли постало питання максимального згуртування сил робітничого класу народів різних національностей в єдину, могутню ударну силу. В. І. Ленін писав з цього приводу: «Марксисти, розуміється, ставляться вороже до федерації і децентралізації з тієї простої причини, що капіталізм вимагає для свого розвитку якомога більших і якомога централізованих держав»<sup>75</sup>.

Централізована демократична держава, заснована на принципі національної автономії, полегшила б розвиток капіталізму в Росії, «і концентрацію капіталів, і розвиток продуктивних сил, і згуртування буржуазії і пролетаріату в загальнодержавному масштабі»<sup>76</sup>. В умовах підготовки буржуазно-демократичної революції В. І. Ленін негативно оцінив федералістичні лозунги, які підхопила і якими спекулювала національна буржуазія, зокрема на Україні. За цими лозунгами ховався витончений буржуазний націоналізм, що прагнув роз'єднати спільні пролетарські загони і тим послабити їх силу. Ось чому В. І. Ленін писав, що, «відстоюючи централізм, ми відстоюємо виключно демократичний централізм. Щодо цього всяке міщанство взагалі і націоналістичне міщанство (покій-

---

<sup>75</sup> В. І. Ленін. Про національне і національно-колоніальне питання, стор. 136.

<sup>76</sup> Там же, стор. 138.

ний Драгоманов у тому числі) внесли таку плутанину в питання, що доводиться знов і знов приділяти час його розплутуванню»<sup>77</sup>.

Справді, федералістичні погляди Драгоманова несли в собі багато плутанини, що використали вороги пролетаріату в добу підготовки пролетарської революції.

В другій половині XIX ст. питання національної незалежності гостро стояли на порядку денному в багатьох європейських країнах. Від його вирішення залежала доля подальшого розвитку соціальної боротьби. К. Маркс писав Ф. Енгельсу в 1867 р. з приводу національно-визвольного руху в Ірландії: «Раніше я вважав відокремлення Ірландії від Англії неможливим. Тепер я вважаю його неминучим, хоч би після відокремлення діло й прийшло до федерації»<sup>78</sup>. Трохи пізніше, в листі до Л. Кугельмана, К. Маркс зазначав, що успіх англійського робітничого класу залежатиме від «скасування заснованої в 1801 р. унії і заміни її вільним союзом на федеративних началах»<sup>79</sup>. З цього приводу В. І. Ленін згодом зауважував, що «коли б ірландський і англійський пролетаріат не прийняли політики Маркса, не поставили своїм лозунгом відокремлення Ірландії, це було б дійсним опортунізмом з їх боку, забуттям завдань демократа і соціаліста, поступкою англійській реакції і буржуазії». (В. І. Ленін, Теори, т. 20, стор. 407). Подібні думки основоположники наукового комунізму неодноразово висловлювали й стосовно польського питання. Здобуття національної незалежності польським народом вони вважали необхідною умовою розгортання робітничого руху як у самій Поль-

---

<sup>77</sup> В. І. Ленін. Про національне і національно-колоніальне питання, стор. 137.

<sup>78</sup> К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін. Про пролетарський інтернаціоналізм. К., 1959, стор. 58.

<sup>79</sup> Там же, стор. 71.

щі, так і в Європі взагалі. Ф. Енгельс писав з цього приводу К. Каутському в 1882 р.: «Доки, поки нема національної незалежності, великий народ історично позбавлений можливості навіть обговорювати скільки-небудь серйозно будь-які внутрішні питання». І далі: «Інтернаціональний рух пролетаріату взагалі можливий лише серед самостійних націй... Отже, до того часу, поки Польща поділена і пригноблена, не можуть розвинутися ні сильна соціалістична партія в самій країні, ні дійсно інтернаціональні стосунки пролетарських партій Німеччини та інших країн з поляками...»<sup>80</sup>.

Отже, Драгоманов, віддаючи у свій час перевагу федералістичним принципам перед повною національною нерівноправністю пригноблених народів, йшов у передових лавах борців за визволення усіх народів від будь-якого гноблення. Але, на жаль, до кінця не зрозумів і не викрив класовості у національному питанні, не усвідомив двох тенденцій в національно-визвольному русі в II пол. XIX ст.

Лише з перемогою соціалістичної революції в період радянського будівництва федералістичний принцип державної організації набув справді демократичного значення. В. І. Ленін писав у 1918 р., що «тепер федерація, яку ми запроваджуємо і яку ми будемо запроваджувати, послужить саме найвірнішим кроком до найміцнішого об'єднання різних національностей Росії в єдину демократичну централізовану радянську державу»<sup>81</sup>. На XIII з'їзді РКП(б) в березні 1919 р. В. І. Ленін підкреслював принципи відмінності запроваджуваної феде-

---

<sup>80</sup> К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін. Про пролетарський інтернаціоналізм, стор. 165—166.

<sup>81</sup> В. І. Ленін. Про національне і національно-колоніальне питання, стор. 456.

рації як федерації радянських республік, а в 1920 р. в «Первісному начерку тез по національному і колоніальному питаннях» занотував: «Федерація є перехідною формою до повної єдності трудящих різних націй. Федерація уже на практиці виявила свою доцільність як у відносинах РСФРР до інших радянських республік., так і всередині РСФРР у відношенні до національностей, які не мали раніше ні державного існування, ні автономії...»<sup>82</sup>.

Федералістичні концепції Драгоманова, розроблені й запропоновані ним в 70—80-х рр. були спрямовані на вирішення найважливіших проблем сучасної йому епохи — другої половини XIX ст. і стосувались не лише українського, а й інших поневолених народів. Гуманістичні та інтернаціоналістські засади, взагалі притаманні світогляді та політичній діяльності Драгоманова, проявилися й тут. Він був переконаний, що «всіляка наукова, як і політична діяльність, повинні базуватись на інтернаціоналістському фундаменті», бо це не відкидає й не заперечує «національних варіацій спільних ідей і форм».

Та незважаючи на це, федералістичні погляди Драгоманова досить суперечливі, утопічні і часом плутані, за що не раз його критикували представники соціал-демократії і, зокрема, В. І. Ленін. Це стосується його оцінки польського повстання 1863 р., його прагнень утворити революційні партії за національною ознакою тощо, про що йдеться далі.

У палких публіцистичних статтях кінця 70-х — початку 80-х рр. Драгоманов мужньо підніс голос на захист балканських народів, які піднялися на визвольну боротьбу проти багатовікового турецького ярма. Деспотична, напівкріпосницька Росія, що вступила у війну з Туреч-

---

<sup>82</sup> В. І. Ленін. Про національне і національно-колоніальне питання.

чиною в 1877 р., не могла принести на Балкани справжньої свободи. Вона сама душила у себе все живе, мисляче. Драгоманов бачив, що не свобода повсталих народів цікавила її, а балканський пиріг, який вона хотіла вигідно для себе розділити<sup>83</sup>. Визвольна війна Росії з Туреччиною, на думку Драгоманова, мала бути водночас революцією народів Балканського півострова, яка б знайшла співчуття у народів Росії й Австрії. Це суперечило інтересам самодержавства. Драгоманов вважав, що офіційна Росія, де під мантією самодержавства панувала купка чиновників, «боягузливих, корисливих і неосвічених», зрадила інтереси слов'ян. Не маніфесту про якусь половинчасту автономію чекали вони від Росії, а розпорядження віддати всю землю і волю в руки самих народів<sup>84</sup>, говорив він. Шлях слов'янської свободи, за Драгомановим, лежав через свободу Москви і Петербурга, визволення від турків константинопольських — через знищення «турків внутрішніх» у Росії<sup>85</sup>. Справа визволення слов'ян — це велика місія і розв'язати її по-справжньому може лише вільна, передова Росія — ось до якого висновку приходив він.

І щоб наблизити цей час, Драгоманов палко виступав на захист передової Росії, відстоював її ідеали і пропагував їх повсюди. Він, як невтомний плугатар, розорював цілину політичного життя народу і сів добрі зерна розуму і знань, дружби і взаємоповаги між народами. Гостро розвінчуючи російське самодержавство, всеросійську катковщину, «реакційне завивання» «Московских ведомостей» і «прокурене ладаном слов'янофільство», Драго-

---

<sup>83</sup> М. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. II. Париж, 1906, стр. 27.

<sup>84</sup> Там же, стр. 90.

<sup>85</sup> Там же, стр. 119.

манов з любов'ю пише про «великий», «єдино самостійно організований слов'янський народ»<sup>86</sup> російський, про його передову, багату культуру, про його велике всеслов'янське покликання. Не вина російського народу, що полицейська палиця обернула країну в казарму; не вина його в тих беззаконнях і здирствах, що прикриваються його ім'ям. Не вина його і в тій ганебній політиці «обрушіння», яку проводили в національних окраїнах Російської імперії тупі чиновники, неuki і бездари. «...Великому російському народові немає ніякої потреби стирати ні народності малих народів, ні особливості власних різновидностей, які можуть тільки жити й розширяти загальноросійську культуру»<sup>87</sup>.

Драгоманов завжди стояв за єднання в боротьбі проти самодержавства польських революційних сил з всеросійськими, хоч послідовно і твердо відмежовувався від польських націоналістів, які під гаслом інтернаціоналізму створювали штучні перешкоди для єднання польського й українського народів. «Ми з радістю прийемо руку, котру ви подаєте «українським громадивцям»,— пише він у відповідь на звернення польських соціалістів у 1881 р.,— і висловлює задоволення з того братання між соціалістами польськими та російськими, «між синами двох народів, котрих держави так довго боролись проміж себе, поки одна не пожерла більшу половину другої»<sup>88</sup>.

Польща, визнавав Драгоманов, найбільше з усіх національних окраїн Росії мала потяг до відокремлення. Він завжди висловлювався за право польського народу на самостійне життя, хоч вважав, що в ті часи відрив

---

<sup>86</sup> М. Драгоманов. Политические сочинения, т. I. М., 1908, стр. 416.

<sup>87</sup> Там же, стр. 413—414.

<sup>88</sup> «Громада», 1881, № 2, стор. 238—239.



Польщі від Росії приведе «до шкоди інтересів Росії, слов'янства і самих поляків»<sup>89</sup>.

Українську справу Драгоманов також розглядав з точки зору загальнолюдського поступу — соціального і культурного. Вчений стояв на тому, що найкраще розв'язання українського національного питання можна знайти лише в дружбі і єднанні з російським народом. Він твердив, що ніде не бачить ні потреби, ні ґрунту для відділення України від Росії, а, навпаки, скрізь бачить «багато інтересів спільних між українцями і Росією»<sup>90</sup>. Драгоманов вважав, що «українцям, замість того, щоб рватись заложити свою державу або які-небудь дуалізми, напр., як угорський в Цісарщині, ліпше старатись розбавляти усяку державну силу і прямувати до волі краюї і громадської вкупі з усіма іншими країнами і громадами. От через те українцям найліпше виступати з думками не стілько національними, скільки автономними й федеральними, до котрих пристане завше багато людей і з других країв і порід»<sup>91</sup>.

Драгоманов стояв за право українського народу на політичну свободу і національну автономію, яка може бути розв'язана лише шляхом демократичних федеральних перетворень в усій Росії. В наш час, говорив він, ідея автономії може мати практичне значення швидше у вигляді федерального союзу, ніж сепаратизму<sup>92</sup>. В принципі він не заперечував того, що кожна нація, кожне плем'я або навіть село мають право на осібну державу, як, на-

---

<sup>89</sup> М. П. Драгоманов. Политические сочинения, т. I, стор. 173.

<sup>90</sup> М. Драгоманов. Чудацькі думки про українську національну справу. К. 1913, стор. 126.

<sup>91</sup> «Громада», 1878, № 1, стор. 86.

<sup>92</sup> М. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. I, стр. 89.

приклад, республіка Сан-Маріно в Італії. І Мигород, і Сорочинці, говорив він, також мають право стати самостійними, аби тільки вони того захотіли. Та для них, як і для всієї України, ніякої потреби в сепаратизмі він не бачив. В «Листах на Наддніпрянську Україну» Драгоманов писав: «Я завше був і єсть прихильником політичної автономії українців у формі автономії земської: громад, повітів і країн, в котрій, як я змагався показувати десятки разів, найліпше може виявитись і автономія національна»<sup>93</sup>.

\* \*  
\*

Глибокий, часом вирішальний вплив на світогляд Драгоманова мали демократичні теорії великих російських революціонерів-демократів 60-х років. Він не раз звертався до їх видатної спадщини і визнавав за ними першорядне значення в розвитку суспільно-політичного руху в Росії 60—80-х рр. Як же оцінив він творчий доробок великих шістдесятників?

В передовій російській літературі і публіцистиці Драгоманов вбачав могутню зброю в боротьбі проти величезної «тюрми народів» — царської Росії. У своїх працях він завжди популяризував їхні передові демократичні ідеї, постійно пропагував їхні твори на Україні і в Галичині.

Драгоманов палко захищав Герцена від наклепів буржуазних націоналістів, які будь-що намагалися скомпрометувати його в очах громадськості, щоб применшити вплив його ідей. Про одного такого автора статті до радикального органу «Народ» (Львів) Драгоманов писав у листі до М. Павлика, що він «порахував усі чарки шам-

<sup>93</sup> М. Драгоманов. Листи на Наддніпрянську Україну, стор. 47.

обрусительські заходи, кийкобиття і централізаторські вчинки. Правда, Драгоманов виправдовує особисто Герцена, який був «тричі чистим» від усіх негідних неподобств, «але не зовсім невинна в них сама його доктрина»<sup>98</sup>. Драгоманов мимохідь зауважує, що вчення Герцена поєднувалося з вченням «про заміну панування буржуазії торжеством робітничих класів, яке має відбутися»<sup>99</sup>. В цьому, на нашу думку, криється та докорінна відмінність, що аж ніяк не дає права ототожнювати і навіть ставити поряд Герцена і теоретиків слов'янофільства. Все залежало від того, з якої точки зору дивилися представники цих обох теорій на російський народ. Для Герцена — це був народ мужицький, який приховував у собі революційну силу, який зберігав у собі зародки соціалізму у вигляді селянської общини, що покликана обнови́ти суспільний лад і вирішити найважливіше завдання людства — поліпшити економічний стан трудового народу. Для поміщицько-буржуазних ідеологів з табору слов'янофільства, таких як І. Аксаков, А. Васильчиков, Ю. Самарін, М. Мілютін та ін., російський народ був далекий від революційної боротьби, глибоко християнський, монархічний, «самобутній». Спасенну роль Росії для слов'янства і Європи вони вбачали не в демократичних, революційних ідеях оновленої, демократичної Росії, а в Росії патріархальній, самодержавній і православній.

З другого боку, Драгоманов правильно оцінив теорію Герцена про селянську общину, яку підхопили потім революціонери-семидесятники. Він справедливо вважав її найслабшою ланкою у світогляді російського революційного демократа. «Ми російським соціалізмом називаємо той соціалізм, який іде від землі і селянського побуту,

<sup>98</sup> М. П. Драгоманов. Герцен, Бакунин, Чернышевский и польский вопрос. Казань, 1906, стр. 9.

<sup>99</sup> Там же, стр. 4.

від фактичного наділу і існуючого переділу полів, від общинного володіння і общинного управління...»<sup>100</sup>, — писав Герцен. Для нього справді «соціалізм» був в общинному землеволодінні, у звільненні селян з землею. «У звільненні селян з землею лежить вся будучність Росії — не самодержавної, не поміщицької, не завойовницької, не московсько-татарської, не петербурзько-німецької, а Русі народної, общинно-вільної!»<sup>101</sup>.

Для Драгоманова ці міфічні сподівання на розподіл землі розсіювались і вирішувалися «пребуржуазним способом», він тонко підмічає «буржуазну ноту землеробських мрій наших селян» говорить про класове розшарування общини і появу в ній куркулів.

Ще в кінці 70-х рр. Драгоманов писав, що «сучасний лад життя російського веде до розвитку саме капіталістичного ладу, а зовсім не до селянського і общинного»<sup>102</sup>, що «соціалістичний рух в Росії піде тим же шляхом, який ми бачили на Заході»<sup>103</sup>, що Росія «вже стала на європейську дорогу»<sup>104</sup>. «Общинна» теорія Герцена, вважав Драгоманов, непридатна для Росії. Вона заважала правильно розв'язати питання революційної перебудови Росії і, зокрема, правильно вирішити національне питання.

З огляду на викладене Драгоманов ставив общинний соціалізм Герцена нижче його політичної агітації. Це впливало і з драгомановського переконання, що порефор-

---

<sup>100</sup> А. И. Герцен. Собрание сочинений, т. XIX, стр. 127—128.

<sup>101</sup> А. И. Герцен. Собрание сочинений, т. XV, стр. 217.

<sup>102</sup> М. А. Бухбиндер. М. П. Драгоманов о путях развития России. (Неопубликованное письмо М. П. Драгоманова к А. С. Суворину). — «Каторга и ссылка», 1933, № 9 (106), стр. 131.

<sup>103</sup> М. П. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. II, стр. 355.

<sup>104</sup> «Громада», 1879, № 4, стор. 213.

меній Росії потрібен насамперед не соціалізм, а буржуазно-демократичні перетворення. З цього приводу цікава стаття Драгоманова в третьому номері «Свободной России» — «И. С. Тургенев и политическая агитация в России в 1862 г.». Драгоманов повністю стає на бік Тургенева, який у своїх листах до Герцена звинувачує останнього в містичному поклонінні «перед російським кожухом», і пророкував цим його теоріям лежати в могилі «разом з філософією Гегеля, Шеллінга, французькою республікою, родовим побутом слов'ян і, насмілюся додати — статтями великого соціаліста Миколи Платоновича»<sup>105</sup> (Огарьова.— *Р. І.*).

Суперечливо поставився Драгоманов до поглядів Герцена на національне питання, що яскраво виявилися під час польського повстання 1863 р. Драгоманов небезпідставно вважав, що Герцен був виразником ідей всієї російської революційної демократії 60-х років. Саме тому він часто звертався до його поглядів, полемізуючи пізніше з російськими народниками. Драгоманов намагався показати революціонерам 70-х рр. недоліки їх попередників, щоб ті позбулися останніх. Однак сам він був не завжди послідовним і вніс у це питання багато плутанини<sup>106</sup>. Вона відбилась якраз на оцінці Драгомановим позицій Герцена в польському повстанні.

Як вважав Драгоманов, Герцен в основному правильно оцінив головні моменти польського повстання, відчув фальшивість «історичних патріотів» і поставився до них критично. Драгоманов на боці того Герцена, який визнав право Польщі на самовизначення. Він поділяє його погляди й на те, що для Польщі кращий вихід — федераль-

---

<sup>105</sup> М. Драгоманов. И. С. Тургенев и политическая агитация в России в 1862 г. — «Свободная Россия», № 3, стр. 1.

<sup>106</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 28.

ний союз з Росією, а не повне відокремлення від неї. «Одноплемінні федерації дають середовище державне незрівнянно більш широке, аніж роздріблення одного роду на окремі частини»,— співчутливо цитує він слова Герцена з «Колокола»<sup>107</sup>. Для України Герцен також визнавав за краще «простягти руку на братський союз і на незалежність від обох» (Росії і Польщі.— *Р. І.*), та краще б увійти у федеральну спілку з цими народами<sup>108</sup>. Драгоманов також прихильник такої концепції щодо України і визнає, що Герцен «дуже ясно визначив основи широкої федеральної програми. Він тільки не розвинув її в деталях— і не виявив належної наполегливості перед претензіями «історичного» польського патріотизму, а потім, в гарячу хвилину зробив йому ще більше поступок»<sup>109</sup>.

Головну поступку польським національним претензіям з боку Герцена Драгоманов вбачав у тому, що російський демократ підтримав повстанців, хоч сам добре бачив обмеженість їх соціально-політичної програми. Драгоманов детально розглядає й глибоко аналізує програму польських революціонерів, відзначає її недоліки й помилки. Керівники повстання змушені були йти на поступки селянам, вони робили їх з огляду на польських поміщиків і закордонну дипломатію. Тому політика керівників повстання щодо селянства була половинчатою і не задовольняла їх ні в Польщі, ні тим більше на Україні і в Білорусії. В самій Польщі соціально-економічна програма революціонерів залишала 37 відсотків (майже півтора мільйона) селян без землі<sup>110</sup>. Повстанський ко-

---

<sup>107</sup> А. И. Герцен. Собрание сочинений, т. XIV, стр. 18.

<sup>108</sup> Там же, стр. 22.

<sup>109</sup> М. П. Драгоманов. Герцен, Бакунин, Чернышевский..., стр. 16.

<sup>110</sup> Там же, стр. 20.

мітет не наважувався конфіскувати землю не лише у поміщиків, а й у монастирів, побоюючись втратити їх підтримку. Цей шляхетсько-клерикальний характер повстання був основною причиною, за Драгомановим, його слабкості.

Ще слабшою була політична програма польських повстанців. Хоч декларація польських революціонерів визнавала право «всякого народу розпоряджатись своєю долею», проте ігнорувала це право стосовно народів, що входили до складу Речі Посполитої 1772 року. «Для нас немає Польщі розділеної, для нас Польща єдина та, яка складається в поєднанні Польщі, Литви і русинів без всякої гегемонії якого-небудь з трьох народів»,— писали польські революціонери. Драгоманов слушно зауважує: «Чому ж тоді це буде Польща і чому тут говориться про три народи, коли в одній Литві 1569—1770 рр. було їх три: литовці, латиші, білоруси?»<sup>111</sup>. Декларація вирішувала питання про непольські народи старої Польщі лише з точки зору польської. Драгоманов категорично не визнавав такої «єдиної» Польщі, бо не міг погодитися на те, щоб українські землі, як і інші, потрапили знову під владу польської шляхти.

Тому Драгоманов негативно оцінив звернення Герцена до «Центрального польського комітету у Варшаві» і «Російським офіцерам у Польщі», які підтримали декларацію повстанців. «Що Польща бажає лишитись у федеральному союзі з усіма народами, які входили в цілісність Речі Посполитої, це зовсім природно, як і те, що вона не може визнати насильницького розділу, не відрікаючись від самостійності своєї, теж ясно»<sup>112</sup>,— писав

---

<sup>111</sup> М. П. Драгоманов. Герцен Бакунин, Чернышевский..., стр. 21—23.

<sup>112</sup> А. И. Герцен. Собрание сочинений, т. XV, стр. 253.

Герцен. Драгоманов був проти такої федерації шляхетської Польщі з іншими народами, вважав її нерівноправною.

За проектами польських «історичних» патріотів вся Правобережна Україна разом з Києвом мала ввійти до складу Речі Посполитої. Український народ недвозначно висловився проти відродження «історичної» Польщі — він готував нову «коліївщину» проти польських панів. Драгоманов поділяв точку зору українського селянства. Він беззастережно став на бік українських селян, які виступили проти шляхетської революції. Звичайно, це була надто однобічна оцінка повстання. Адже воно було спрямоване проти самодержавства і його системи гноблення. Позиція Герцена була для Драгоманова «незбагненою». Тим більше, що, як правильно підмітив Драгоманов, і Герцену були зрозумілі безпідставні претензії повсталого шляхти щодо інших народів. Адже Герцен, в принципі захищаючи право Польщі на відокремлення і на рівноправний союз її з іншими землями, в тому числі й з українськими, особисто вважав Київ «таким же російським городом, як і Москву»<sup>113</sup>. Він бачив, що повстанцям «до селянської землі по суті мало справ, а до провінцій багато». І пізніше писав, що весь негативний бік справи був у нього перед очима. В цьому якраз і проявилась далекоглядність і мудрість великого російського мислителя, який, за словами В. І. Леніна, «врятував честь російської демократії».

Цікаво, що в загальній оцінці польського повстання Драгоманов погоджувався з Герценом. У 1863 р. Герцен писав: «Для Росії польське повстання було нещастям; воно вривалося в розпочату російську справу, плутало її, посилювало уряд і будило в народі почуття звірячі і за-

<sup>113</sup> А. И. Герцен. Собрание сочинений, т. XV, стр. 253.



жерливі»<sup>114</sup>. Драгоманов також вважав, що польське повстання завдало шкоди не лише національно-визвольній боротьбі на Україні, а й усій російській демократії. Напередодні повстання царський уряд задихався в кільці опозиції, яке створила революційна демократія в Росії і Польщі. Уряд серйозно подумував про ліберальні поступки. Драгоманов вважав, що натиск російської демократії 60-х рр. неодмінно призвів би до встановлення якщо не повної політичної свободи, то хоча б початок боротьби за неї. Серйозні претензії польських повстанців на непольські землі, на думку Драгоманова, дискредитували повстання, роялістична реакція на нього селянства додала сили російському урядові, який розгромив сили революційної демократії в Росії і Польщі. Єдиним позитивним наслідком польського повстання 1863 р. Драгоманов вважав більш радикальні аграрні реформи в Західному краї, які змушений був запроваджувати царський уряд. Але ця «імператорська революція», як підкреслює він, була завойована селянством, що досить різко виявило свою нетерпимість до панів під час повстання<sup>115</sup>. Реформа не ліквідувала селянського безземелля, до того ж була проведена на обмеженій території. За 10—15 років виявилось, писав він, що ті додаткові наділи, які одержали селяни західних окраїн, не рятують їх від зuboжіння, тут виросло нове панство — «багатирське, іноді з самих мужиків і козаків, з сільської старшини, котре поприставало до ранішого панства: дворянського і купецького»<sup>116</sup>. Драгоманов дійшов висновку, що повстання 1863 р. за «історичну Польщу» «затримало надовго здій-

---

<sup>114</sup> А. И. Герцен. Собрание сочинений, т. XVII, стр. 293.

<sup>115</sup> М. П. Драгоманов. Герцен, Бакунин, Чернышевский..., стр. 60.

<sup>116</sup> «Громада», 1878, № 1, стор. 22.

снення найзаконніших вимог польської національності і встановлення політичної свободи і навіть найнеобхідніших соціальних реформ у всій Росії»<sup>117</sup>. Підтримуючи повстання, що не відповідало інтересам російської демократії, Герцен, як вважав Драгоманов, розходився з власними інтересами.

Те ж саме говорить М. П. Драгоманов і про підтримку повстання М. Г. Чернишевським. Аналізуючи його статтю «Національна нетактовність», де Чернишевський звинувачує львівське москвофільське «Слово» в національній нетактовності щодо поляків, Драгоманов багато в чому солідаризується з Чернишевським. Справді, говорить він, Чернишевський правильно розгледів причину політичної боротьби в Галичині. Корінь галицьких протиріч знаходиться в соціальних, класових суперечностях, а не в національних. Польський мужик ніколи не буде ворогом галицького мужика, а польський пан завжди знайде спільну мову з паном русинським. Але в Галичині русинські пани спольщились і покатоличились ще після Брестської церковної унії. І через те боротьба галицьких русинів з польським елементом була боротьбою проти економічного та національного утиску, який чинять польські пани. З одного боку, тут постає польська шляхта, а з другого — гноблений галицький народ. Між ними не може бути ніякої згоди і миру. Польські поміщики не можуть, звичайно, піти ні на які економічні чи на політичні поступки для галицьких селян, бо це зміцнить останніх економічно і посилить їхню національну свідомість, говорить Драгоманов.

Саме на початку 60-х рр. польські пани посилили визиск галицького населення. Вони дістали від віденського

---

<sup>117</sup> М. П. Драгоманов. Герцен, Бакунин, Чернышевский..., стр. 57.

уряду досить не вигідне для селян право на сервітути — право на користування лісами й пасовиськами, а також право пропінанції — тримати в своїх руках шинки. Вони заявляли, що ніякого русинського народу в Галичині немає і робили все для його денационалізації. Польські пани душили розвиток українського письменства, підтримували лише у власних інтересах легітимістський, клерикальний напрям у ньому, гнітили все світле й живе, що з'являлося тут під впливом демократичних віянь з України. Політичні доноси, адміністративне регулювання — ось «турбота» польських панів про розвиток русинської культури.

Тяжка дійсність, а не національна неприязнь, була причиною боротьби між поляками і русинами в Галичині. Та через необізнаність, говорив Драгоманов, Чернишевський закликав львівське «Слово» не сваритися з поляками, які тут були панамі, і закликав до дружби з ними.

Драгоманов вважав, що російські демократи підтримували польське повстання лише через те, що не знали справжніх обставин життя в Західному краї.

Та це було не так. Російські революційні демократи усвідомлювали обмеженість польського шляхетського повстання 1863 р., і все ж простягли йому руку. Вболіваючи за помилки і політичну незрілість повстанців, Герцен і його однодумці зуміли піднятися до широкого розуміння значення боротьби польської шляхти проти деспотичного російського самодержавства, душителя революційних рухів у Європі. Вони закликали єднатися з революційно-демократичною течією польського визвольного руху — і це випало з поля зору Драгоманова.

Драгоманов переоцінив силу натиску демократії на самодержавство в 1862—1863 рр. У Росії на той час не було масового демократичного і селянського руху, який (єдиний) зміг би примусити уряд піти на поступки. Біль-

ше того, як говорять статистичні дані, в пореформений період спостерігався спад селянських заворушень. Якщо в другій половині 1861 р. в Росії було 519 селянських виступів, то в 1862 р.— 844, а в 1863 р.— 509, в 1864 — 156<sup>118</sup>.

Отже, підтримка боротьби Польщі за незалежність в 40—60-х рр., писав В. І. Ленін, була цілком правильною і єдиною послідовно-демократичною точкою зору. «Поки народні маси Росії і більшості слов'янських країн спали ще непробудним сном, поки в цих країнах *не було* самостійних, масових, демократичних рухів, *шляхетський* вивольний рух у Польщі набував гігантського, першорядного значення з точки зору демократії не тільки всеросійської, не тільки всеслов'янської, але і всеєвропейської»<sup>119</sup>.

З цих позицій дивилися на польське повстання 1863 р. Герцен, Чернишевський та інші російські революціонери-демократи. І саме цього не зрозумів Драгоманов. І саме тут проявилась обмеженість його федералістичної концепції: визнаючи права усіх народів, в тому числі і польського, на незалежність, він виступив проти боротьби польського народу за цю незалежність. Бо розглядав її лише з точки зору українського селянства. В. І. Ленін з цього приводу писав: «Було б дуже цікавою історичною роботою зіставити позицію польського шляхтича-повстанця 1863 року — позицію всеросійського демократа-революціонера Чернишевського, який теж (подібно до Маркса) умів оцінити значення польського руху, і позицію українського міщанина Драгоманова, який виступав значно пізніше і який

---

<sup>118</sup> Крестьянское движение в России в 1861—1869 гг. М., 1964, стр. 18.

<sup>119</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 398.

виражав точку зору селянина, настільки ще дикого, сонного, прислого до своєї купи гною, що через законну ненависть до пана він не міг зрозуміти значення боротьби цих панів для всеросійської демократії (Пор. «Історична Польща і великоруська демократія» Драгоманова). Драгоманов цілком заслужив захоплені поцілунки, якими згодом нагороджував його п. П. Б. Струве, що став уже націонал-лібералом»<sup>120</sup>. Ця законна ненависть до панів, тобто класова ненависть селянина до гнобителів, і була джерелом революційних селянських рухів. На наш погляд, правильно в даному випадку говорять Д. Заславський та І. Романченко в літературно-критичній розвідці «Михайло Драгоманов», що селянський рух втілював у собі сильні й слабкі елементи класової свідомості<sup>121</sup>.

Драгоманов якраз і відбивав у своїх поглядах точку зору українського селянства з його як сильними, так і слабкими сторонами.

Подібну оцінку дав Драгоманов і Бакуніну, що, як і Герцен, приєднався до польських повстанців. Та в заслугу Бакуніну він ставив те, що пізніше останній зумів чітко і ясно визначити своє негативне ставлення до «історичної» Польщі, засуджував посягання польських «історичних» патріотів на землі інших народів і відстоював федеративні, демократичні принципи взаємовідносин між усіма народами Російської імперії.

З усього бакунінського вчення Драгоманов виділяв його федералістичні переконання, хоч різко критикував цього «апостола загальної розрухи» за «дикий анархізм» і примітивний соціалізм. Він критикував бакунінську теорію про особливу роль російського народу в іс-

---

<sup>120</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 398.

<sup>121</sup> Український історичний журнал, 1965, № 6.

торії, про його «соціалістичні» інстинкти, що виростають на ґрунті общини, про його вроджену революційність. Цей бік вчення Бакуніна, з прикрістю зауважує Драгоманов, найбільш несприятливо вплинув на російських народників 70-х рр. і приніс їм багато розчарувань<sup>122</sup>. Всі свої надії Бакунін покладав на «селянську сокиру» та на «залізну диктатуру». Він «поклонявся тіні Пугачова» і вважав, що російські селяни вже готові для того, щоб розбити державно-попівсько-панські пута і заложити федерально-анархічні безпопівські порядки. Драгоманов заперечує твердження Бакуніна, що російський народ — «уроджений соціаліст», що він — «незмінний бунтівник» і здатний негайно здійснити соціалістичну революцію. З цих слів, говорить Драгоманов, «видно перш за все гаряче серце, котре рветься до діла для народу» і видно богословський і метафізичний погляд на історію. Тут «доволі ще звичок монархізму, аристократизму, якобінства», і в той же час «не вияснена думка про невелику силу особи перед силою мас народу»<sup>123</sup>.

Зашкодила російським соціалістам, на думку Драгоманова, й інша бакунінська доктрина — загальної розрухи, яка, по суті, була сумішшю бланкістського «спалахопускання» і культу селянських ватажків — Степана Разіна, Омеляна Пугачова та інших.

Драгоманов заперечує також твердження Бакуніна, що общини й особи можуть бути безумовно вільнимисіут в усіх відношеннях від суспільства і регулювати або встановлювати виробництво самі. В економічному відношенні, говорить Драгоманов, немає самостійної ні

---

<sup>122</sup> М. П. Драгоманов, Герцен, Бакунин, Чернышевский..., стр. 62.

<sup>123</sup> «Громада», 1879, № 4, стор. 204—205.

особи, ні общини, вони неодмінно підкорюються «умовам виробництва речей, необхідних для людського життя»<sup>124</sup>, тобто не людина визначає економічні відносини, а навпаки, економічні відносини визначають місце людини в суспільстві і її стосунки з іншими людьми.

Анархізм Бакуніна, як вважав Драгоманов, багато в чому пошкодив «організації робітничого руху в тих країнах, на які він мав особливий вплив, а саме в країнах романських». Критикуючи за це Бакуніна, він часто посилається на брошуру К. Маркса «Альянс...», де викривається розкольніцька діяльність Бакуніна в робітничому русі. Очевидно, ця брошура К. Маркса справила велике враження на Драгоманова. Він вважає, що бакунінський анархізм небезпечний для соціалістичного руху на Заході, бо може підняти на боротьбу пролетаріат, в той час як селяни «зовсім не підготовлені до ідеалів колективізму й прийняли б сторону, так чи інакше підтримали б консерваторів і реакціонерів»<sup>125</sup>.

Позитивний бік бакунізму Драгоманов бачить лише в тому, що він дає «основу для здорової федеральної теорії». Джерела бакунінського федералізму Драгоманов знаходить у вченні П. Ж. Прудона. Але Бакунін, говорить Драгоманов, привніс у цей федералізм багато дикого, варварського, і цей його федералізм він вважав якимось невиразним, «аморфним»<sup>126</sup>. Корисною, говорив Драгоманов, була діяльність Бакуніна серед слов'янських народів — сербів і чехів, зокрема йому була близькою ідея Бакуніна про створення слов'янської сек-

---

<sup>124</sup> М. П. Драгоманов. Герцен, Бакунин, Чернышевский..., стр. 62.

<sup>125</sup> М. П. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. II, стр. 692.

<sup>126</sup> М. П. Драгоманов. Михаил Александрович Бакунин. Казань, 1906, стр. 80.

ції інтернаціоналу. Хоч і тут, зауважує вчений, у Бакуніна в основі діяльності лежало прагнення поєднати ідеї панславізму 40-х рр. з ідеями інтернаціоналу. Якщо вже створювати таку організацію, то потрібно не обмежувати її рамками слов'янства, а утворити широку східноєвропейську федерацію,— такої думки Драгоманов.

У цілому, характеризуючи діяльність Бакуніна в багатьох своїх працях, Драгоманов доходить висновку, що «вона завдала більше шкоди, аніж користі для самої справи, якій він хотів служити»<sup>127</sup>.

Драгоманов високо ставив боротьбу російських революційних демократів 60-х рр. за політичні перетворення в Росії й справедливо критикував їхні утопічні теорії, проте, не зміг запропонувати іншої, справді наукової теорії суспільного перетворення. З одного боку, він бачив, що соціалістичні вчення видатних російських мислителів непридатні для Росії, яка міцно стала на шлях капіталістичного розвитку. З другого боку, Драгоманов не бачив і ґрунту для поширення західноєвропейського соціалізму в Росії. Він опинився на роздоріжжі і пропонував «видумати свої власні варіації соціалізму». Драгоманов справді створює свої власні «варіації» громадівського соціалізму. Вони викладені ним у багатьох полемічних працях, присвячених розборі народницьких теорій.

---

<sup>127</sup> М. П. Драгоманов. Михаил Александрович Бакунин. Казань, 1960, стр. 75.



**МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ  
І РЕВОЛЮЦІЙНЕ НАРОДНИЦТВО  
(70-і — початок 80-х рр.).**

**У** радянській літературі вже висловлювалася думка про тісний зв'язок і стосунки Драгоманова з революційними народниками. Його статті друкувалися в народницьких виданнях. Представники цієї частини народництва не лише полемізували з ним у питаннях теоретичних, а й вступали в близькі контакти в справах революційних.

Своєрідні погляди і переконання Драгоманова мали певний вплив на тодішніх революціонерів. Стосунки Драгоманова з народниками є важливою сторінкою в становленні революційної теорії, яку, за словами В. І. Леніна, «Росія... *вистраждала* піввіковою історією нечуваних мук і жертв, небаченого революційного героїзму, неймовірної енергії і беззавітності шукань, навчання, випробування на практиці, розчарувань, перевірки, зіставлення досвіду Європи»<sup>1</sup>.

Вплив драгомановських ідей на революційну боротьбу цього періоду відзначали у свій час відомі діячі народництва А. Желябов, Я. Стефанович та інші.

---

<sup>1</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 9.

На заслуги Драгоманова перед революційним рухом у Росії 70—80-х рр. вказувала також група російських революційних емігрантів у Лондоні в своєму вітанні на честь 30-річчя громадської і політичної діяльності Драгоманова, що широко відзначалась у Галичині. Сергій Степняк-Кравчинський, Єгор Лазарев, Фелікс Волховський писали: «Він належить всьому російському племені, всій великій слов'янській сім'ї в такій же мірі, як і своїй Україні... Свідомо чи несвідомо, охоче чи затикаючи вуха, російські революціонери майже всі своєю масою йдуть шляхом, який Драгоманов передбачив і не перестав вказувати з перших днів своєї появи за кордоном...»<sup>2</sup>.

Драгоманов близько знайомиться з російськими революціонерами під час своєї зарубіжної подорожі в 1871—1873 рр. Влітку 1873 р. він приїздить до Швейцарії і потрапляє у вир російських революційних гуртків. У їх середовище вводять Драгоманова його друг Микола Зібер, перший пропагандист Марксового «Капіталу» в Росії, та Сергій Подолинський. Цікаво, що Подолинський залучає Драгоманова до участі в політичному житті цюріхських російських гуртків ще до його приїзду туди. Так, перебуваючи у Флоренції, в березні 1873 р. на прохання Подолинського, Драгоманов пише для цюріхчан реферат про Т. Шевченка на ювілейний вечір, туди ж надсилає Подолинський один з примірників програми Лавровського «Вперед»<sup>3</sup>.

На початку 70-х рр. демократичний рух у Росії переживає нову добу. На цей час передове російське суспільство вже втратило таких визнаних вождів демократії, як Чернишевський та Добролюбов. Куди йти, що

<sup>2</sup> Михайло Петрович Драгоманов. Єго юбілей..., стор. 1.

<sup>3</sup> М. Драгоманов. Австро-руські спомини, стор. 101.

робити? Ці питання гаряче хвилювали демократичну молодь. Вона почала організовуватись у пропагандистські гуртки. В Петербурзі це були так звані «чайковці», в Одесі — гурток Фелікса Волховського, в Херсоні — Андрія Франжолі, у Києві — гурток київських пропагандистів (Аксельрод, брати Левенталь), численні бунтарські гуртки, в тому числі так звана «Київська комуна» (Брешковська, Стефанович, Дебагорій-Мокрієвич) <sup>4</sup>. Вся ця молодь шукала нових шляхів революційної боротьби, а тому «Исторические письма» П. Лаврова з закликом віддати борг народові служінням йому впали на сприятливий ґрунт. Ці ідеї молодь зробила своїм новим евангелієм. Тепер вона чекала від свого нового вчителя дальшої програми дій.

Кумиром революційної молоді того часу був і Бакунін. За свідченням Л. Дейча, його теорії мали величезне поширення на півдні Росії, зокрема на Україні <sup>5</sup>. «Слова його ми готові були приймати без найменшої критики,— писав Дейч,— все, що не пропонував він робити, ми схильні були знаходити вірним, доцільним, практичним. На них ми будували свої надії і плани зміни не тільки нашого ладу, а й соціальних умов всієї земної кулі» <sup>6</sup>. Бакунін обіцяв своїм прихильникам революцію зараз же, негайно, і це відповідало настроям і бажанням революційної молоді.

На початку 70-х рр. Цюріх у Швейцарії став центром російської еміграції. Тут зійшлися ті два напрями нового соціально-революційного руху, що охопив пере-

---

<sup>4</sup> В. Дебогорій-Мокрієвич. Воспоминания. Спб., 1906, стр. 111—112.

<sup>5</sup> Л. Г. Дейч. Русская революционная эмиграция 70-х годов. Петроград, 1920, стр. 65—67.

<sup>6</sup> Там же, стр. 67.

дову молодь Росії — лавризм і бакунізм. У цюрихських вищих учбових закладах навчалося багато дівчат, для яких були зачинені двері вищих учбових закладів у самодержавній Росії. Багато тут навчалося й юнаків. Крім того, в Цюріху жили й російські політичні емігранти. Цюрихська колонія в ті роки нараховувала до 300 чоловік<sup>7</sup>. Молодь, що навчалася тут, не стільки одержувала знання, скільки набиралася революційних ідей, відвідувала соціал-демократичні збори і мітинги швейцарських робітників, організовувала вечори з читанням рефератів і доповідей на соціально-політичні теми, слухала лекції П. Лаврова і П. Кропоткіна. Російські студенти мали і свої бібліотеки — одну бакунінську, другу — лавристську. День і ніч тут провадилися палкі суперечки про майбутнє Росії. Цюріх перетворився на величезний дискусійний клуб. Недарма російська лакейська преса в шаленстві називала Цюріх гніздом російської революційної пропаганди.

І от у це «гніздо» влітку 1873 р. потрапляє Драгоманов. У 1872 р. з I Інтернаціоналу було виключено Бакуніна, що схвилювало його численних прихильників. Влітку 1873 р. починає виходити лавровський журнал «Вперед», що згодом стає органом російських народників-пропагандистів. Молодь чекає від Лаврова програми дальших дій. Якою ж вона має бути? Цього не знають ні Лавров, ні його прибічники. Одна за одною з'являються три програми, складені Лавровим. Він закликає молодь зайнятися терплячою пропагандою революцій-

---

<sup>7</sup> А. Я. Киперман. Русская эмигрантская колония в Цюрихе и ее связи с Россией в начале 70-х годов XIX в. Шуйский государственный педагогический институт. Ученые записки. Выпуск девятый. Шуя, 1963, стр. 218.

них ідей серед народу, а революція прийде сама собою: «Коли настане для неї слухна хвилина, цього ніхто не може сказати»<sup>8</sup>. Така невиразність, непевність переконань відштовхнула від лавристської програми багатьох її колишніх прихильників і викликала глузування з боку її противників. У той же час з'являється програмна праця Бакуніна «Державність і анархія», особливо «Додаток А», де автор твердить, що Росія вже готова до революції. Врятувати бідного мученика — народ — може лише бунт. «В нього ми віримо і тільки від нього чекаємо рятунку»<sup>9</sup>, — писав Бакунін. А для цього потрібно «підняти раптом усі села». З новою силою спалахує політична дискусія. І, як бомба, вибухає серед цієї напруженої атмосфери наказ царського уряду про повернення до Росії всіх студентів. Перед молоддю знову постало питання про своє ставлення до науки, народу, царського самодержавства, до тодішніх російських порядків взагалі.

Драгоманов знайомиться і з лавристською, і з бакунінською програмами. Він прислухається до суперечок, виступає тут з лекціями. Як згадує Кузьма Котов, один з тодішніх студентів політехнікуму, Драгоманов у виступах дорікав російським революціонерам за їх централізм і неповажання прав «недержавних» народів у Росії. Критика ця стосувалась особливо лавристської програми. Що ж до України, то Драгоманов уже тоді заявив, що вона може добитись свободи лише в союзі з іншими народами Росії шляхом федералізму<sup>10</sup>.

Тоді ж у Цюріху в своїх лекціях Драгоманов заявив,

---

<sup>8</sup> Революционное народничество семидесятых годов XIX в. М., 1964, стр. 52.

<sup>9</sup> Там же.

<sup>10</sup> Котов Кузьма. Записки землевольца. 1925, стр. 24.

що і програма Бакуніна, і програма Лаврова ще передчасні для Росії, де передусім необхідно добиватись політичної свободи. Про це згадували учасники щюріхської колонії, про це згодом написав і сам Драгоманов у своїй «Автобіографії»: «Мені здавалось, що обидві програми ще передчасні для Росії, в якій навіть соціалістам перш за все потрібно добиватись політичної свободи».

Отже, вже тоді, будучи ще осторонь від політичної діяльності, Драгоманов виразно бачить найбільш необхідну і пекучу проблему російського суспільного життя і звертає на неї увагу передової молоді.

Характерно, що вже на початку 70-х рр. Драгоманов доходить висновку, що вирішити ту проблему можна лише шляхом докорінних революційних перетворень. В одному з листів до В. Навроцького з Флоренції (від 29 квітня 1873 р.), ще до приїзду в Щюріх, він писав, що і в Галичині «народу тамошньому, а значить і народній партії, нічого не pomoже, хіба як *революція* (Підкреслення наше.— *P. I.*), на котру, коли власної сили нема, то не знайдете ви округ себе і помішника, окрім російської радикальної партії, до котрої воленс-ноленс, а належить усе свіже й з української молоді». Трохи пізніше, в листі від 15 липня 1873 р., говорячи про завдання галицьких народовців і їх друкованого органу «Правда», Драгоманов заявляє, що коли вони виступають як представники всеукраїнської демократії і кидають виклик самодержавній Росії, то «нехай вже прямо кличуть *революцію* (Підкреслення наше.— *P. I.*)»<sup>11</sup>. Драгоманов розумів, що самодержавство

---

<sup>11</sup> Кирило Студинський. Переписка М. Драгоманова з В. Навроцьким. З початків соціалістичного руху в Галичині. — «За сто літ», кн. I, 1927, стор. 135.

в Росії може повалити лише революція. Це дуже важлива риса раннього драгомановського світогляду, яка випала з поля зору багатьох дослідників його творчої спадщини.

Вважалося, що Драгоманов стояв у той період на суто культурницьких реформістських позиціях і його світогляд почав революціонізуватися значно пізніше, десь в середині 70-х рр., особливо після зближення з російськими революційними діячами в еміграції. Як доказ наводився уривок з листа до Мелітона Вучинського від 18 січня 1873 р.: «Діло політичне наше рішиться колись у земських соборах усієї Росії. А головне наше діло — культурне і літературне. Так про це я скажу, що у Цюріху нам не напишуть ні другого Кобзаря, ні другого Костомарова, ні даже Робінзона Крузо не переведуть на нашу мову, та й лексикона і граматики не напишуть. А я так думаю, що поки ми не виробимо собі лексикона і граматики, не видамо пам'яток нашої мови з XI віку до пісень, не напишемо історії свого народу і бібліотеки народних наук, доти мусимо сидіти, посипавши попелом главу, у політику не лізти і прокламацій не писати»<sup>12</sup>.

Така позиція Драгоманова цілком зрозуміла. Адже у згаданий період він виступає не як політичний діяч, а як людина, що стоїть осторонь політичної діяльності, і далека від революційної агітації, хоч у принципі й не заперечує ні «прокламацій», ні «політики», ні «революції». Але це — справа пізнішого часу, для неї потрібно підготувати ґрунт науковою і культурною діяльністю, для якої він і вважав себе найбільш підготовленим. До того ж треба мати на увазі, що ці слова Драгоманова спрямовані до галицьких народолюбів, яким, вважав він,

<sup>12</sup> Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Вучинським. 1871—1877. Зладив М. Павлик. Львів, 1910, стор. 232.

потрібно було ще багато елементарної освіти, перш ніж займатися політикою. Драгоманов віддає всі свої сили й знання для розгортання цієї діяльності. І саме це зробило його одним з найвпливовіших діячів Старої Громади. Він сам захоплений творчими можливостями цієї роботи, запалює на неї інших. Та це зовсім не означає, що світогляд Драгоманова не виходив за межі ліберально-буржуазного культурництва, що він визнавав єдиний шлях для перетворень у Росії — реформістський або «по поступовництво», як каже М. Грушевський. Цитовані вище листи його до Навроцького відкидають це твердження. Драгоманов був на боці тих, хто стояв за докорінні революційні перетворення в Росії. Він намагається всіляко їм допомогти, підказати, виправити.

Цюрихські знайомства ще більше утверджують його в думці про необхідність широкого роз'яснення, «що в Росії на першому плані мусить бути справа політичної вольності (а не соціальної революції)»<sup>13</sup>. Задля цієї мети він підтримує думку Подолинського й інших революціонерів «про потребу власної організації й одмінних способів праці, відповідних до *реальних обставин* (Підкреслення наше.— Р. І.) власного краю»<sup>14</sup>.

Драгоманов прихильно ставиться і до спроб Подолинського локалізувати інтернаціональний соціалізм на Україні, подібно Св. Марковичу в Сербії.

Повертаючись із закордонної подорожі, Драгоманов заїжджає у Відень, де разом з Терлецьким і Подолинським обговорює «цюрихсько-українські плани впорядкування слов'янської взаємності», збирається робити «федералістичні поправки» до російського соціалізму. Він пристав до планів Подолинського видавати з цією

---

<sup>13</sup> М. Драгоманов. Австро-руські спомини, стор. 101—102.

<sup>14</sup> Там же.



метою український соціалістичний орган. Очевидно, програма лавровського «Вперед» була йому ближчою, і він орієнтується на неї, правда, з своїми поправками. Більше того, Драгоманов і пізніше продовжує плекати надію про видання в Лондоні разом з Лавровим українського «Вперед», що мав виходити паралельно з російським. Він веде в цьому зв'язку діяльне листування з редакцією лавровського «Вперед». Один із своїх листів — від 4 березня 1876 р. — Драгоманов повністю присвячує роз'ясненню українського правопису і його відміни від російського та порадам, як пристосувати російський шрифт для видання українською мовою, тобто мова йшла вже про конкретні видавничі справи. Але розбіжності в поглядах щодо майбутнього соціалізму в Росії, зокрема з національного питання, стали перешкодою до такого співробітництва. Лавров не зрозумів значення національного питання в революційному русі. «Питання національне, на нашу думку, повинно зовсім зникнути перед важливими завданнями соціальної боротьби»<sup>15</sup>, — писав він у своїй програмі в 1873 р. На цій позиції Лавров залишився назавжди. А Драгоманов, навпаки, до кінця свого життя наполягав на правильному визначенні національного питання в революційній боротьбі.

По приїзді до Києва Драгоманов все частіше повертається обличчям у той бік, де відчувається революційне бродіння, де перекочуються, поки що підземні, громи народного гніву. Російський уряд через свою короткозорість і боягузливість відкликав із Цюриха цілу армію добре підготовлених агітаторів і пропагандистів. Колишня цюрихська колонія майже повністю повернулась

---

<sup>15</sup> Революционное народничество семидесятых годов XIX в., стр. 26.

до Росії і влилася у демократичну течію інтелігенції, яка понесла в народ іскри революційного запалу. Повільно, але невпинно електризувалось російське суспільство, захоплюючи в свою орбіту все нові кола інтелігенції, робітників, дрібних виробників. Революційно настроєна молодь готувалася йти в народ, спішно навчалася різним ремеслам у легальних або напівлегальних гуртках. (Багато їх було і в Києві). В одному з таких гуртків ми зустрічаємо і Драгоманова. Ні, він не член народницького гуртка, але настільки близько знайомий з господарями квартири, де збираються «нігілісти», як тоді називали народницьку інтелігенцію, що від нього не криються. Драгоманов знає про їх соціалістичні переконання, бо ще в Цюріху по деяких питаннях, як визнавав згодом сам, «ми зчеплювались з одним із них кілька разів»<sup>16</sup>. Драгоманов і тут продовжує раніше розпочату суперечку...

Народники збираються в похід, вчаться шевському ремеслу, будь-яка думка про конституцію і політичні свободи в Росії здається їм святотатством. Адже їх учитель Лавров оголосив прямими ворогами, з якими необхідно боротись, усіх прибічників європейського конституціоналізму. Драгоманов, цей заклятий «конституціоналіст» (слово це прирівнювалось тоді майже до лайки) проповідує, що для Росії потрібні передусім політичні свободи. Він веде розмову й про те, чи зможуть так звані радикали зробити щось значиме на півдні Росії (тобто на Україні), «не переймаючи чого-небудь у так званих українофілів?»,— мова йшла про національне питання і ставлення до нього революціонерів. Як пригадує пізніше Драгоманов цю зустріч, народники при-

---

<sup>16</sup> М. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. II, стр. 414.

слухалися до його слів і мовчали. А мовчали тому, що були не на боці «конституціоналіста» і «вузького націоналіста» і «вважали зайвим навіть відкидати «таку нісенітницю»<sup>17</sup>.

В числі тих «нігілістів», які мовчки прислухалися до суперечки, був і Андрій Желябов. Пізніше, в листі до Драгоманова від 12 травня 1880 р., цей Прометей народницького руху пригадає зустріч з популярним київським ученим. І пригадає без іронії. Можливо ті слова Драгоманова наводили Желябова на зовсім інші роздуми про шляхи революційної боротьби. А втім, у нього ще не раз була можливість почути думку Драгоманова і його однодумців про необхідність боротьби за права людини і конституцію в Росії. Пройде час і Желябов напише Драгоманову: «За нас Ваші літературні твори, Ваша чутливість на живу справу, Ваш нахил знайти практичний вихід»<sup>18</sup>. Але перед тим як були написані ці слова, пролягла ціла епоха боротьби й розчарувань, ціла смуга напружених практичних і теоретичних пошуків революційних народників. І саме в цей період Драгоманов розгорне з Женеви наполегливу і невтомну агітацію, на знаменах якої стоятиме гасло: політична свобода!

Перед останнім від'їздом за кордон у 1875 р. Драгоманов зв'язується з одеською Громадою, організацією місцевих діячів національно-визвольного руху, яка приєдналася до відомої київської Старої Громади. Разом з тим він як член київського нелегального комітету допомоги балканським слов'янам (а це був час герцеговинського повстання) зустрічається з керівником та-

---

<sup>17</sup> М. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. II, стр. 433.

<sup>18</sup> Там же, стр. 416.

кого ж комітету в Одесі. Ним був Желябов. І знову Желябов мав можливість чути драгомановську концепцію з національного питання і на цей раз висловити свою думку про неї. Мова зайшла про ставлення польських революціонерів до соціалістичного руху в Росії. Драгоманов висунув тези, що мали лягти в основу вимог польських революційних діячів: 1) відмова від Польщі історичної, а лише етнографічна Польща; 2) не сепаратизм, а федерація дасть цій етнографічній Польщі справжню свободу. Желябов цілком підтримав його в цьому. Про це писав пізніше сам Драгоманов, це підтвердив і Желябов у вже згаданому листі: «Нас, переконаних автономістів, звинувачують у централізмі...». Отже, Желябов відверто зараховує себе до переконаних «автономістів», яким був і Драгоманов. Це свідчить про те, що ідеї, які виголошував Драгоманов, знаходили підтримку в кращих представників російської революційної демократії.

В Одесі тих часів існувало багато революційних гуртків серед студентів, інтелігенції і робітників. Тут вперше в Росії виник «Південноросійський союз робітників» на чолі з Є. Заславським. Крім того, діяли досить міцні гуртки лібералів на чолі з Афанасьєвим і Южаковим та так званий українофільський гурток — Громада<sup>19</sup>. До Громади був вхожий і Желябов як зять почесного одеського громадянина, цукрозаводчика С. Яхненка. До речі, Желябов був присутній і на тому засіданні Громади, яке проводив Драгоманов перед від'їздом за кордон. А втім, не лише він бував на засіданнях одеської Громади.

Деякі члени її, представники лівої течії, зокрема Бо-

---

<sup>19</sup> Софія Єгунова-Щербина. Одеська Громада кінця 1870-х років. — «За сто літ», кн. II, стор. 189.

рисов і Василевський, перебували у тісних стосунках з революційними гуртками. Душа і розум Громади Леонід Анастасійович Смоленський, у якого часто збиралися громадівці, «підтримував тісні зносини з багатьма видатними революційними діячами, а з деякими з них, як, наприклад, з А. І. Желябовим, М. П. Ковалевською, був у приятельських відносинах»<sup>20</sup>. Його лекції з історії нелегально відвідувала і В. М. Фігнер. Смоленський повністю поділяв погляди Драгоманова. Він визнавав той же федералізм, його політичний ідеал, що й Драгоманова,— Швейцарська федерація; він був великим прихильником свободи людської особи і всіх народів, захисником «народів-плебеїв»<sup>21</sup>.

Взагалі, одеська Громада була демократичнішою, ніж консервативно-професорська київська Стара Громада. Ідеї Драгоманова, який був «стовпом» київської Громади і одним із найлівіших її представників, поширювалися в Одесі далеко за межами українофільського гуртка. І недаремно, як пише у своїх спогадах Софія Єгунова-Щербина, коли почала виходити у світ Женевська «Громада», деякі ліві громадівці, а саме ті, що були зв'язані з революціонерами, «організовували перевіз часопису з-за кордону, ризикуючи часто головами». Її видання, численні брошури, листки всіма «читались урозхап».

Отже, ідеї, якими жили одеські українофіли і які походили від Драгоманова, були не чужими і для багатьох одеських революціонерів, у тому числі й для Желябова. Д. Заславський з цього приводу зауважує, що знайомства з українофілами не пройшли безслідно

---

<sup>20</sup> Софія Єгунова-Щербина. Одеська Громада кінця 1870-х років. — «За сто літ», кн. II, стор. 190.

<sup>21</sup> Там же.

в історії формування соціалістичних поглядів А. Желябова<sup>22</sup>. Про вплив Драгоманова на світогляд Желябова говорить у своїй книзі «Желябов» і В. Прокоф'єв: «Драгоманов похитнув переконання Желябова. Це була цікава людина, його думки про необхідність політичних перемін в Росії звучали для істинного соціаліста як ересь, але вражали логічністю доказів, широтою висновків»<sup>23</sup>.

Можливо тому пізніше Желябов, за свідченням Аксельрода, вважав головним завданням наступної революції здобуття демократичної конституції, хоч би навіть і з монархією<sup>24</sup>.

Справді, діяльність Драгоманова, яку він розгорнув з середини 70-х рр., мала значний резонанс у політичному житті Росії й України. Його впливу зазнав і російський революційний рух у період перелому наприкінці 70-х — на початку 80-х років.

Революційні народники початку 70-х рр. вороже ставились до думки про необхідність політичних і конституційних прав і свобод у Росії. Соціал-революціонери, як тоді називали себе революційні народники і лавристського, і бакунінського гатунку, хотіли досягти соціалізму одразу ж, перескочивши одним стрибком в анархічно-комуністичне суспільство. На думку правовірних народників, конституційні права зміцнять капіталістичні елементи в країні і сприятимуть посиленню їх панівного становища в суспільстві. «Конституційна ж свобода, якою б жалюгідною вона не була, їм-то в усякому разі дасть можливість зорганізуватись в сильну партію, пер-

---

<sup>22</sup> Д. Заславский, А. И. Желябов. М.—Л., б. р. стр. 32.

<sup>23</sup> В. Прокоф'єв. Желябов. М., 1965, стр. 61.

<sup>24</sup> П. Б. Аксельрод. Пережитое и передуманное. Берлин, 1923, стр. 361—362.

шою справою якої буде проголошення хрестового походу проти нас, соціалістів»<sup>25</sup>,— писала тоді народницька преса.

Та життя саме штовхало народників на шлях політичної боротьби.

Першими звернули увагу на це революціонери півдня Росії, зокрема на Україні. Цьому сприяла і та політична атмосфера, в якій вони обертались.

З 1876 р. в Женеві один по одному виходять пристрасні публіцистичні твори Драгоманова. З 1878 р. він видає перший безцензурний український друкований орган «Громада». Драгомановська «Громада» становить важливу сторінку в історії української суспільно-політичної думки. Наприкінці 70-х — початку 80-х рр. вона перетворилася в трибуну для палких політичних виступів Драгоманова проти «допотопного страховища», як називав він царське самодержавство, проти «турків внутрішніх» і «внутрішнього рабства». Драгоманов закликав «гнати жандармів», якщо треба, то і силою<sup>26</sup>, не спиняйтесь перед відкритим нападом на деспотизм. «Новим Герценом» називали вже тоді його численні вороги і прихильники.

Справді, з виходом у світ публіцистичних брошур, листків, памфлетів, а згодом і журналу «Громада», Драгоманов здобув велику можливість впливати на політичні настрої, особливо в Києві і в Одесі. «Адже недаремно ж на Україні багато хто називає Вас батьком»<sup>27</sup>,— писав Андрій Желябов Драгоманову, згадуючи ті роки.

---

<sup>25</sup> М. Фроленко. Липецкий и Воронежский съезды. — «Былое», 1907, № 1/13, стр. 80.

<sup>26</sup> М. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. II, стр. 106—107.

<sup>27</sup> Там же, стр. 417.

Виступи Драгоманова будили політичну свідомість у суспільстві. Особливою популярністю користувалася його брошура «Турки внутрішні і зовнішні», що викликала величезний інтерес серед громадськості. «Турки» Ваші ідуть прекрасно,— писав йому один з членів Старої Громади Цвітківський,—...читаються на розхват пп. професорами»<sup>28</sup>. Другий член київської Громади — В. Беренштам — з захопленням називає цю брошуру епохальною, такою, що закликає народ до активної політичної опозиції. «Я думаю, що в питанні боротьби за політичну свободу у нас вона напевно створить епоху»,— пише він. Вона вчасно ставить питання на відповідний ґрунт і ясно вказує мету, яку повинні поставити перед собою усі опозиційні партії. Це влучний і вчасний постріл — резюмує він<sup>29</sup>.

М. Старицький називає Драгоманова «нашою надією і силою», його слова — окриляючими, гарячими і правдивими<sup>30</sup>. Коли в 1876 р. був закритий на півроку петербурзький журнал «Молва», який у № 41 вмістив пристрасну публіцистичну статтю Драгоманова «Чиста справа вимагає чистих засобів», на Україні відповідним чином відгукнулися на неї. Редактор «Молвы» одержав звідси багато співчутливих листів і нових заяв на передплату.

Загострено бився пульс політичного життя на Україні.

Київ був сповнений розмовами про конституцію. Нею захоплювались ліберали, українофіли, студенти. У Києві, як свідчить Фроленко, був створений конституційний клуб. Слова «конституція», «конституціоналізм»

---

<sup>28</sup> Архів Михайла Драгоманова, стор. 219.

<sup>29</sup> Там же, стор. 80.

<sup>30</sup> Там же, стор. 175.



лунали на зборах, з'їздах, у гуртках і різних товариствах.

В. Дебогорій-Мокрієвич у своїх спогадах пізніше писав, що учасники конституційного гуртка доводили: кінець адміністративному і жандармському свавілля можуть покласти тільки політичні реформи. Було складено навіть два проекти-адреси — радикальний і поміркований — на височайше ім'я з проханням певних реформ. Поліція закрила студентську їдальню, а потім і клуб, де відбувалися дискусії. Тоді київські студенти влаштували процесію через все місто і по дорозі виголошували конституційні промови<sup>31</sup>. «В подібній атмосфері, коли так можна висловитись, просякнутій конституційними парами, довелося обертатися тоді народникам-революціонерам. Серед нас почулися голоси на користь політичної свободи, до якої раніше всі ставились негативно», — пригадує далі Дебогорій-Мокрієвич.

Першими «політиками» були народники, що діяли в Києві, як Волошенко, член одеського гуртка народників, Іван Мокрієвич, брат Володимира. Цей політичний настрій захопив і багатьох відомих тоді народників, зокрема В. Осинського, Г. Попка, О. Медведєва, І. Івичевича, Свириденка, Д. Лизогуба й інших, що прибували сюди з Петербурга й Москви. Як зауважує В. Прокоф'єв у своїй книзі «Желябов», на багатьох народників безпосередній вплив справляли ідеї Драгоманова. Зокрема В. Осинський, «був згоден з Драгомановим, він не боявся політики. Питання конституції, її завоювання не було для нього ерессю». Згодом ці народницькі діячі зійшли зі сцени, але напрям, яким вони пішли, передався іншим. У Києві в ті роки (1877—1878) з'являє-

---

<sup>31</sup> В. Дебогорій-Мокрієвич. Воспоминания, стр. 309—310.

ться серед народників свій Виконавчий комітет, що став згодом прообразом народовольського «Виконавчого Комітету». Душею цього першого Виконавчого комітету став Валеріан Осинський, раніше прихильник пропагандистської тактики.

Такому поширенню і популяризації політичних ідей на Україні сприяла та обставина, що національно-визвольний рух другої половини 70-х рр. глибоко охопив усі верстви українського суспільства. Молода Громада в Києві, що утворилася з українофільської молоді, поруч з Старою Громадою була різноманітнішою за соціальним складом і демократичнішою за настроями. В Стару Громаду приймалися люди з великим розбором, і досить було лише одного голосу проти, щоб бажаний вступити до неї був забалатованим<sup>32</sup>. Громада мала замкнутий професорсько-консервативний характер. З середини 70-х рр. до політичної діяльності пробуджується широке коло різночинної інтелігенції: студенти, вчителі, семінаристи, курсистки вищих жіночих курсів. Їх дуже багато. Стара Громада намагається оволодіти цим рухом і виділяє з цією метою своїх найбільш радикальних членів — Волкова, Ковалевського, Драгоманова. Молоде українофільство тісно змикається з численними революційними групами. Багато членів Молодої Громади є водночас і учасниками революційних гуртків.

До речі, гуртків у ті роки в Києві було дуже багато. За словами Дебогорія-Мокрієвича, в Києві й Одесі в 1877—1878 рр. вийшло щось подібне до з'їзду революціонерів. Про тісний зв'язок молодих представників на-

---

<sup>32</sup> Примечания к части «Свода», касающейся «Сообщества украинофилов» А. А. Русова и Ф. К. Волкова — «Былое», 1907, VI, стр. 153.

ціонально-визвольного руху з революціонерами розповідає важливий поліцейський документ «Свод указаний, данных некоторыми из арестованных по делам о государственных преступлениях», складений у травні 1880 р. головним чином із показань зрадників Курицина, Богуславського і Веледницького. Правда, «Свод» цей дещо тенденційний, складений з метою звинуватити українофільство в терористичній діяльності, якої за ним не спостерігалось, щоб дати підстави для переслідування останнього. І все ж «Свод» відтворює цікаву картину взаємозв'язку молодого українофільства з революційним рухом.

«Свод» перелічує велику кількість гуртків демократичної інтелігенції, члени яких вели пропаганду серед селян і робітників. Сотні молодих людей організовані в «коші», «курені», що тісно зв'язані з представниками Старої Громади<sup>33</sup>. Серед них — відома революціонерка Марія Ковалевська, дружина громадівця Миколи Ковалевського, найближчого друга і земляка Драгоманова. Вона відома серед революціонерів як «Маруся» і «Наташа». В одному з гуртків брали участь сестра відомого революціонера, згодом народовольця Миколи Колодкевича, один з відомих народників-терористів слюсар Петро Гудзь (псевдонім Лобанчук)<sup>34</sup>. «Свод» згадує імена десятків людей з українофільських гуртків, які тісно зв'язані з революціонерами. Це, наприклад, Федір Предтеченський, що був у близьких стосунках з Валеріаном Осинським, розклеював листівки про вбивство генерал-ад'ютанта Мезенцева, виготовляв розривні сна-

---

<sup>33</sup> Свод указаний, данных некоторыми из арестованных по делам о государственных преступлениях, май 1880 г. — «Былое», 1907, VI, (Свод указаний...), стр. 129.

<sup>34</sup> Там же, стр. 130.

ряди і т. ін. Велику увагу «Свод» приділяє революційній діяльності Микити Левченка, який не лише поширював революційну літературу, а й брав участь в організації підпільної друкарні, допомагав у звільненні з в'язниці Стефановича, Дейча і Бохановського<sup>35</sup>. Молодих громадівців — братів Михайла та Івана Драгневичів «Свод» називає впливовими керівниками молоді. Михайло Драгневич постійно листувався з Драгомановим і водночас підтримував зв'язок з Миколою Колодкевичем, прозваним у підпіллі «Кіт-мурлика». Іван Драгневич був тісно зв'язаний з Дебогорієм-Мокрієвичем, що належав, за характеристикою поліцейської записки, до партії найбільш крайніх терористів-революціонерів<sup>36</sup>. У поліцейському документі зазначено, що брати Драгневичі служили посередниками між гуртком старих громадівців і радикальною молоддю.

В Одесі зв'язок революціонерів і українофілів був ще тіснішим. Недарма Желябов, згадуючи про це в листі до Драгоманова, писав: «Я бачив розквіт тамтешньої громади, її живі починання. Повільно, але невинно зливались там в одне русло дві революційні течії — загальноросійська і українська... Не федерація, а єдність були недалеко»<sup>37</sup>.

То й не дивно, що драгомановська «Громада», її листки, брошури, памфлети з лозунгами політичних свобод, з'являючись серед українофілів, швидко потрапляли і в середовище революційних гуртків. Ідеї цих жевевських видань падали на благодатну ниву розбурханого суспільного життя. Вони активізували політичну

<sup>35</sup> Свод указаний..., стр. 145—150.

<sup>36</sup> Там же, стр. 136.

<sup>37</sup> М. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. II, стр. 415.

діяльність українського громадянства, повсюдно підіймали конституційний дух. Молодь називає Драгоманова своїм «батьком». До його слів прислухаються і російські революціонери-народники та видають у своїй підпільній друкарні його брошуру-памфлет «До чого довоювались» (1878 р.), написану з приводу російсько-турецької війни. Тут Драгоманов викладає, як і в попередніх своїх брошурах, програму найнеобхідніших політичних перетворень у Росії. На весь зріст перед Росією постали нині внутрішні питання, писав Драгоманов, і передусім — питання про політичні перетворення. Вимогам політичних свобод Драгоманов присвячує і такі широко відомі в Росії памфлети, як «Турки внутрішні і зовнішні», «Внутрішнє рабство і війна за визволення» та багато інших. Брошуру «До чого довоювались» читав К. Маркс і там, де йшлося про ставлення російських офіцерів до своїх братів-слов'ян, про здирство, казнокрадство і зазнайство серед армійського начальства, зробив помітки на полях. З легкої руки Драгоманова вираз «внутрішні турки» — так сатирично охрестив він російське самодержавство — став надзвичайно популярним у Росії. Цей образний вислів використовував і В. І. Ленін, зокрема в статті «Початок демонстрацій»<sup>38</sup>.

У другій половині 70-х—80х рр. з-під пера Драгоманова не виходить жодної статті, де б так чи інакше він не закликав знищити політичне рабство в Росії, ліквідувати всеросійське самодержавство, яке є нічим іншим як панування чиновників, «боягузливих, корисливих,

---

<sup>38</sup> В. Г. Сарбей. К вопросу об отношении В. И. Ленина к публицистике М. П. Драгоманова. — Сб. Революционное и общественное движение в России XIX века. Воронеж, 1968, стр. 58.

неосвічених»<sup>39</sup>. Голос Драгоманова з закликом до боротьби за політичні свободи в Росії лунає як незмовкаючий дзвін до кінця 80-х рр.— фактично до кінця політичної і публіцистичної діяльності Драгоманова в загальноросійському масштабі. Це мало велике викривальне і революціонізуєче значення для самодержавної Російської імперії.

Росія нічим не краща своїми порядками за Туреччину, писав Драгоманов у памфлеті «Турки внутрішні і зовнішні». Петербурзькі імператори і чиновники — це скоріш європейське видання турецьких султанів і пашів, вони виснажують народ поборами, утискують народну освіту, кидають в каземати тисячі молодих людей, що не лишились глухими до народних нужд. Вони відмовились навіть від того «черепашиного прогресу», який раби добровільні і невільні називають «ерою реформ у Росії»<sup>40</sup>. Держава з доведеним до голодування народом, якого навмисне не хочуть вчити навіть грамоті, держава, де лише неукі, бездари і шахраї правлять «під крильцями святості царської сім'ї всіма справами без суду і контролю публічного» — ось що таке російська імперія. Найменше, що потрібно зробити — знищити панування турків внутрішніх над Росією, як мінімум провести в країні такі реформи: 1) недоторканість особи і житла; 2) недоторканість національностей у приватному і громадському житті; 3) свобода і рівноправність усіх віросповідань; 4) свобода друку, навчання, сходок і товариств; 5) самоврядування общин, земств і областей; 6) земський собор і відповідальність перед ним чиновників; 7) перегляд усього соціально-

---

<sup>39</sup> М. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. II, стр. 102.

<sup>40</sup> Там же, стр. 89—92.

економічного становища мас; 8) повна амністія політичних в'язнів<sup>41</sup>. Як бачимо, це програма звичайних буржуазно-демократичних реформ. Але в той час їх відкриті проголошення і захист мали величезне революційнозуюче значення в самодержавній Росії.

Питання політичних реформ і Земського Собору в Росії ставилось російською революційною демократією ще в 60-х роках. У передреформений час Герцен висловлювався за те, що «самодержавству, яке біснується», було б корисно поставити з боку суспільства «всякого роду поручні, загати»<sup>42</sup>, тобто конституційні перепони. В ряді статей Огарьова також ставиться вимога політичних перетворень. Першого січня 1861 р. він публікує в «Колоколі» статтю «На новий рік», де поряд з іншими ставить вимогу обласних законодавчих дум і державної союзної думи. Російська держава мала стати союзом вільних областей<sup>43</sup>. В одній із статей Огарьова — «Мета російського руху», опублікованій у «Литературном наследстве» (т. 61) прямо говориться, що метою російського руху є Земський Собор.

Ці ж думки проходять червоною ниткою і в інших революційно-демократичних публікаціях 60-х рр., зокрема в прокламаціях «Великоруса», в програмній статті Огарьова «Що потрібно народу?», в його статті 1863 р. «Всьому народу російському»<sup>44</sup>.

У 70-х рр., коли народжувався новий, більш масовий революційний рух, ідеї політичних вимог вивітрилися

<sup>41</sup> М. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. II, стр. 119.

<sup>42</sup> А. И. Герцен. Полное собрание сочинений и писем, т. X, стр. 300, 301.

<sup>43</sup> Н. П. Огарев. Избранные произведения, т. I, стр. 392.

<sup>44</sup> А. И. Герцен. Полное собрание сочинений и писем, т. XVI, стр. 259.

з програм революціонерів. Головним вони вважали соціалістичні лозунги, встановлення соціальної рівності. Драгоманов же знову порушив питання буржуазно-демократичних перетворень у Росії. І в цьому його неабияка заслуга, бо для того щоб ставити питання про соціалістичну революцію, необхідно було змести залишки феодально-кріпосницького ладу, дати країні хоч елементарні політичні свободи.

Хто ж має здійснити ці перетворення? Їх можуть звершити лише освічені люди різних національностей Росії<sup>45</sup>, відповідає Драгоманов, тобто інтелігенція. За політичні свободи борються лише «освічені класи», а «класи чорноробочі» цікавляться більше економічною боротьбою, яка є і більш радикальною, говорив він<sup>46</sup>.

Але яким же чином можна досягти політичних свобод у Росії? Драгоманов висунув цілий комплекс дій: домогтися свого можна відкритим висловлюванням своїх думок у пресі, подачею заяв від цілих верств суспільства і виборних установ і, нарешті, «відкритим опором деспотизму і відкритим на нього нападом»<sup>47</sup>. Ця широка за обсягом програма — від кампанії в пресі до збройної боротьби — дещо розпливчата і деякою мірою знецінює революційність заклику Драгоманова до насильного повалення самодержавства.

Після закінчення російсько-турецької війни він звертає свій погляд на армію. Так, саме армія, яка винесла на собі «в згущеному вигляді дії усіх принад теперіш-

---

<sup>45</sup> М. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. II, стр. 108.

<sup>46</sup> М. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. I, стр. 185.

<sup>47</sup> М. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. II, стр. 119.



нього управління в Росії», яка, повернувшись з війни, побачила навколо себе жахливі злигодні народу, кріпосне право, ханжество, аракчеевщину — саме така армія зможе найшвидше допомогти освіченим людям повалити царство будочників і шпигунів.

З гнівом і палкою пристрастю Драгоманов писав: «Героям Шипки доведеться, можливо, другого дня по прибутті на батьківщину, виконувати «секуцію» (екзекуцію) над чигиринськими селянами, а мученикам переходу через Балкани доведеться, можливо, розганяти страйк робітників на фабриці якого-небудь агента Когена чи Варшавського, що розжирів за рахунок їх шлунку й спини під час війни. Офіцеру, що уцілів при страшній атаці на Плевну, доведеться стріляти на вулиці в свою сестру під час маніфестації, викликаной обуренням на жорстокий суд, або проходити церемоніальним маршем по могилі брата, розстріляного за опір найбеззаконнішій і найжорстокішій таємній поліції»<sup>48</sup>.

Ця армія і буде тією силою, яка, врешті, зламає російський деспотизм. І зроблять це прості солдати, яких поведуть за собою офіцери. Отже головна рушійна сила — це маси на чолі з освіченими класами. В поглядах Драгоманова відчувається еволюція вліво. Далі, все з більшою силою.

Драгоманов гаряче вірив у грядущу революцію і всіма силами намагався наблизити її. Щоб підняти армію на боротьбу, з допомогою своїх однодумців він організовує склади підпільної літератури по шляху слідування військових частин. З таємних документів австрійського міністерства внутрішніх справ відомо, що

---

<sup>48</sup>М. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. II, стр. 120—121.

драгомановська «Громада» поширювалась серед козаків 14-го Донського полку в Келецькій губернії та серед солдатів-росіян артилерійської бригади, розквартированої в Радомській губернії<sup>49</sup>.

Драгоманов підтримує тісні зв'язки з румунськими революціонерами, які поширюють нелегальну літературу серед російських військ. Це — Земфір Арборе, Н. Зубку-Кодреану, К. Стеучеану, Еджен Лупу, д-р. Судзиловський-Руссель та інші. За свідченням сучасників, ця революційна література мала значний успіх<sup>50</sup>.

Всю пристрасть свого публіцистичного слова Драгоманов спрямовує проти царського самодержавства. Чим уважніше придивлявся він до боротьби в Росії, чим більше захоплювався її практичними питаннями, тим більше бачив, що його надії і сподівання, пов'язані з «освіченими класами», не виправдовуються. «Середні елементи», тобто ті ж «освічені класи», в масі своїй обмежуються лише боягузливим бурмотінням, і тільки нишком нападають на тих, проти кого вийшли на двобій російські соціалісти. «Середні класи» — це широкі верстви інтелігенції, дрібного освіченого дворянства, міщанства, робітників і селян. Класова орієнтація його досить невиразна. Але ця обмеженість має своє історичне виправдання: адже пролетаріат Росії лише гуртував свої сили і ще не виявив себе самостійною суспільною силою. Та слід віддати Драгоманову належне: щодо лібералів, то він не помилився. Він бачив, як вони при першому наступі революційного піднесення народу

---

<sup>49</sup> В. Левинський. Драгоманов і драгоманівці у світлі австрійських тайних документів, Варшава, 1933, стор. 18—19.

<sup>50</sup> М. А. Ласло. До питання про українсько-румунські зв'язки у другій половині ХІХ ст. — Український історичний журнал, 1962, № 5, стор. 115.

перелякано поховалися в шпарини,— більше того! — збиралися навіть «викорінити революцію і соціалізм».

В. І. Ленін характеризував лібералізм як ідеологію буржуазії, що, з одного боку, не може миритися з кри-посництвом, а з другого — боїться руху мас, «здатного повалити монархію і знищити владу поміщиків»<sup>51</sup>. Ліберали свідомо боронили найголовніші «установи середньовіччя, щоб мати опору проти маси»<sup>52</sup>. Драгоманов же поступово приходив до висновку, що лише боротьба мас може знищити всі залишки середньовіччя в Росії. Він дає гідну відповідь запопадливим лібералам за їх боротьбу проти революції.

Справа соціалізму, твердить він,— це закономірне історичне явище. Вона стала найважливішою соціальною справою сучасності, якій належить майбутнє. Інтернаціоналізм, або, як говорить він, космополітизм, і соціалізм в кишеню не сховаєш, за них час і Європа<sup>53</sup>. «Соціалізм в Московщині й Україні вже зовсім не без підстави й зовсім не з вітру здумане діло»,— писав він ще в 1879 р. у своїй «Громаді».

Розуміючи закономірність і нездоланність справи соціалізму, Драгоманов дошкульно висміював лібералів-земців: «От ви збираєтесь «викорінити» революцію й соціалізм. Так треба було, вступаючи в політику, хоч би по Кайданову переглянути всесвітню історію, то ви б побачили, що ніколи ще ні одного *природного руху історичного* (Підкреслення наше.— Р. І.) ніхто не викоринив: спалили Гуса, а потім побачили Лютера, Цвінглі, а далі Соціна, Мільтона, Вольтера, а нарешті, й Фейербаха; заткнули рот Галілею, та дожились і до

---

<sup>51</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 91.

<sup>52</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 32.

<sup>53</sup> М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка, 1908, стор. 146.

Дарвіна й т. д.; подавили *etats generaise* і т. п., а тепер кланяються перед республіками в Швейцарії, Америці й Франції... От так же було з вірою і наукою, а потім з державою, так почало робитись із соціальною справою. *Де зросло грошове господарство, там росте й «робітницька справа», а де робітницька справа, там і соціалізм (Р. І.).* Всі бачать, що робітницька справа є вже в Росії, так треба ж знати, що не викоринити й соціалізму з Росії»<sup>54</sup>.

Драгоманов правильно пов'язує соціалізм з «робітницькою справою». І саме це піднімало його над теоріями російських народників, саме це й визначило його критичне ставлення до їх селянського общинного соціалізму.

Соціалізм — це найбільш важлива соціальна справа, покликана вирішити кардинальні питання сучасної історії людства, такої думки Драгоманов. Ще в 1875 р. у третьому листі до львівської газети «Друг» він писав, що причиною збіднення селянства є не лінощі й пияцтво, якими дорікали народів галицькі партійні ідеологи всіх мастей, а «загальний устрій економічних відносин, при котрих хлоп — безземельний, пролетар»<sup>55</sup>, при котрих пани багатіють за рахунок того, що недоплачують робітникам. «І ця недоплата, а значить, і народна бідність, буде до тих пір, доки вся земля і всі фабрики не будуть власністю трудівників»<sup>56</sup>. У листі до В. Барвінського від 30 листопада 1876 р. Драгоманов знову повертається до цієї думки: «Доти буде неправда, доки буде земля й фабрики у панів, а не у самих робітників»<sup>57</sup>.

<sup>54</sup> «Громада», 1879, № 4, стор. 264.

<sup>55</sup> М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка, 1908, стор. 347.

<sup>56</sup> Там же.

<sup>57</sup> ЦДІА УРСР (Львів), ф. 663, оп. 2, спр. 52, арк. 20—21.

Через те, на нашу думку, не можна погодитися з тезою М. Грушевського, що лише після зближення Драгоманова з Подолинським у 1880 р. Драгоманов відійшов вліво, що саме Подолинський вніс «не тільки ясну програму соціалізації засобів і знаряддів продукції, але й революційну методу її досягнення: дружнього повстання для визволення від чужоземної неволі й панування експлуататорів»<sup>58</sup>.

З цитованих вище листів до В. Навроцького (1873 р.), до редакції газети «Друг» (1875—1876 рр.), до В. Барвінського (1876 р.), з женецьких брошур-памфлетів Драгоманова випливає, що він дійшов соціалістичних переконань ще до спільної праці з Подолинським у періодичній «Громаді». І якщо він у деяких питаннях поступався перед Подолинським, то не тому, що був меншим «революціонером», а тому що був прихильником робити спершу «березневу» справу, а за нею вже «липівську». Тобто, перш ніж ставити питання соціалістичної революції й домагатися її здійснення, слід створити необхідні передумови: насамперед домогтися політичних свобод у Росії.

Щоб знизити нерівність серед людей, потрібно знизити несправедливий розподіл власності, такої думки Драгоманов, а вирішити це велике завдання спроможний лише соціалізм. Майбутнє він вбачав не лише в подоланні соціальної нерівності, а й у ліквідації суспільного розподілу на класи: «люди розумової і фізичної праці повинні злитися», констатує Драгоманов.

Проте уявлення Драгоманова про класи в суспільстві досить печіткі. Він визначає їх не за виробничими

---

<sup>58</sup> З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і женецький соціалістичний гурток. Зладив М. Грушевський. Відень, 1922, стор. 83.

відносинами, а за розподілом «на людей м'язевої і розумової праці»<sup>59</sup>. Історичний матеріалізм К. Маркса в цілому для Драгоманова, як і для решти представників утопічного соціалізму, залишився незрозумілим. Однак деякі елементи історичного матеріалізму він усе ж таки осягнув, зокрема питання про зміну суспільних формацій в історичному процесі: «Ми постійно бачимо, як клас за класом, виконавши свою службу мозку класу, відживає свій вік, робиться шкідливим, нарешті поступово знищується. Так віджила свій вік воєнно-феодална аристократія, духовенство...»<sup>60</sup>. Відійде в минуле і сучасний капіталізм, на зміну якому прийде соціалізм. І через те ніяка сила нездатна його «викоринити». Все це свідчить, що Драгоманов розумів соціалізм як закономірний продукт розвитку саме економічних відносин капіталістичного суспільства.

На його думку, економічний лад є основою і політичного життя держави, від вирішення економічних питань залежать і політичні свободи, бо «ситі і голодні ніколи не будуть в однаковій мірі користуватися так званими спільними законами»<sup>61</sup>. Ще в своїй магістерській дисертації (1869 р.) Драгоманов стверджував, що історичні явища, політичне життя людського суспільства залежать від соціально-економічних відносин, які визначають прогресивний рух історії. Але докорінна зміна економічного ладу не відбувається раптово, її не можуть принести навіть великі народні повстання, які не можуть встановити нових громадських і соціальних порядків: «Всі порядки в людських громадах ростуть,

---

<sup>59</sup> М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка, 1908, стор. 350.

<sup>60</sup> Там же.

<sup>61</sup> М. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. II, стр. 868.

а не робляться одразу». Справа соціалізму також виростає з певних економічних передумов, з «грошового (капіталістичного.— *Р. І.*) господарства». Це — «природний історичний рух», але він лише починає зростати, і Драгоманов бачить, що саме фабрична промисловість, яка розвинулась у Росії з часу реформи, що саме робітництво дають ґрунт для поширення соціалізму в Росії. Проте економічні умови в Росії ще не дають можливості, щоб соціалізм тут набув такого ж значення, як на Заході, зауважує він. Драгоманов бачив, що зміни суспільно-економічних форм життя відбуваються поступово, що повстання не творять їх, а лише «посувають» вперед, і, нарешті, завершують їх. «Повстання можуть починати будити громадський розум, можуть кінчати старі порядки, котрі вже підкопані з усіх боків інакшими способами, а зробити нові порядки, та ще й громадські й господарські, саме повстання не може. Навіть повалені старі порядки, особливо громадські й господарські, вертаються безпремінно «на другий день повстання», коли їх нічим замінити таким, щоб господарські потреби людські так чи сяк вдовольнялись»<sup>62</sup>.

Драгоманов не заперечує революції, спалаху народного гніву, повстання, навпаки, бачить їх прогресивність, вважає їх штовхачами історичного прогресу. Та перемогти революція зможе лише тоді, коли визріють певні економічні і громадські передумови, що відбуваються поступово, в процесі еволюції. Отже, Драгоманов вбачає доречність і необхідність повстань на певному історичному етапі розвитку людського суспільства. В ході господарської, тобто економічної еволюції поступово змінюється і свідомість людей, які готуються сприйняти ці зміни в суспільстві, бо одна революція «як

---

<sup>62</sup> «Громада», 1878, № 1, стор. 70—71.

збройне повстання певної меншості» не може встановити навіть «загального користування майном»,— пише Драгоманов у 1882 р. в статті, присвяченій критиці анархічного журналу «Le Revolte» «Про ілюзії конспіраторів і революціонерів». Для проведення, наприклад, такого складного заходу, як націоналізація чи інтернаціоналізація власності потрібно, щоб люди самі на своєму досвіді прийшли до розуміння їх необхідності. А цей досвід набувається «в постійній різнобічній боротьбі з відживаючим порядком і в таких же спробах встановлення нових порядків. Це зростання і складає суспільну еволюцію, в якій воєнні дії, як вибухи класової ненависті, бунти і революції, звичайно, *неминучі* (Р. І.), але в яких вони складають лише частину й при тому далеко не найважливішу»<sup>63</sup>. Отже, головне, найважливіше — це зростання економічних, господарських умов, які і породжують революції. Революції посувають вперед суспільну еволюцію і завершують її.

Але більшого значення, аніж повстанням і революціям, у формуванні політичної свідомості в сучасному йому суспільстві надавав Драгоманов ролі науки, освіти. В «Автобіографії» він писав: «Будучи соціалістом за своїм ідеалом, я переконаний, що здійснення цього ідеалу можливе лише у звісній поступовості і при високому розвитку мас, а тому й досяжимо більше при допомозі розумової пропаганди, аніж кривавих повстань». Це й послужило основою його бурхливої діяльності як просвітителя-демократа. На його думку, сила нових громадських порядків — у зростанні «малих і великих товариств між людьми», в зміні звичаїв і думок, у ряді праць «зовсім не політичних, а громадських і господар-

---

<sup>63</sup> М. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. II, стр. 441.



ських, родинних і наукових»<sup>64</sup>. Звідси, його заклик до широкої культурницької і просвітительської роботи, звідси, його посилена увага до пропаганди освіти, наукових і політичних знань серед народу.

На підставі цих висловлювань Драгоманова часто називали «еволюціоністом» або й «реформістом», нібито він заперечував значення революції в суспільно-політичному розвитку. Як бачимо, це не зовсім так. Він визнавав революційні методи не лише прогресивними, а й необхідними для формування прогресивної громадської думки, вбачав у них вирішальну силу при переході від одних суспільних порядків до інших, але вважав, що революцію повинна підготувати еволюція як у господарських, так і в громадських сферах життя. Отже, застаріле твердження про те, що Драгоманов був реформістом, «еволюціоністом» треба, на наш погляд, відкинути.

Соціалізм Драгоманова не можна відносити й до анархізму, адже він розумів, що при соціалізмі ніякої абсолютної свободи людини в суспільстві бути не може. вважав, що історичний поступ складає не воля осіб а «мимовольний зріст громадського життя та впорядкована громадська праця, тиха й гостра»<sup>65</sup>. Через те Драгоманов засуджував теорію анархізму, вважав її шкідливою для революціонерів як у Росії, так і на Заході. Правда, він не уявляє соціалізму без повної політичної свободи в суспільстві для розвитку людської особистості, цебто свободи слова, освіти, мови, товариств, друку, віросповідання і т. п., без чого, справді, не можна говорити ні про який соціалізм. Громадівський соціалізм Драгоманова є різновидністю дрібно-

---

<sup>64</sup> «Громада», 1878, № 1, стор. 72.

<sup>65</sup> «Громада», 1879, № 4, стор. 163.

буржуазного утопічного соціалізму, що виник на Україні в II половині минулого століття.

Незважаючи на великі розходження в поглядах на соціалізм з народниками, Драгоманов прихильно поставився до їх героїчної, самовідданої боротьби з російським самодержавством. Ненависть до нього, бажання будь-що знищити його було тією ідейною основою, яка об'єднувала і згуртовувала всі прогресивні сили в Росії. Драгоманов беззастережно став на їх бік. Недарма Желябов вважав його своїм однодумцем.

Політичних свобод доб'ється молодь, крайні соціалісти, заявляв Драгоманов. Правда, вони байдуже ставляться до політичних реформ, відкидають будь-який «конституціоналізм», та все ж саме вони закінчать еру реформ «нині благополучно царствующого імператора», дадуть Росії і політичну свободу. Саме крайні соціалісти забезпечать панам-лібералам незалежність суду, який буде судити їх же, соціалістів, саме вони забезпечать ліберальним газетам недоторканість роздрібної торгівлі їх, які будуть також цькувати їх же, крайніх соціалістів<sup>66</sup>.

Це написано 1880 р., але й пізніше Драгоманов справедливо твердив, що в Росії роль «активних лібералів» виконують соціалісти, які розчищають дорогу земствам, тобто ліберальній буржуазії.

Це були часи (кінець 1879, 1880, початок 1881 рр.) найвищого революційного піднесення в Росії. В країні виникла революційна ситуація, коли низи не хотіли, а верхи уже не могли жити по-старому. В ці дні Драгоманов писав: «Якщо уже пішов із-за речі, яка справді варта того, так бери револьвер, ніж, хоч вила,

---

<sup>66</sup> М. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. II, стр. 151.

і не вертай, а стріляй, ріжся, коли треба!»<sup>67</sup>. Заклики до збройної боротьби, до насильного повалення самодержавства, боротьба за політичні свободи, національний розвиток і рівноправність усіх народів, безумовно, висунули Драгоманова до лав найпередовіших, революційних сил російського суспільства 70-х років ХІХ ст. Ця обставина рішуче заперечує твердження Грушевського, яке перейняли інші дослідники, що нібито Драгоманова «лякала» сила революційного народництва. Драгоманов закликав повалити самодержавство «відкритим нападом... з боку правильно організованих політичних товариств». Цим пояснюється той запал, з яким він намагався виправити недоліки теоретичних положень народників, хоча не завжди пропонував взамін правильні теорії.

Зближення, особисте знайомство і співробітництво Драгоманова з видатними представниками російської революційної еміграції в Женеві сприяли тому, що ідеї його про необхідність політичної боротьби в Росії все більше проникали в середовище російських революціонерів. У перші роки емігрантської діяльності Драгоманов часто друкується на сторінках революційного видання «Община». Його залучають до видання «Русской социально-революционной библиотеки». Ім'я Драгоманова на газетних шпальтах стоїть поруч з іменами Плеханова, Аксельрода, Клеменця, Кравчинського та інших видатних революційних діячів того часу. Як пригадує Дейч, завзяті анархісти-бакунінці, що згодом поприїздили з Росії, страшенно дивувались і навіть «обурювались» з приводу того, що редакція анархічного органу «Община» допускає друкування в себе «такої жак-

---

<sup>67</sup> М. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. II, стр. 219.

ливої ересі», як статті Дагоманова, в яких доводилась необхідність конституції в Росії<sup>68</sup>.

Драгомановські ідеї про необхідність політичних свобод в Росії нелегко пробивали собі дорогу серед правовірних народників. Показова в цьому відношенні рецензія Якова Стефановича на український збірник «Громада», що його редагував Драгоманов. Рецензія була надрукована в № 8—9 журналу «Община» 1878 р. Заклик Драгоманова до народників відкрито визнати своїм лозунгом політичні вимоги викликав у Стефановича іронію. Таких соціалістів ми не можемо визнати своїми однодумцями, писав він від імені своїх товаришів...

А життя робило своє. Революціонери, які раніше не брали участі в таких соціальних народних заворушеннях, як Чигиринська справа чи повстання селян у Воронезькій губернії, не чіпали ні підрядчиків, ні жандармських чинів, тобто мирні народники-пропагандисти, тепер уже виходять на Казанську площу з протестом проти гоніння і заслань, вбивають шпигуна в Ростові, відстрілюються від жандармів в Одесі, стріляють в прокурора Котляревського у Києві, в генерала Трепова в Петербурзі... Драгоманов уважно стежить за цим процесом і робить далекоглядні висновки. Він загострює увагу російських революціонерів на тому, що так чи інакше, а доводиться їм стихійно ставати на шлях політичної боротьби.

Після збройного опору жандармам з боку одеського революціонера І. М. Ковальського Драгоманов випускає перший «Листок Громади» під заголовком «Коли битись, то не миритись», де заявляє, що єдиний шлях

---

<sup>68</sup> Л. Г. Д е й ч. Русская революционная эмиграция 70-х годов, стр. 28.

боротьби для революціонерів у Росії — це шлях боротьби за політичні права, що всі останні явища в середині партії соціалістів-революціонерів свідчать, що партія фактично вже стоїть на цьому шляху. Найближчим часом, говорить він, між соціалістами мусить з'явитись група людей, які поставлять собі за мету: «Словом і ділом, сами й з другими, хто до них пристане, найскоріше, і не дожидаючи, коли то ще буде спільна соціальна революція, добитись хоч такої волі особи, слова, зборів і товариств, яка єсть по всій Європі»<sup>69</sup>.

Драгоманов дає тут картину стихійного переростання мирного народницького руху в дійовий, політичний. Спочатку «апостоли переворотніх думок» не брали всерйоз до уваги царське самодержавство, а виступали лише проти соціального зла — соціальної нерівності, бо «мовляв, не в царстві, не в поліцейських лихо, а в грошіх, і що значить, не варто ні з чим битись, окрім грошей... Навіть звісну процесію на Казанській площі на зімного Миколи в 1876 році з прапором, на котрому було написано «Земля і воля», процесію з промовою проти начальства, котре мучить усіх, хто хоче добра мужикам, зроблено без оружя, і прапор дано держати хлопцеві, котрий зараз же й втік і зрікся од того, що й був там коли». Серед процесуючих «виступали люди з м'яким серцем і що овсім між російськими «революціонерами» було чимало людей м'яких і добрих, котрим важко було дійсно підняти руки на кого-небудь, в тім числі й на царське начальство». Як бачимо, Драгоманов підкреслює мирний характер російського народництва.

Тут навмисне зроблені широкі виписки про Казан-

---

<sup>69</sup> Цит. за кн.: Михайло Павлик. Михайло Драгоманов як політик. Львів, 1911, стор. 53.

ську демонстрацію, бо через кілька років про ці слова Драгоманова згадають за кордоном деякі емігранти-чорнопередільці, які звинуватять його в тому, що він нібито висміяв цю демонстрацію. Зауважимо зараз, щоб потім не повертатися більше до цього питання, що це звинувачення не має під собою ніяких підстав. Драгоманов не тільки не ставить своєю метою якось висміяти чи принизити цю демонстрацію, а навпаки, підкреслює мирний її характер, благородну ціль і гуманність людей, які брали в ній участь. Він хотів звернути увагу, що коли ці люди, добрі і з м'якими серцями, взялися, врешті, за зброю, то не їх у тому вина. Їх змусили це зробити реальні обставини російського суспільного життя. Замість проповіді словом з'являється проповідь ділом. Доба терпіння і слова минала. Збройний опір Ковальського при арешті — доказ тому. «То був перший виладок, коли мирні росіяне зважились систематично обороняти себе й свою хату проти державних злодюг і розбишак і для всякого чесного чоловіка, хоч би він і не соціаліст, не могло бути двох судів про таку самооборону», — писав він. Це все явища політичної боротьби, підкреслює Драгоманов. Молоді досить набридли і наболіли всі ці каторги, заслання, арешти, шпигуни, прокурори, Трепови, «безсловесно зносити яких означає потурати їм». Ці явища ростуть, наче лавина, в усіх кутках країни, це вияви протесту проти політичного ладу в Росії, які поширюються всупереч всіляким переслідуванням. Діяльність соціально-революційної партії «явно набуває політичного характеру», — пише Драгоманов, — «хоча, на нашу думку, безсистемного»<sup>70</sup>.

---

<sup>70</sup> М. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. II, стр. 204.

І це було дійсно так. Дуже скоро частина революційних народників офіційно і відверто визнала необхідність політичної боротьби. Липецький і Воронежський з'їзди фактично оформили новий напрям народницького руху. На перший план висувалась «політична боротьба без всякого страху конституції»,— пригадує один з учасників тих з'їздів Фроленко. А 1 жовтня 1879 р. ново-явлена партія «Народна воля» в своїй газеті писала, що передусім треба повалити уряд, відняти у нього владу над мужиком. «Таким чином, наша діяльність набуває політичного характеру»,— робить висновок газета. Це був справжній переворот у народницькій теорії. Драгоманов у відповіді на рецензію Стефановича за рік перед цим писав: «Ми, здається, потрапляємо в такт з напрямком суспільного руху в Росії в останні 2—3 роки, в тому числі і серед російської соціально-революційної партії. Новіші дії цієї партії чим далі все більше набувають характеру політичного, а публікації, що з'являються від імені її, напр. в Петербурзі, що вийшли вже не тільки після наших великоруських політичних брошур, і I—II тт. «Громади», але й інші, після «Листка Громади», чим далі— все більше заключають в собі ідей «конституціоналізму»<sup>71</sup>.

Стефанович, Дейч, Плеханов та інші представники народників виступали в ті роки проти політичної боротьби. Плеханов, наприклад, у 1880 р. заявляє: «Що торкається політики, то ми нічого проти не маємо, але не можемо відрядити на неї свої сили. Ми хочемо організації в ім'я революції економічної»<sup>72</sup>. Лише в 1883 р.

---

<sup>71</sup> М. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. II, стр. 203.

<sup>72</sup> Литературное наследство Г. В. Плеханова (1880—1881). М., 1934, стр. 212.

Дейч визнає, що політична боротьба — це не ліберальні викрутаси, що народники кінця 70-х рр. виступали проти неї через неясність для них сучасного соціалістичного вчення. Плеханов відверто виступив з цією тезою в 1883 р. у брошурі «Соціалізм і політична боротьба», де обґрунтував твердження, що економічне звільнення робітничого класу прийде через політичну боротьбу.

Самодержавство в Росії для Драгоманова стало, як він говорив, своєрідним Карфагеном, який він скрізь і завжди закликав зруйнувати насамперед. І це повинні зробити всі народи Росії зі зброєю в руках, бо «такі гучні установи, як інквізиції, бастилії, III відділення ніде не падали ні тихенько, ні від красномовних маніфестів, проголошених з трону, ні тим паче, від туманних прокламацій а la Лоріс-Меліков». Саме «знищення» самодержавства, а не його реформу проголошує Драгоманов у 1878 р.: «Шлях до знищення панування турок константинопольських лежить через Петербург і полягає в *знищенні* (Підкреслення наше.— Р. І.) «турок внутрішніх...»<sup>73</sup>. В таких державах, як російська деспотія, і «найскромніші права можуть бути досягнуті лише після падіння самодержавства, а це падіння ніде без гromу не обходилося»<sup>74</sup>. На новий шлях Росію можна вивести лише відкритим нападом на її політичний лад, говорив він.

Лише революційна боротьба, за Драгомановим, спроможна повалити в Росії самодержавний лад, і він відверто пропагує її. Драгоманов і пізніше вважав, що волю можна здобути лише через насильне повалення

---

<sup>73</sup> М. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. II, стр. 119.

<sup>74</sup> Там же, стр. 284.



існуючої системи. Цю думку він проводить і в радикальному львівському органі «Народ» у 90-х роках. У статті «Інтерес польського панства і правдяньська наївність» Драгоманов заявляє, що ніде і ніколи ще такого не було і не буде, щоб увесь пануючий клас добровільно відрікся від своїх соціально-економічних привілеїв. Відібрати їх можна, отже, тільки силою. В брошурці для народу «Швейцарська спілка» в 1892 р. він підкреслював, що швейцарці здобули для себе волю і незалежність лише через вбивство, насильне вигнання царів, через загальне повстання вільних швейцарських міст і сільських громад. Драгоманов вважав за необхідне показати народові вірні шляхи боротьби, тобто революційні. Саме в цьому, на наш погляд, лежить визначальна риса суспільно-політичних концепцій Драгоманова — в їх революційних, а не еволюційних мотивах. Ідейні противники Драгоманова недаремно називали його революціонером і боялись його революційного впливу на молодь. Зате інші інтерпретатори його спадщини навмисне заплющували на це очі і всіляко піднімали на щит його «еволюціонізм».

Драгоманов кликав до збройного повалення самодержавства в Росії, а це могла зробити, на його думку, найбільш рішуча політична партія — соціальні революціонери.

Проте російські соціалісти не повинні тішити себе надією, що з поваленням самодержавства в Росії встановиться справжня свобода. Таку свободу, за Драгомановим, дає лише послаблення централізованої державної влади, ліквідація бюрократичної машини, введення прав особи, самоврядування общин і областей, а зовсім не заміна «центральных державних установ царських парламентськими, хоч би навіть і республі-

канськими»<sup>75</sup>. Централізація і свобода — речі не сумісні, говорив він, а тому лозунгом російських революціонерів повинна стати боротьба за децентралізацію і федералізм. Добровільну федерацію вільних народів Драгоманов вважав найвищим ступенем суспільної організації в майбутньому.

Ось саме цей федералізм і був тим другим наріжним каменем, з позицій якого Драгоманов розцінював народницький рух у Росії.

\* \*  
\*

Ще за часів цюрихських знайомств з російськими революціонерами Драгоманов, як уже відзначалось, зауважив на програму лавровського «Вперед» як на таку, що ігнорує національні інтереси різних народів Росії. З перших днів емігрантської діяльності Драгоманов розпочинає проповідувати свою концепцію соціалізму, заснованого на федерації громад. У своїх спогадах Дейч писав, що члени редакції анархічної «Общини» прихильно ставились до нього. Під впливом Драгоманова вони ледь-ледь не підмінили поняття «анархія» федералізмом. «Думка про «кінцеву мету» нібито зовсім випарувалась з нашої свідомості, замінившись уявою про федералістичний лад»<sup>76</sup>, — згадував Дейч. Такої ж думки була і В. І. Засулич. «Драгоманов, — писала вона, — найбільше натискував на феде-

---

<sup>75</sup> М. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. II, стр. 400.

<sup>76</sup> Л. Г. Дейч. Русская революционная эмиграция в 70-х гг., стр. 8.

ралізм з автономією земських одиниць, починаючи з общини, що здавалося близьким до анархізму»<sup>77</sup>.

Проте пропаганда ідей федералізму мала певне прогресивне значення. Ігнорування революціонерами лозунгів національної рівноправності й автономії примушувало Драгоманова з деяким занепокоєнням дивитися в майбутнє. Він вважав, що вирішити головні питання сучасного опозиційного руху в Росії, тобто соціально-політичні питання, можна лише спільними зусиллями всіх народів імперії. Щоб повалити самодержавний деспотизм, «найкраще влаштувати саме спільний союз» народів Росії — великих і малих. Ігнорування ж національного питання народниками — роз'єднує сили<sup>78</sup>. Частково великоруським забарвленням народницької пропаганди (община тощо) він пояснював стриманість селян по відношенню до революціонерів-пропагандистів на Україні і в Польщі. Через те, незалежно від своїх суб'єктивних прагнень народники залишались глухими до культурно-національних потреб інших народів, і це заважало їм в їхній діяльності серед неросійських народів імперії.

Закиди Драгоманова були справедливими. В. І. Ленін, коментуючи лист К. Маркса до Ф. Енгельса про Г. Лопатіна зауважив, що соціалісти гноблячої нації не розуміли «їх соціалістичних обов'язків щодо націй придушених», їм притаманне «пережовування передсудів, перейнятих від «великодержавної» буржуазії». (В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 400).

---

<sup>77</sup> Будинок Г. В. Плеханова в Ленінграді. Архів В. І. Засулич. Рукопис Засулич В. про стосунки з Драгомановим. 1880—1882. Зошит № 4. Спогади.

<sup>78</sup> М. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. I, стр. 144.

Драгоманов правильно зауважує, що питання про самовизначення націй було чіткіше поставлене в програмах російської демократії 60-х років. Вона досить виразно формулювала питання про самовизначення націй і організацію суспільства на федеральних началах. Він вважав, що найкраще вирішення національного питання — демократична федерація народів. У цьому відношенні Драгоманов стояв на позиціях революційної демократії 60-х рр., був тією ланкою, що зв'язувала два важливих визвольних періоди в історії нашої країни.

Михайло Драгоманов писав: «Ми не хочемо панування однієї народності над другою. Ми прихильники широкої федерації і переконані, що кожен народ може розвиватись успішно тільки на основі самостійного життя і повної свободи»<sup>79</sup>. Централізація, за переконанням Драгоманова, послаблює суспільні сили, роз'єднує, породжує незгоду, підводить усі різноманітності під один шаблон. Федерація ж, навпаки, єднає всі сили. Отже, і політичні, і національні інтереси такої «потворно великої держави», як російська імперія в найкращий спосіб будуть поєднані тільки при умові федеративного її устрою.

Сама різноплемянна територія Росії повинна б підказати революціонерам необхідність влаштування її на федеративних началах, говорить він. Проте «Народна воля» не обіцяє ніякої автономії, навіть у майбутньому. Вона пропонує лише загальноросійський Земський Собор, який займе місце тимчасового революційного уряду. І цей новий самодержавний «власитель» буде на свій смак розпоряджатися долею народів. Збере-

---

<sup>79</sup> М. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. I, стр. 200.

ження в руках революціонерів централізованої машини російської імперії, на думку Драгоманова, досить небезпечно, бо нею ж можна скористатися і для встановлення консервативно-бюрократичної диктатури. Такі погляди Драгоманова на державний централізм пояснюються його ставленням до держави як суспільної організації, в якій він вбачав лише знаряддя гноблення народів в усі історичні епохи.

Антицентралістські тенденції його світогляду посилювались широкою обізнаністю з історією європейських народів. У сучасних йому капіталістичних державах Драгоманов спостерігав також гноблення національностей, і це ще більше відштовхувало його від державного централізму. Так, у Німеччині, в 1848 р. республіканці, виступивши проти відокремлення Познані, тим самим кинули її в обійми германізації. Велика Французька революція, як висловлювався Драгоманов, «замінила самодержав'я королів самодержав'ям парламентської більшості, залишивши недоторканною, або навіть вдосконалюючи централізовану бюрократичну машину управління справами країни»<sup>80</sup>. В Австрії десятиліттями точилася то явна, то прихована боротьба народів за національне рівноправ'я. Федеративний устрій Австро-Угорщини з багатьма намісництвами, міністерствами нічим не кращий за монархію. Такий федералізм, твердив Драгоманов, не потрібен Росії ні тепер, ні в майбутньому. Він завжди захищав єдність людей, народів, партій, спілок у формі рівноправного добровільного союзу. На тих же принципах хотів бачити він і влаштування держави. І коли Драгоманов відкидав будь-яку державну централізацію, то ця обмеженість його породжена певними історичними обставинами, в яких він

<sup>80</sup> М. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. I, стр. 194.

жив, адже тоді людське суспільство ще не виробило таких форм, як централізм демократичний, що не виключає місцевого самоврядування і національної автономії. Переносити заперечення Драгомановим бюрократично-самодержавного чи аристократично-буржуазного централізму на демократичний, якого він не міг знати, здається справою невдячною.

Виходячи з цих поглядів на державу, Драгоманов і підходив до оцінки народницьких програм. Він писав, що своєю програмою народовольці «зовсім не розхитують ідеї державно-централістичного самодержавства, а тільки переносять її в інші руки»<sup>81</sup>. «Всюди ми бачимо приклади політиків,— писав він в «Історичній Польщі...»,— котрі починали свою кар'єру радикальним напрямком і навіть барикадами і котрі ставали деспотами, рятуючи «єдність держави», необхідну, як їм здавалось, для забезпечення «свободи і прогресу» від зазіхань «сепаратизму», на їх думку, символа «реакції». Ми не бачимо причини, чому б не повторитись всьому цьому і в Росії, коли тільки скасування царського самодержавства не буде супроводжуватись широкою місцевою свободою, серйозними гарантіями для недоторканості національностей...».

Драгоманов боявся, що після буржуазно-демократичної революції Росію може спіткати доля Франції в результаті Великої Французької революції кінця XVIII ст. Драгоманов, проте, не всіх народовольців звинувачував у гріхах «централізму». Він бачив, що Желябов та його однодумці стоять на федералістичних позиціях. Про це повідомляв і сам Желябов у листі до Драгоманова: «Нас, переконаних автономістів, звину-

---

<sup>81</sup> М. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. I, стр. 220.

вачують в централізмі...». І далі: «...бачиш рятунок в розподілі імперії на автономні частини...». Та більшість у Виконавчому Комітеті «Народної волі» була проти федералізму. На звинувачення Драгоманова народовольці відповіли: «Але ми стверджуємо, що проти спільного ворога повинні бути спрямовані з'єднані, дружні зусилля всіх складових частин держави; роз'єднання в боротьбі послабить наші сили і віддасть перемогу»<sup>82</sup>. І все ж невпинна пропаганда Драгомановим своїх ідей, рішуча позиція цього «педанта-автономіста» змусила «Народну волю» висловити своє ставлення до національного питання: народи мають право на повну політичну незалежність, але це право на самовизначення націй нададуть їм всеросійські Установчі збори.

І Драгоманов пристрасно (про федералізм він завжди писав завзято) доводить, що така програма надто вузька, помилкова, свобода народів залежатиме від волі колективного самодержця, що тільки встановлення обласного самоврядування обмежить центральну владу, дасть усім народам справжню свободу, а ці обласні збори становитимуть основу політичного союзу цілої держави<sup>83</sup>.

Федералістичні концепції Драгоманова мали певний вплив на російських революціонерів як в еміграції, так і в Росії. Так, петербурзький гурток чорнопередільців, на чолі якого стояв П. Б. Аксельрод, оголосив себе організацією соціалістів-федералістів, і перший номер газети «Чорний переділ» назвав органом соціалістів-федералістів<sup>84</sup>. У тій же газеті Плеханов писав: «Що тор-

---

<sup>82</sup> М. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. II, стр. 395.

<sup>83</sup> Там же, стр. 410.

<sup>84</sup> П. Б. Аксельрод. Пережитое и передуманное, стр. 343.

кається назви нашого видання органом соціалістів-федералістів, то вона пояснюється нашим переконанням, що лише федеративний принцип в політичній організації звільненого народу, тільки повне усунення примусового начала, на якому засновані сучасні держави, і вільна організація знизу вгору може гарантувати нормальний розвиток народного життя»<sup>85</sup>.

Аксельрод зазначає, що драгомановські ідеї мали вплив не лише на нього самого, а й на вироблення програмної «Пояснювальної записки», яка згодом була передана за кордон. «Записка» мала на меті створити програму загальноросійської організації чорнопередільців. Цей вплив виявився і в суті записки, і в назві проєктованої організації — «Великоруське товариство Землі і Волі»<sup>86</sup>. (Драгоманов вимагав точного визначення національного характеру в будь-якій справі і вважав, що слово «російське» застосовне не лише до росіян, а й до інших народів; для росіян він вживав слово «великоруси»).

У листі від 21 червня 1880 р. до своїх друзів у Швейцарію — Плеханова, Дейча, Засулич — Аксельрод пропонував з приводу цієї програми таке: «Що торкається надання програмі загальноросійського характеру, то це мислимо тільки при умові приєднання до неї поляків і Драгоманова. Ми в свою чергу не наполягаємо на згоді з ними, але зате в такому разі не варто говорити за всю Росію»<sup>87</sup>. До речі, Драгоманов часто повторював, що не варто говорити «за всю Росію», не врахувавши інтересів усіх народів, що її населяють.

Про авторитет Драгоманова в середовищі петербур-

<sup>85</sup> П. Б. Аксельрод. Пережитое и передуманное, стр. 344.

<sup>86</sup> Там же, стр. 355.

<sup>87</sup> Сб. Группа «Освобождение труда», № 3, М., 1925, стр. 140.



зьких революціонерів свідчить той факт, що чорнопередільці ще раз — в середині 1880 р. — намагаються встановити з ним зв'язок. Одному з своїх членів, Розалії Боград (дружині Плеханова), яка від'їздила до Швейцарії, доручалось «переговорити з проф. Драгомановим і передати йому колективний лист з проханням подати пітерському гуртку літературну підтримку і стати в більш близькі ідейні стосунки з представниками «Чорного переділу» за кордоном», — пригадує Р. Боград-Плеханова. В цьому петербурзькому гуртку виявляли велику повагу до вченого і вважали за дуже бажане його приєднання до закордонної групи «Чорного переділу»<sup>88</sup>. Прихильники ідей Драгоманова були також і в Москві, про що згадує Аксельрод.

Приблизно в цей же час звертається до нього і Прометей народницького руху Желябов з пропозицією «схилити громадську думку Європи на нашу користь... Ваше становище, як представника українського революційного напрямку, як діяча відомого в Росії, як революціонера з винятковим минулим, зобов'язує Вас, Михайле Петровичу, взяти дійову участь у злові дня рідної країни»<sup>89</sup>.

Після смерті Желябова і його друзів федералістична тенденція у Виконавчому Комітеті «Народної волі» послабла. Якщо Желябов був прихильником федерації, «переконаним автономістом», то його наступники завиявили про інше.

У листі керівників «Народної волі» до закордонних товаришів на початку лютого 1882 р. говорилося так: «Ми, власне кажучи, не федералісти. Нам здається, що

<sup>88</sup> Сб. Група «Освобождение труда», № 6. М.—Л., 1928, стр. 111.

<sup>89</sup> М. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. 1, стр. 416.

великі державні союзи вигідніші малих... Ми за переконанням і прагненням державники, тобто, визнаєм за елементом державним, елементом політичної влади, велику важливість»<sup>90</sup>. Критика Драгомановим централізму народовольців і їх терористичної тактики викликала у нових керівників Виконавчого Комітету, зокрема у Льва Тихомирова, велике невдоволення. Більше того, побоюючись за непогрішимість свого авторитету, він, як свідчить у своїх спогадах Стефанович, пускав у хід каверзи, нашіптування, інтриги, задумав створити навіть щось подібне до альянсу — таємного товариства, вдвічі і без того таємної «Комісії», утвореної у Виконавчому Комітеті<sup>91</sup>. Він не зупинявся, як пише Стефанович, «щоб завідомо оббрехати чимось не підходящу йому людину. Так відомий М. Щедрін \* за свої промови на сходках проти програми «Народної волі» був ославлений агентом III відділення. А коли в Женевському «Вольному Слові» з'явилися статті проти Виконавчого Комітету, Тихомиров запропонував надрукувати в «Народній волі», що Драгоманов перебуває на утриманні департаменту державної поліції» (Підкреслення наше. — Р. I.)<sup>92</sup>.

Хоч «Народна воля» й не надрукувала статті, чутки про це поповзли серед революційних гуртків у Росії і досягли Женеви. На жаль, чутки позначились на деякій літературі, що певним чином згодом відбилось на характеристиці політичної діяльності Драгоманова. Адже дослідити, встановити, заперечити чи відкинути історичну фальшивку можна лише тоді, коли вона якимось

<sup>90</sup> Сб. Група «Освобождение труда», № 3, стр. 149—150.

<sup>91</sup> Я. Стефанович. Дневник карийца. СПб., 1906, стр. 60—63.

\* Один з народників-чорнопередільців, організаторів Київського «Південноросійського робітничого союзу».

<sup>92</sup> Я. Стефанович. Дневник карийца, стр. 64.

чином зафіксована. Пущена ж чутка — невловима, вона лише кидає тінь, на яку кожен може вказати і ніхто не може відвести. Так Драгоманов розплачувався за пристрасну проповідь своїх ідей.

До речі, такі методи розправи з своїми противниками застосовувались не лише щодо Драгоманова. У свій час було навіть надруковано звинувачення проти редактора «Вперед» у тому, що він нібито був зв'язаний з III відділенням.

Серед революціонерів-емігрантів федералістичні ідеї Драгоманова теж користувались увагою і здобули чимало прихильників (С. Кравчинський, В. Дебогорій-Мокрієвич та інші). І навіть Стефанович, який ненавидів Драгоманова і не шкодував для цього ні прізвиськ, ні іронічних епітетів у 1883 р. в одному з листів до Дейча писав з приводу драгомановського федералізму: «Що стосується федерації, то, коли справа йдеться про Росію, я, грішний, теж не розумію іншої для неї політичної схеми. Сподіваюсь, ти не позбавиш мене за це своєї дружби»<sup>93</sup>. Кравчинський, наприклад, як і Драгоманов, різко висловлювався проти централістських тенденцій нового Виконавчого Комітету, очолюваного Тихомировим і Ошаніною. Він називав їх «оракулами», «начальством», яке впирається «амброзією влади», якому «потрібна не влада для справи, а влада для влади»<sup>94</sup>.

Виходячи з своїх федералістичних концепцій, Драгоманов закликав народників вести революційну пропаганду мовами народів, які населяють російську імперію. Причому він звертав увагу і на ті народи, що ста-

---

<sup>93</sup> Сб. Група «Освобождение труда», № 4, стр. 194—195.

<sup>94</sup> Там же, стр. 225.

новили незначну кількість населення в країні — євреїв, татар, болгар, поляків, німців.

Драгоманов правильно підмічає, що байдужість російських соціалістів у цьому питанні заважає їм не лише розмовляти з населенням різних областей доступною мовою, а й спостерігати його життя. Критикував він і чорнопередільські програми, які, на перший погляд, мали федералістичний напрям. Та по суті вони хибували неясностями щодо конкретного ставлення до різних народів у майбутньому. Незалежність визнавалась ними лише за польським народом. Для інших же народів, у тому числі й для українців, як зауважував і Розенталь, російські і польські соціалісти «ні про обласну автономію, ні про федерацію навіть і не думають і, вириваючи один в одного 25 мільйонів живих людей, хочуть потопити їх в каламутних хвилях державності і централізму»<sup>95</sup>.

Між іншим, Плеханов хоч і називав себе в першому номері «Чорного переділу» федералістом, насправді був далеким від нього. І це не раз шкодило пропагандистській діяльності чорнопередільців за кордоном. Закордонні чорнопередільці, приміром, не могли виправити помилки керівників Виконавчого Комітету «Народної волі» через незгоду з Плехановим. Дейч писав з цього приводу Аксельроду, що «у нас тут з Жоржем різні погляди щодо федералізму і централізму. Ми проспере-чались два дні — ледь не на ножах — Жорж, за звичаєм, страшенно гарячився, доводив, що потрібно стояти за «єдину і неділиму Росію», і через те всі знайшли недоречним говорити про «національну рівноправність»<sup>96</sup>. Плеханов, один з відомих теоретиків чорнопе-

<sup>95</sup> ЦДІА УРСР (Львів), ф. 663, оп. 9, спр. 100, арк. 8.

<sup>96</sup> Сб. Група «Освобождение труда», № 1, стр. 149.

редільської течії в народництві, як пише Дейч, «ніяких автономій не міг терпіти». «Я тепер рішучий противник федералізму, по-моєму, краще якобінство, аніж ця дрібнобуржуазна реакція», — писав Плеханов в одному з листів до Лаврова. В дискусіях Плеханова з Драгомановим, що відбувалися в Женеві у 1880 р., Плеханов заявляв, що немає потреби пристосовуватись до почуття пригноблених народів, а слід перейти до питання економічного. І занотував у своїй «Записній книжці»: «Ми хочемо організації в ім'я революції економічної. Який же федералізм»<sup>97</sup>. Ця нетерпимість Плеханова до національного питання визначила його ставлення до українського радикально-демократичного руху, який він прирівнював взагалі до всього українофільського, в його трактуванні — ліберального. Саме в цьому зв'язку називає він драгомановську «Громаду» органом «політичного шулерства», різко висловлюється проти його брошури «Як наша земля стала не наша» і заявляє, що «там, де є хоч один рядок, написаний мною, не може бути похвали п.п. українофілам».

Плеханова офіційно підтримували його друзі — Дейч, Засулич, Боград, частково Аксельрод. Драгоманов вперто стояв на своїх позиціях і при кожній нагоді різко критикував групу Плеханова. На його боці були Дебогорій-Мокрієвич, Кравчинський, Павлик, що приїхав з Галичини, Подолинський. Ці теоретичні незгоди були однією з причин зтяжнього і неприємного конфлікту між Драгомановим і плехановцями. Драгоманова звинувачували в націоналізмі й оголошували йому війну «не на життя, а на смерть». Зокрема, йому не пробачали того, що він рішуче виступав проти «історичного» патріотизму польських революціонерів і не обми-

<sup>97</sup> Литературное наследство Г. В. Плеханова, стр. 211—212.

нав жодного випадку, щоб «обливати поляків холодною водою», особливо з групи «Rowpośc», з якими, як свідчить Засулич, закордонні чорнопередільці об'єдналися. Це — Длуський і Дікштейн. Драгоманов критикував централістично-націоналістичні тенденції обох груп і займав у цьому питанні досить непримиренну позицію. Для закордонних чорнопередільців це було незрозумілим. Навіть набагато пізніше Засулич, пригадуючи ті роки, пояснювала виступи Драгоманова і Павлика проти польських соціалістів тим, що в Галичині вони «чогось не поділили» з поляками і перенесли свої дискусії в Женеву.

Багато сперечався Драгоманов з національного питання і з одним з ідеологів народництва Лавровим. Драгоманов не висував національної справи на перший план, вважав, що вона становить лише частину «соціального питання в широкому розумінні»<sup>98</sup>. В одному з листів до Лаврова від 3 лютого 1878 р. він пояснює, що вступає в дискусію з народниками різних течій не для того, щоб тільки показати свої розходження з ними, а щоб в'яснити всі питання для успішної спільної праці: «Я певен, що в кінці ми зійдемося міцніше, порозумівшись не тільки в загальному, як до цього часу, але і в деталях»<sup>99</sup>.

Драгоманов вважав, що пригноблені народи різних національностей у Росії — «один з сильних факторів соціальної революції і ліквідації феодально-державного ладу і таких же міжнародних відносин». Він говорив, що воює не проти російської (у нього — великоруської) мови, «а ополчився проти великоруського або

---

<sup>98</sup> Центральний Державний архів літератури і мистецтва у Москві (ЦДАЛМ у Москві), ф.285 (Лавров), оп. 1, спр. 13, арк. 1.

<sup>99</sup> Т а м ж е.

державно-російського партикуляризму і вузькості, які претендують на інтернаціоналізм і широту, а не в стані примиритися навіть з таким фактом, як той, що ось відома кількість людей хоче надрукувати ту ж «Хитру механіку» ще на одній, двох, трьох мовах, на яких оний загальноросійський партикуляризм не надрукував, та при самій добрій волі і надрукувати неспроможний»<sup>100</sup>.

Щоб працювати в ім'я кращого майбутнього всього людства, необхідно передусім поставити свій народ на правильний шлях свободи, республіки і соціалізму, саме з цих позицій дивився Драгоманов на справу пропаганди соціалізму. Соціалісти не повинні залишати інші народи осторонь великої боротьби сучасності. Для цього необхідно дати зрозуміти їм нові ідеї їх рідними мовами.

Борючись проти самодержавства, Драгоманов виражав інтереси трудящих всіх націй і народностей Російської імперії. Але особливо багато він зробив для вільного руху українського народу. Він організовує видання українською мовою соціалістичної літератури, сам пише ряд популярних брошур для народу, залучає до видання подібної літератури Франка та Павлика в Галичині. Драгоманов видає українською мовою брошуру для народу Подолинського «Про багатство і бідність» та українською, польською і білоруською мовами інші популярні книжечки: «Хитру механіку», «Про хліборобство», «Як наша земля стала не нашою». Загальновідомими в народі ще за життя Драгоманова стали такі його популярні видання, як «Старі Хартії вільності», «Швейцарська спілка», «Про українських козаків, татар та турків», «Рай і поступ» та інші. За ви-

---

<sup>100</sup> ЦДАЛМ у Москві, ф. 285 (Лавров), оп. I, спр. 13, арк. 1. Лист М. Драгоманова до П. Лаврова від 10.II 1878 р.

дання соціалістичної літератури українською мовою деякі революційні емігранти, зокрема з групи Плеханова, називали його «південноросійським націоналістом». Драгоманов же за ігнорування національного питання Лавровим, Плехановим і їх прибічниками називав їх у своїх полемічних виступах «речниками великодержавного централізму і шовінізму»<sup>101</sup>. Ці дискусії заповнювали емігрантську атмосферу Женеві. В них було багато особистих, несправедливих образ і різкостей з обох боків. Але в цілому суперечка точилася навколо одного з найважливіших питань визвольної боротьби і мала певні позитивні наслідки.

У книзі «Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik», що вийшла в Женеві, Драгоманов полемізує з Лавровим з цього приводу і відкидає звинувачення в націоналізмі. Його стаття «Малоруський інтернаціоналізм» показує необхідність для революціонерів працювати серед свого народу, нести до нього високі ідеали зрозумілою йому мовою. В брошурах, виданих українською мовою, писав він, ніхто не знайде бодай одного рядка, «котрий не відповідав бізмістові і букві міжнародної соціалістичної науки і котрий заслуговував би назви націоналізму, а не інтернаціонального соціалізму»<sup>102</sup>. Українських соціалістів, до яких він відносив себе, Подолинського, Павлика, Дебогорія-Мокрієвича, не можна назвати націоналістами ще й тому, говорив Драгоманов, що вони не підносили претензій на поневолення інших націй чи їх моральних або матеріальних сил, і навіть дбають не лише про свою націю, а проголосили повну автономію всіх народів, підкре-

<sup>101</sup> М. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. II, стр. 745.

<sup>102</sup> М. Драгоманов. Малоруський інтернаціоналізм. З починів українського соціалістичного руху, стор. 164.



слюють солідарність і взаємоповагу з сусідніми народами. Як засвідчує у своїх спогадах Е. Бернштейн, для більшості західноєвропейської публіки через велику фактичну обгрунтованість статті Драгоманова «Малоруський інтернаціоналізм», ідеї її стали відкриттям<sup>103</sup>. Ігнорування національного питання було хворобою не лише російських революціонерів. Е. Бернштейн писав, що в ті роки панував погляд, що соціалізм вимагав, щоб малі народи і племена злилися з великими націями. Про це говорив і Лассаль у листі до Карла Родбертуса: «Право національності я признаю тільки великим культурним націям, а тим і Ви його не відмовите — а не для рас, право яких лежить скорше в тім, щоб асимілюватись з тими і розвиватися під їх впливом»<sup>104</sup>.

Драгоманов не був самотнім у своїх поглядах. Такої ж думки дотримувався і відомий революційний діяч 70-х—80-х рр. Сергій Подолинський, який брав активну участь у створенні журналу «Вперед». Ще раніше він прагнув поставити соціалістичну пропаганду на Україні на міцний національний ґрунт, «локалізувати» соціалізм.

У листі до М. В. Смирнова, одного з співробітників «Вперед», від 4 травня 1875 р. Подолинський писав: «Не забувайте, що ми інший народ, і різниця між нами й вами така ж, як між вами і поляками, сербами та ін. Якщо ви тільки здумаете, незважаючи на це, заперечувати справедливість необхідності всієї культурно-літературної діяльності української інтелігенції, то цим ви зразу ж викажете себе вузьким великоруським націо-

---

<sup>103</sup> Едвард Бернштейн. Спомини про Михайла Драгоманова і Сергія Подолинського. З починів українського соціалістичного руху, стор. 155.

<sup>104</sup> Там же, стор. 156.

налістом. Не забувайте, що ми не можемо, а особливо український народ не може розвиватись в соціалістичному напрямку за вашими формами, як би не міг польський...»<sup>105</sup>.

І все ж пропаганда Драгоманова не мала широкої підтримки з боку російської еміграції. Навпаки, викликала серед багатьох невдоволення і ворожнечу, особливо тоді, коли він запропонував утворити соціально-народні партії серед різних народів. Ці партії, гадав Драгоманов, успішніше пропагуватимуть соціалістичні ідеї мовами своїх народів. Організаційно вони входили б між собою у федеративну спілку і складали б революційну партію в Росії, засновану не на принципах централізації, а на принципах федералізації.

Драгоманов пропонує з цією метою згуртувати навколо «централістичної» «Народної волі» обласні організації чи комітети, що послабили б, а потім і поглинули б той «централізм» народовольців<sup>106</sup>. Він не зрозумів, що саме завдяки цій суворо централізованій організації жменька героїв-народовольців змогла стати «групою надзвичайно діяльною», найбільш «енергією із наявних протиурядових сил», як він і сам їх оцінював. Своєю організаторською діяльністю, своєю самовідданістю і відвагою «Народна воля» примусила «царський абсолютизм до того, що йому доводилося вже подумувати про можливість капітуляції та про її умови...»<sup>107</sup>.

---

<sup>105</sup> М. П. Рудько. С. А. Подолинський у революційно-народницькому русі 70-х рр. XIX ст. — Український історичний журнал, 1966, № 7, стор. 129.

<sup>106</sup> М. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. II, стр. 412.

<sup>107</sup> Листування К. Маркса і Ф. Енгельса з російськими політичними діячами. К., 1953, стор. 281.

Драгоманов стояв на своєму, всіляко пропагуючи, так би мовити, свій «організаційний федералізм». Він вітав утворення окремо від російських революційних організацій польських гуртків, допомагав групі єврейських соціалістів заснувати свій друкований орган, намагався схилити до того білорусів і литовців.

Навесні 1880 р. з ініціативи Драгоманова у Женеві відбуваються перші широкі політичні збори представників різних революційних емігрантських груп. Драгоманов висуває пропозицію організувати за федеральним принципом революційні партії, які будуть діяти в межах різних національних областей, щоб налагодити пропаганду соціалістичних ідей мовами усіх народів. У цьому яскраво відбито дві протилежні тенденції драгомановського федералізму: позитивна — організація пропаганди соціалістичних ідей мовами всіх народів Росії; негативна — заклик побудувати соціалістичні партії на федералістських засадах, за національною ознакою, що послабило б революціонерів, бо розпорозувало їх сили в боротьбі проти самодержавства. Лише сильна, згуртована воедино партія могла вести в тогочасних російських умовах успішну боротьбу з царизмом.

Послідовно і твердо протягом усієї своєї політичної діяльності Драгоманов провадив у життя ці ідеї. Через них він придбав найбільше ворогів і противників і в середовищі українофілів, і серед народників. Федералізм Драгоманова був однією з головних причин його теоретичних і життєвих розходжень з російськими народниками за кордоном. Саме федералізм був тією перешкодою, що стала на шляху зближення його з Виконавчим Комітетом народовольців, від імені якого Желябов пропонував Драгоманову навіть співробітничати з ними: «...Нам вельми цікаво було б знати Вашу особисту думку про програму, і було б дуже добре, якщо Ви на-

дiшлете критику її через *zz*, доки не будуть встановленi мiж нами безпосереднi стосунки, а можливо, й *спiвробiтництво Ваше в «Народнiй волi»...*»<sup>108</sup> (Пiдкреслення наше — *P. I.*).

\* \* \*

\*

Та не лише в питаннi федералiзму iснували незгоди мiж Драгомановим i представниками революцiйного народництва.

Драгоманов високо ставив дiяльнiсть росiйських революцiонерiв 70-х рокiв. Вони скрiзь, говорив вiн, по всiх кутках Росiї проголосили, «якою повинна бути повна економiчна воля народу i вiдбили свою проповiдь головами своїми»<sup>109</sup>. Вони виносять на собi весь тягар опозицiї «мерзенним» порядкам Росiї, саме вони виховують таких селян i робiтників, як Петро Алексеев. Процесами 1877—1878 рр. росiйськi соцiалiсти показали себе найсмiливiшою i найбільш організованою полiтичною партiєю в Росiї. Революцiйний рух в Росiї,— твердив Драгоманов,— явище природне, що впливає з iснуючих порядкiв у «самодержавствi двiрникiв». I саме цi порядки, безсилля помiркованих лiбералiв, якi не смiють вiдкрито навiть висловитись проти «чудовиська, що розкладається», i призвели до породження саме терористичної боротьби. Перехiд росiйських народникiв до терору — явище закономірне, пiдкреслює Драгоманов. З приводу вбивства шефа жандармiв Ме-

---

<sup>108</sup> М. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. II, стр. 416.

<sup>109</sup> М. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. II, стр. 213.

зенцева він писав, що Мезенцев з Тімашевим, Шуваловим, Потаповим, з такими міністрами, як Пален, з маєю жандармів і прокурорів причинили муки сотням, коли не тисячам людей і дивно не те, що Мезенцев вбитий, а що це трапилося так пізно, і що вбитий лише один Мезенцев.

Драгоманов підтримує «без всяких застережень» відкритий напад на систему, що панує в Росії, вітає всілякі спроби збройного захисту від розбійників III відділення. Він хоч і не схвалює терористичної системи Виконавчого Комітету «Народної волі», проте розуміє неминучість її появи в країні, де панують жахливі засоби утиску. «Ми не дивуємося, що всі ці засоби породжують Засуличів, Соловйових і т. п. Нас швидше дивує, що їх так мало, і що вони так довго примусили на себе чекати»<sup>110</sup>. Російський тероризм — це лише реакція на російську урядову систему, цілком природна, хоч і патологічна, — так визначає він характер терористичної боротьби.

Але Драгоманов застерігає народовольців від захоплення терором, від возведення його в доктрину, бо це «небезпечно для майбуття самих революціонерів»<sup>111</sup>. «Прославляти таємне вбивство, ставити його в приклад як систему не можна»<sup>112</sup>, — пише він. Соціалісти повинні вбачати в цьому залишки тих же законів, проти котрих самі борються. Такі справи, як пограбування банків, пошти, до яких вдавалися деякі революціонери, підроблений маніфест, яким користувались народники в Чигиринському повіті для підбурювання селян, теж пошкодять авторитетові революціонерів. Чиста справа

---

<sup>110</sup> М. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. II, стр. 346.

<sup>111</sup> Там же.

<sup>112</sup> Там же, стр. 289.

потребує чистих засобів — таким був лозунг Драгоманова, висунутий ним ще в 1876 р. Справа політичної боротьби, політичної свободи, справа революції — це справа чиста, і її треба добувати чистими засобами. Обдурювання і вбивства — це справа жандармів і царських чиновників, а «революціонери нехай залишаться з бездоганною репутацією»<sup>113</sup>. Проти російського самодержавства, проти існуючого політичного і соціального ладу необхідно організувати широку і відверту боротьбу, але «безумовно чистими засобами»<sup>114</sup>, — підкреслює він.

Причина переходу народників до терористичної боротьби не лише в поліцейському ладу і свавіллі самодержавства. Драгоманов вбачає її і в недостатній теоретичній підготовці російських соціалістів. Він, зокрема, звинувачує в цьому одного з духовних проводирів молоді 70-х рр. Лаврова, який сам піддався загальному настрою і своїм авторитетом підтримував неправильні погляди російських революціонерів. У 80-х рр. Драгоманов дорікав йому за відмову від принципів, які проповідував раніше його «Вперед» — про необхідність науки, необхідність учитися, бо щоб виробити порядну політичну програму для Росії, слід, говорив він, і «визубрити формули Маркса» і пізнати дещо з етнографії та народних традицій. Багато молодих життів забрали наївності «Вперед», такі, наприклад, як запевнення, що Разіни і Пугачови були соціальними революціонерами і що народ, який зберігає їх традиції, «ладен зараз же стати під знамена Інтернаціоналу»<sup>115</sup>.

<sup>113</sup> М. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. II, стр. 371.

<sup>114</sup> Там же, стр. 737.

<sup>115</sup> М. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. II, стр. 737.

Наприкінці 70-х — початку 80-х рр. народовольці офіційно оголосили терористичну війну самодержавству. Вони вважали, що в Росії існують дві самостійні сили — народ і державна організація. Держава створила дворянство, а тепер підтримує буржуазію, яка підкоряє собі маси народу і саму державу. Економічне і політичне гноблення в Росії, говорили народовольці, фактично «зводилося до однієї юридичної особи»<sup>116</sup>, до однієї експлуататорської асоціації — царського уряду. Тому, щоб зробити що-небудь для народу, необхідно насамперед зламати уряд, відняти в нього панську владу над народом. Отже, політичний переворот, захоплення влади до своїх рук — необхідна умова соціального, економічного перевороту. Звідси і виникла думка про терор як про найшвидший, найвигідніший і найреальніший шлях захоплення влади. Тероризм у Росії є своєрідною формою революції, заявляв, наприклад, один з представників народовольської течії В. Тарновський. Ця «терористична революція» повинна вселити тиранам певність, що за будь-які посягання на права народу настане помста і кара. Поступки свободі досягаються в історії «лише під впливом страху тиранів перед історичним рухом». За терористичної революції може постраждати лише кілька невинних людей, бо борці діють точно, б'ють по цілі без промаху. Результат революції цілком залежатиме від розуму й енергії її окремих діячів<sup>117</sup>.

Подібні положення викладені в листі Виконавчого Комітету «Народної волі» до закордонних товаришів, написаному в лютому 1882 р. Тут прямо пов'язується

---

<sup>116</sup> Литература партни «Народной воли», стр. 34.

<sup>117</sup> В. Тарновський. Терроризм и рутиня. (По поводу полемики г. Драгоманова с «Голосом»). Лондон, б/д, стр. 17, 18.

тактика терору з провалом народницьких сподівань на селянську революцію. «Щоб селянську скелю скинути на уряд, потрібні пуди пороху. А у нас його лише кілька фунтів. Це вийшов би не вибух, а фейерверк», — говорили вони. Засіб повалення самодержавства, за народовольцями, полягав не в революції мас, а в терористичній діяльності купки революціонерів.

Успіхи народовольської терористичної боротьби в Росії прихилили до них симпатії опозиційних елементів в усіх прошарках суспільства. Соціалісти, які до цього стояли осторонь терористичної діяльності, поповнювали загони добровольців, бо сподівалися таким чином здійснити свої мрії про соціальну революцію. Ліберали таємно плекали надію, що ця боротьба примусить царський уряд піти на деякі поступки, і вони одержать, нарешті, бажані місця в управлінні державними справами. Навіть чорнопередільці, ці ортодоксальні народники, які відмовлялись від політичної боротьби, з неприхованою симпатією ставились до народовольців. За кордоном їх група один час організовує видання, в програму якого вноситься пункт «про важливе значення терору для боротьби з російським урядом, яка необхідна». Більше того, ця група чорнопередільців навіть готова злитися з «Народною волею» і веде з Виконавчим Комітетом переговори щодо цього (кінець 1881 — початок 1882 рр.). Інший представник чорнопередільців, Іван Присецький, що приїхав з Росії, також приєднується до думки, що народовольський терор валить «сваволю деспотизму, короноване злодійство і розпусту», що цей терор примусив «стрепенутись усіх чортів в нашому суспільному болоті», «безсило й злісно метатись із сторони в сторону», що цим самим терористи готують ґрунт «для майбутніх жнив».

Героїчна боротьба народовольців з самодержавним



вампіром викликала загальне захоплення, звеличання й уповання. Перед ними схиляли голови навіть їх ідейні противники. Відомий російський революційний діяч 60-х рр. О. Ельсниц писав у листі до Драгоманова, що він готовий зійти зі свого анархістсько-сепаратистського п'єдесталу й «смирнено вклонитися в ноги цим централістам-терористам».

Драгоманов також віддає належне мужній боротьбі народовольців, але далекий від захоплення. З перших кроків виникнення тероризму він говорить про його недосконалість, стихійність і навіть небезпеку для революційної партії, яку тероризм втягує на неправильний шлях боротьби, перетворює в групу змовників, відірваних від загальнонародної боротьби. В розпал терористичної діяльності народовольців, яких підігрівала хвиля загального схвалення і захоплення, коли всі прогресивні люди дивилися на народовольців як на єдиних рятівників від сваволі самодержавного деспотизму, Драгоманов знайшов у собі мужність сказати правдиве слово про їх метод боротьби.

Ще в 1878 р. в «Листку Громади» він висловлює побоювання з приводу того, як би боротьба революціонерів не вилась у боротьбу проти окремих осіб, а не проти корінних основ самодержавства. У 1880 р. він констатує, що активна боротьба російських революціонерів звелась «майже на самі заміри вбивати царя та чиновників, так що вона виходить на ділі помстою над лихими особами, ніж боротьбою проти лихих порядків»<sup>118</sup>. Він зауважує на відірваність їх від народу, що в глухих селах, та й серед інших шарів суспільства люди не розуміють, чому ведеться війна між царем і революціонерами. Не замах, не терористичні акти на російську деспотію, а «відкритий

---

<sup>118</sup> «Громада», 1880, № 1, стор. 86.

напад на її політичний лад, напад словом і дією з боку правильно організованих політичних товариств, згуртованих з людей цивільних і військових по всіх її областях, серед усіх її народів»<sup>119</sup>,— ось що виведе Росію на нову дорогу.

Це переконання і послужило причиною того, що, на відміну від більшості народників, Драгоманов досить стримано сприйняв звістку про одну з їх великих перемог — убивство Олександра II. За кордоном це повідомлення викликало торжество серед емігрантської колонії. А Драгоманов відгукнувся на нього такими словами: «Ми не прихильники вбивств, в тому числі й тирановбивств. Але ми вважаємо замах на убивство Олександра II справою вповні природною, неминучою», бо через свою політику він став навіть «шкідливим царем». І все ж подібні акти не приведуть до бажаної революції.

Глибокий аналіз народовольського руху Драгоманов подає в своїй брошурі «Тирановбивство в Росії і поведінка Західної Європи», що опублікована на початку 1881 р. французькою мовою. Тут ще раз він засуджує тактику терору, яка «небезпечна для майбутності самих революціонерів». Цей тверезий голос серед хору схвальних вигуків і розпалених надій був ніби жбаном холодної води на гарячі голови. Його слова засуджували, від нього почали сторонитися навіть давні приятелі, а дехто став підозрювати в шпигунстві і провокаторстві. Тим більше, що чутки про це настигливо підтримувались такими органами, як «Общее дело» і провокаційною «Правдою», створеною відомим у свій час жандармом III відділення Судейкіним з метою розколу емігрантських груп.

Оцінка Драгомановим народовольського терору була,

---

<sup>119</sup> М. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. II, стр. 301.

безумовно, правильною. Недарма К. Маркс, прочитавши цю працю, яку, як доводить С. С. Волк, йому подарував автор, відкреслив на берегах однієї з сторінок такі рядки: «Яку цінність може мати царевбивство в боротьбі труда проти капіталу, що лежить в основі соціального руху. Природно, ніякої» \*.

Але суть брошури Драгоманова полягала не лише в засудженні терористичної діяльності російських революціонерів.

Після вбивства народовольцями Олександра II в Росії настав час реакції і небаченого гоніння революціонерів. Під час цього хрестового походу проти російських соціалістів Драгоманов, незважаючи на свої теоретичні розходження з народовольцями, виступає на їх захист. Він закликає уряди європейських країн не видавати російському самодержавству «політичних злочинців», бо в Росії для них немає навіть суду присяжних, а свавілля властей безмежне. Тому уряд Франції не повинен видавати в руки російських жандармів і революціонера-народовольця Л. Гартмана. Виступаючи на захист останнього, Драгоманов випускає спеціальну листівку французькою мовою: «До громадської думки усіх цивілізованих країн».

М. Драгоманов захищав російських народників і від реакції внутрішньої. В 1882 р. він рішуче встав проти наміру А. Мальшинського, редактора з сумнівною репутацією закордонного органу «Вольное слово», розпочати погромний похід проти народовольців, яких він називав зграєю честолюбців і пройдисвітів, «червонними валетами». «Вольное слово», що фактично редагувалося Драгомановим, такого походу не відкрило. А Драгоманов відповів на вимогу Мальшинського, що він «радий воювати»

---

\* Ці відомості містяться у праці: С. С. Волк. Карл Маркс и русские общественные деятели. Л., 1969, стр. 194.

з народовольцями, але не для того, щоб побити їх на голову, а для того, щоб переробити, або викликати біля них інші активні організації: вольнословські чи українські, та коли таких не буде, то нехай собі краще народовольці існують з усіма їх дурістями...». В наступному листі Драгоманов категорично висловлюється проти прихильної характеристики російських революціонерів, яку дав їм А. Мальшинський: «Я не вважаю себе вправі, не маю підстав називати В[иконавчий] К[омітет] пройдисвітами і червонними валетами і т. п., а тільки думаю, що він трохи зазнався і що його потрібно поставити на відповідне місце»<sup>120</sup>.

Так само рішуче виступив Драгоманов на захист російських народників від ворожих випадів реакційних українофілів на чолі з Антоновичем, який називав їх «держимордами під червоними знаменами і столоначальниками від революції»<sup>121</sup>.

І все ж Драгоманову не прощали відкритого критичного виступу проти народовольських програм і терористичної боротьби. Коли в 1882 р. у ліберальному органі «Вольное слово», яке тимчасово редагував Драгоманов, з'явилась його стаття «Привабливість енергії», вибухнув шквал обурення. В статті говорилося, що теорія політичних убивств не доведе Росію до добра, що, захопивши владу до своїх рук, Виконавчий Комітет через свої централістські переконання навряд чи принесе народам Росії і справжню свободу особи, і справжню свободу громадської думки та місцевого самоврядування. Він підкреслював, що теорія виняткових заходів і виняткової моралі згубно діє на революційне середовище, що легковажне

---

<sup>120</sup> О. Заславский. Взволнованные лоботрясы. М., 1931, стр. 62, 63.

<sup>121</sup> Архів Михайла Драгоманова, стор. 28.

ставлення до принципів призводить до втрати політичної свідомості і знижує вимоги до революційних діячів. Цим і пояснюється, що в середовищі народовольців виявляється багато зрадників, що Виконавчий Комітет не терпить ні в чому заперечень і вимагає лише схвалення своєї політики, що віддалено нагадує придворну офіційну атмосферу. Хоч і в цій статті Драгоманов підкреслює, що тільки партія народовольців провадить у Росії діяльну боротьбу проти знівального всім політичного ладу. І боротьба ця «безнастанна, наочна і відчутна! Мало того: єдина в Росії енергійна боротьба!»<sup>122</sup>. Ці думки Драгоманова щодо практичної діяльності і теоретичних засад Виконавчого Комітету поділяли Кравчинський і Подолинський. Зокрема, Подолинський ще 1880 р. писав у газеті «La Revue Socialiste», що він вагається в корисності вбивств і таємних терористичних актів. Він, як і Драгоманов, вважає, проте, «збройний опір жандармам, повстання, викликання забурень в армії в цілях революції» святим обов'язком кожного революціонера<sup>123</sup>.

Але критика народовольців в очах закордонних революційних емігрантів була святотатством. Дейч, Засулич, Плеханов вирішили заявити відкритий протест. Вони стали вимагати від Аксельрода, щоб той негайно покинув «Вольное слово», де співробітничав разом з Драгомановим, і виступив з заявою, що звинувачення російських революціонерів — наклепницькі. Автори листа вимагали фактичних доказів.

Драгоманов мовчав. Плехановці наступали ще енергійніше, справа мало не дійшла до третейського суду.

---

<sup>122</sup> М. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. II, стр. 382.

<sup>123</sup> С. Подолинський. Соціалізм, нігілізм та тероризм. — У зб.: З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і женеvський соціалістичний гурток, стор. 185.

Його мовчання приймали за визнання поразки, але не це було її причиною. Він все ж написав відповідь на відкритий лист, котрий, проте, залишився невідісланим, бо, як пише Драгоманов, не хотів ставати на шлях особистих суперечок.

Цікаво, що Аксельрод не до кінця поділяв рішучі заходи своїх товаришів щодо Драгоманова. Він ставився до нього з великою повагою, вважав за людину глибоко чесну, талановиту, віддану своїй ідеї. Як заявляв Аксельрод, сам він свідомо провадив у статтях у «Вольному слові» дух соціал-демократії, навіть посилався на праці К. Маркса й Ф. Енгельса, і взагалі «користувався необмеженою свободою викладати й розвивати свої погляди на сторінках ліберального органу»<sup>124</sup>. Аксельрод підкреслює «коректний тон газети по відношенню до революційних фракцій». І коли стали поширюватися чутки, що «Вольное слово» — поліцейський орган, вважав справою честі опротестувати ці чутки, залишившись працювати в «органі, що підняв чесний прапор боротьби проти абсолютизму». Після драгомановської статті «Привабливість енергії» Дейч переконує свого товариша, що їх гурток вважає «Драгоманова ворогом заклятим всього російського руху, який ладен чорнити, знищувати і навіть злешкодити всім нам і дорогим нам людям». Він неодноразово дорікає Аксельроду за нерішучість, «приятельство» з Драгомановим. Аксельрод відповідав на ці дорікання: «Не думай, будь ласка, що мені соромно було б приятелювати з ним, коли б таке було»<sup>125</sup>.

В цю справу гаряче втрутився Кравчинський, який хотів утримати Аксельрода у «Вольному слові». Про стат-

---

<sup>124</sup> П. Б. Аксельрод. Пережитое и передуманное, стр. 414—415.

<sup>125</sup> Сб. Группа «Освобождение труда», № 5, стр. 80.

гю «Привабливість енергії» він писав Аксельроду: «Три дні тому я вперше прочитав її, і знаєш, що я зробив? — я написав відразу ж листа Драгоманову, в котрому, згадуючи, звичайно, що з тим і з тим незгоден, кажу, що пишу, *щоби подякувати йому від душі за статтю, міцно потиснути йому за неї руку*. І тепер, саме тепер більш, ніж коли б то не було, я готовий повторити ці слова. Є в ній незгоди. Але невже ти не відчуваєш, що вона викликана не особистим роздратуванням, не бажанням принизити кого-небудь, а палкою любов'ю до відомих ідей, які і ми самі визнаємо, бажанням блага тій самій партії, на котру він нападає. Хіба не правда те, що він відносно централізму говорить? Але ж це центр ваги його статті. Це правда, висловлена різко і суворо»<sup>126</sup>. Та все це не допомогло — Аксельрод залишив «Вольное слово», заявивши в ньому, як того вимагали його друзі, що не може співробітничати тут, оскільки Драгоманов оголосив війну російським революціонерам. Пізніше він пояснював свій вихід тим, що наполягання Дейча і товаришів зробили для нього психологічно майже неможливим далі працювати в газеті<sup>127</sup>.

Не можна сказати, що закордонна група чорнопредільців повністю відкидала всі ті звинувачення проти народовольців, про які відверто говорив Драгоманов. Найцікавіше те, що й вони бачили ті недоліки. Дейч, наприклад, в одному з листів до Аксельрода в 1883 р. пише з приводу переговорів про приєднання їх групи до «Народної волі», що Тихомиров та Ошаніна, керівники нового Виконавчого Комітету, «вдаються до своїх старих прийомів бланкістсько-нечаєвської інтриги, нещирості, підкупу», що їх поведінка «обурює нещирістю, нетоварись-

<sup>126</sup> Из архива П. Б. Аксельрода, стр. 67—68.

<sup>127</sup> П. Б. Аксельрод. Пережитое и передуманное, стр. 414.

ким ставленням до нас»<sup>128</sup>. Викликала невдоволення у них і еkleктика теоретичних тверджень, про які Плеханов з обуренням говорить: «Та це ж найчистіша нісенітниця, на яку неможливо відповісти!»<sup>129</sup>. А коли вияснилося, що Тихомиров таємно перехопив і прочитав листа Стефановича з Росії до Дейча, то відпали й розмови про приєднання групи чорнопередільців до «Народної волі». Це настільки всіх вразило, що Тихомирова хотіли навіть викликати на товариський суд. Але, як пише Дейч у листі до Лаврова, це «підтвердило б одне із звинувачень, возведених Драгомановим на народовольців»<sup>130</sup>. І чорнопередільці утрималися від розголошення негідного вчинку свого товариша.

Усі мовчали. А Драгоманов не мовчав. Він хотів використати, знищити все, що, на його думку, заважало революціонерам в їх боротьбі, не піддавався загальному сп'янінню та ілюзіям, і своїм правдивим, хоч, може, надто суворим та різким словом охолоджував гарячі голови. Пізніше Плеханов поставив у заслугу Драгоманову, що він на противагу таким теоретикам народовольства, як Тарновський і Морозов «протиставляв терору відкритий напад»<sup>131</sup> і відстоював ту думку, що «відкритий напад на уряд був би більш бажаний за «терористичні» дії»<sup>132</sup>. Але це було далеко пізніше. В той час голос Драгоманова звучав надто самотньо і непривабливо на

<sup>128</sup> Сб. Група «Освобождение труда», № 1, стр. 168.

<sup>129</sup> Там же, стр. 285.

<sup>130</sup> «Пролетарская революция», 1923, № 8(20), стр. 49. Закордонна еміграція швидко переконалася в ренегатстві й зрадництві Тихомирова. Засулич в одному з листів до Кравчинського писала про нього, що «такого злого ворога ще не було у радикалів, яким буде він», що це «чистісінький Катков за злістю, тільки в 10 разів дурніший» (Сб. Група «Освобождение труда», № 1, стр. 206).

<sup>131</sup> Г. В. Плеханов. Сочинения, т. XII, стр. 174.

<sup>132</sup> Г. В. Плеханов. Сочинения, т. XXIV, стр. 118.



загальному тлі збуреного надіями і паликими жаданнями настрою. Більше того, декому здавалося, що то був ворожий голос, ворог російського революційного руху.

У 1882 р. в Женеві, наприклад, з'явилася брошурка В. Черкезова, в якій прямо заявлялося, що випаді редактора «Вольного слова» проти революціонерів надто віддавали поліцейським участком і III відділенням<sup>133</sup>. Щоправда, ця наклепницька брошурка викликала досить негативну реакцію в середовищі революційної еміграції, навіть з боку ідейних противників Драгоманова. А Кравчинський збирався написати брошуру-відповідь, в якій хотів не лише нападати, як він говорив, а й захищати Драгоманова і у висновку сказати, що «вважаю, мовляв, потрібним подякувати п. Драгоманову»<sup>134</sup>. Брошурка Черкезова швидко зникла з політичного горизонту, та черкезовщина далася взнаки.

Думка про вороже ставлення Драгоманова до революційного руху настільки глибоко вкорінилася в окремих революційних діячів, що навіть кілька років по тому, визнавши правильність основних драгомановських тез, Плеханов, Засулич і особливо Дейч ставилися до нього досить стримано, а то й упереджено. Видаючи, наприклад, п'ятий збірник «Группы «Освобождение труда» в 1926 р., Дейч писав, що він уже спокійно й об'єктивно ставиться до інциденту з Драгомановим, і той інцидент уявляється йому «настільки дрібним і мізерним, що тепер навіть здається дивним, як могли ми з його приводу сваритися, рвати й метати»<sup>135</sup>. І в той же час, коментуючи статтю Драгоманова «Привабливість енергії» він твердив, нібито

---

<sup>133</sup> В. Черкезов. Драгоманов из Гадяча в борьбе с русскими социалистами. Женева, 1882, стр. 5.

<sup>134</sup> Сб. Группа «Освобождение труда», № 1, стр. 233.

<sup>135</sup> Сб. Группа «Освобождение труда», № 5, стр. 74.

автор написав її на основі листа провокатора Константина Маслова, котрий зібрав усі негативні дані про народовольців і виклав їх у листі, що за завданням царської поліції надіслав за кордон російським емігрантам, серед яких він довгий час жив. За словами Дейча, Драгоманов «зробив з листа статтю, не вказавши в ній лише джерела, звідки він черпав наведений в ній обвинувальний акт проти народовольців»<sup>136</sup>. Але при уважному читанні цієї статті Дейча — «Революційний рух у висвітленні жандармів» — впадає в око нездорова тенденційність і фальсифікація фактів. Справді, Дейч справедливо зауважує, що стаття Драгоманова написана навесні 1882 р. (надрукована в 34 номері «Вольного слова» 8 квітня 1882 р.). Лист же Маслова помічений 25 листопада 1882 р. — майже за 8 місяців після виходу статті, а одержаний за кордоном, за словами Дейча, в липні 1883 р., тобто щонайменше через півтора року після виходу в світ тридцять четвертого номера «Вольного слова». Не можна собі уявити, яким же чином подібний лист міг стати джерелом написання тієї статті. Про джерело для її написання прямо вказує Драгоманов у своєму, на жаль неопублікованому, листі-відповіді на «Відкритий лист» до нього чорнопередільців, що зберігається в рукописному фонді Державної бібліотеки ім. Леніна. Нижче наводимо його повністю.

«Милостивая государыня и Милостивые государи! Я решительно не понимаю цели Вашего письма, в котором Вы, вырвав несколько фраз из моей статьи «Обаяние энергии» и препарировав их в вопросы, требуете у меня на них подробных, да еще и именов, ответов тем более неуместных, что я не имел в виду говорить в своей статье об *индивидуумах*, а только о *типических чертах*, и при

<sup>136</sup> Сб. Группа «Освобождение труда», № 3, стр. 334.

том, как видно из самого заглавия статьи, вовсе не об одних темных. Не понимаю я этого, тем более, что не могу допустить ни на минуту мысли, чтобы Вы сами не могли ответить с должной обстоятельностью на Ваши вопросы.

Единственно для того, чтобы окончательно убедить Вас в этом последнем (если это еще нужно) я затрону на выбор некоторые из предложенных Вами вопросов:

Так, по 1-му вопросу о «предателях» советую прочесть судебные протоколы большей части русских политических процессов последнего времени, сравнить их с подобными процессами в любой западноевропейской стране. По 2-му вопросу напому, напр. *печатные обвинения против редактора «Вперед» в сношении с III-м отделением* и замечу, что в данном случае печально не столько то, что нашлись люди, пустившие клевету, сколько то, что они не встретили к себе поголовного омерзения. Ответ на вопрос 4-й найдется, прочитавши показания Гольденберга, где, при этом случае найдете и рассказ о тенденциозном обмане товарища, рассказ по поводу которого, если уже у Вас такая охота, Вы могли бы давным давно «употребить все усилия для выяснения истинного значения» этого «примера».

По вопросу 5-му, как образчик «придворных нравов» и т. п. и т. п., позволю себе, чтобы не ходить далеко, указать Вам на Ваше собственное «открытое письмо» со всем его содержанием, приемами и соборною публикациею, напоминающую верноподданические адреса об осуждении крамолы. А чтобы Вы не (неразб.— не могли?) и по поводу последних слов сказать, что я изображаю в неприглядном виде русские революционные кружки (вообще) и не вздумали опять как-нибудь «счесть себя обязанными (и кто это возлагал на Вас эту обязанность?) восстановить репутацию русской социально-революционной партии» (если только есть на свете такая корпора-

ция), то я позволю собі сказати Вам, що я не тільки надіюсь, но і знаю, що між російськими соціалістами і революціонерами є люди, які розуміють, яку користь приносить їм справа критики, хоча б і одностороння, і який шкода йому завдає особиста обидлива претензійність і неуміла услужливість. Цим я міг би і закінчити, але мені, правда, совістно і за Вас, і за себе за відсутність всякого обоюдного інтересу в нашому нинішньому розмові перед публікою. А тому я вибираю одне вираження з Вашого 6-го питання і сам звертаюся до Вас: якщо Ви вважаєте «делом непривлекательным» — «безмовність і піддакування централістическої державності Виконавчого Комітету» — і (...) вважаєте (...) фєредалістическими ідеями, не когось так гучно заявленими в російській соціально-революційній літературі, за справу почесну (по нашому корисну), то не вважаєте ли Ви можливим виступити з критикою хоча б, напр., тих централістических доктрин, які так ясно виражені в останніх статтях «Народної Воли». В цих статтях поставлено питання во всякому випадку істотно вірне, поважніше тих особистих препирательств, на шлях яких Ви вступаєте Вашим листом і на який Ви посилюєтесь (ідеально, звичайно, марно) затягнути і Вашого покірного слугу

*М. Драгоманова».*

Та, незважаючи на ці емігрантські сварки, Драгоманов бачив, що лише революційні народники здатні вести відкриту і сміливу боротьбу з самодержавством. Російські ліберали не можуть, на його думку, нічого допомогти. Якщо соціалісти вимагають реформ бомбами, кинджалом і револьвером, то російські ліберали «пхиканням» та «лицемірними заявами», їх вимоги ніколи не були достатньо енергійними. У свій час, писав він, вони лакействовали

перед Шуваловим і Толстим, сьогодні «підлабузнюються» перед Лоріс-Меліковим, а завтра будуть повзати перед яким-небудь новим душителем і вішателем»<sup>137</sup>.

Драгоманов високо ставив діяльність революційних народників, вважав їх єдиною силою, здатною активно боротися проти самодержавства. Гостро критикуючи їх за терористичний метод боротьби, він прагнув пов'язати її з боротьбою широких верств населення, зробити нездоланним. У цьому — велика заслуга Драгоманова.

\* \*  
\*

Підносячи самовіддану боротьбу народовольців з самодержавством, Драгоманов ясно бачив суть останньої. Хоч народники і провадили її під соціалістичними лозунгами, все ж вона ще не означала боротьби за соціалізм. Про нього в Росії тоді ще рано було говорити, оскільки в країні необхідно було знищити залишки феодалізму, встановити політичні свободи. Драгоманов писав, що в Росії на порядку денному стояли ті питання, які Франція вирішила під час революції 1789—1792 рр., а не ті, що стояли під час Паризької комуни 1871 р. Тому даремно народовольці сподіваються, що, захопивши владу до своїх рук, вони здійснять соціалістичний переворот: «Питання про нього залишиться відкритим і після політичного перевороту, як і до нього»<sup>138</sup>, — зауважує Драгоманов.

Російські соціалісти волею долі покликані виконувати в Росії роль активних лібералів. Саме вони й доможуться для країни насамперед буржуазно-демократичних пере-

---

<sup>137</sup> М. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. II, стр. 310.

<sup>138</sup> Там же, стр. 343.

творень. На цих думках Драгоманов наголошував від самого початку свого зближення з революційними народниками. Земський Собор чи Установчі збори, яких вимагають революційні програми, не будуть соціалістичними, підкреслює він. Ці сподівання російських соціалістів — чиста ілюзія. Вони лише покінчать з феодализмом, послаблять абсолютизм і віддадуть владу до рук буржуазії. «Після цього соціалістичний рух в Росії піде тим же шляхом, який ми бачимо на Заході. Основою цього руху буде робітнича партія, організація якої зараз неможлива в Росії»<sup>139</sup>. Саме освічені робітники — «всім ґрунтам ґрунт», заявив Драгоманов ще наприкінці 70-х рр. Вони вже зароджуються в Росії і будуть основою нових, ліпших порядків. У зверненні «До уваги соціалістів-емігрантів з Росії», написаному в травні 1880 р., Драгоманов зазначав, що в Росії «вже утворився прошарок свідомих робітників, який вповні здатний приєднатись до західного робітничого руху»<sup>140</sup>.

Між іншим, і Ф. Енгельс у листі до В. Засулич від 25 квітня 1885 р. висловив думку, що події, які відбуваються в Росії, свідчать, що країна наближається до свого 1789 р. і що за ним не бариться 1793 рік<sup>141</sup>.

Отже, Драгоманов правильно визначав характер революційної боротьби в Росії і роль у ній російських соціалістів. Він рішуче розвінчував ілюзії народників щодо селян. Народницькі сподівання на селянство як на рушійну силу соціалістичної революції марні, неодноразово говорив він. Хоч селяни і бунтують, але в цих бунтах нема нічого спільного з повстанням соціалістичним, бо

---

<sup>139</sup> М. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. II, стр. 355.

<sup>140</sup> Там же, стр. 318.

<sup>141</sup> К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 36, стр. 260, 263.

селяни сподіваються одержати землю від царя або від якогось чуда, а ця думка ще дуже далека від скасування приватної власності на землю і фабрики. Рятунок відзліднів не в тому, щоб навіть ділитись багатством порівну, а в тому, щоб люди господарювали спільно на спільній землі. Націоналізація землі, тобто система загального користування нею, саме в цьому і полягає сутність питання, саме в цьому Драгоманов бачить рятунок. А в тому розумінні, як бажають переділу землі селяни, одразу ж відновиться нерівність, зауважував він.

У полеміці з народниками Драгоманов не раз торкався питання селянських повстань і їх значення в історії. На противагу російським революціонерам початку 70-х рр., які слідом за Лавровим і Бакуніним вважали селянство вирішальною революційною силою, він підкреслював негативні сторони селянських повстань і вказував, що останні не мали чіткої політичної мети і тому аж ніяк не схожі з революцією, наприклад такі як повстання Разіна, Пугачова, про які народники говорили з благоговінням, були скоріше безнадійними бунтами. Такою ж «темрявою думок» характеризувався рух українського селянства — Коліївщина. Царистський характер, відсутність класової свідомості, стихійність, розпорошеність — ось що властиве селянським повстанням. Верховоди гайдамацького руху 1768 р., наприклад, піднімали повстання іменем цариці Катерини II, а тимчасом цариця та знищила за три роки перед тим гетьманщину, придушувала Січ, роздавала кріпаків своїм слугам. Не можна ж було сподіватися, що вона «потерпить нову Хмельниччину на правім боці Дніпра!»<sup>142</sup>, — говорив Драгоманов.

Відсталою, вважав Драгоманов, була й суспільна свідомість таких рухів. Так, повсталі, гайдамаки напри-

---

<sup>142</sup> «Громада», 1879, № 4, стор. 216.

клад, виявили обмеженість щодо іновірців — поляків, євреїв. Ідеали ж керівників повстання були далекими від народних. Так, Гонта і Залізняк в Умані проголосили себе відповідно гетьманом і полковником, до того ж князями Смілянським та Уманським. Вони ділили здобич відповідно до чинів, а повсталі козаки з презирством ставилися до селян, які хотіли стати вільними козаками. Драгоманов відмовляв цьому повстанню у прогресивності, вважав, що воно було кроком назад від селянських повстань на Україні XVII ст. Подібним чином недооцінював він великі селянські війни на чолі з Разіним і Пугачовим. «Розбишацький по формі, виключно козацький, рибальсько-скотарський, більш навіть хліборобський по своїй суті, церковно-старовірський по своїй барві, а до того самозвано-царський бунт Пугачова був бунтом ще більше старосвітським, реакційним, ніж бунт німецьких крест'ян і містиків XVI ст.— і вже через те не міг не закінчитись нічим»,— писав Драгоманов. Селянство — реакційна маса, твердить він, справді революційною силою було зростаюче робітництво, яке в Європі «тягне за собою й сільських робітників, крест'ян»<sup>143</sup>. Така сама доля, на його думку, чекає й Росію.

Заперечення революційності селянських повстань відбило прагнення Драгоманова будь-що розбити народницькі утопії, що селянство вже буцімто готове до того, щоб прикласти до діла соціалістичні ідеї, що для цього варто пустити в народ організаторів, і він розіб'є державно-попівсько-панські пута й утворить соціалістичне суспільство. Соціалісти, як пояснював Драгоманов, якби опиралися лише на пугачовщину або гайдамаччину, «даремне б потратили свої сили, навіть і тоді, коли б їм

---

<sup>143</sup> «Громада», 1879, № 4, стор. 200, 201.



пощастило зробити кілька невеличких бунтів»<sup>144</sup>. Справа соціалізму в Росії прийде через ті ж двері, що і в Європі, тобто з робітниками. Грунтом поширення соціалізму в Росії є міське ремісничо-фабричне середовище, бо «само селянство без городян далеко ще не заходило нігде»<sup>145</sup>.

Драгоманов бачив, що доля селянства в Росії підлягала тим же законам емансипації, що і в капіталістичному світі. У 1879 р. він зауважує, що після скасування кріпацтва, тобто після реформи 1861 р., в Росії з'являється багато «вільних наймитів», цебто робітників, що «вже в наших сторонах появились початки того ґрунту для ліпших порядків, котрий ми сміло звемо всім ґрунтам ґрунт: початки городського освіченого робітника, в котрому видно спілку книжки й праці»<sup>146</sup>. Всі аграрні реформи уряду — наділення селян землею, переселення в інші місця не врятують від зубожіння і будуть на користь лише багатим мужикам, які скуповують збіжжя, хати й землі бідніших селян, а ці останні змушені будуть йти в міста й ставати на фабриках робітниками. І в 90-х рр. Драгоманов стверджує думку, що «правдивими капіталістами» на селах є багаті мужики — глитаї, або по-великоросійському кулаки»<sup>147</sup>.

Та все ж Драгоманов великого значення надавав роботі серед селянства, і сам багато сил і енергії віддав справі освіти й організації селянства в Галичині. Волею примхливої долі йому судилося стати ідеологом широкого селянського руху, натхненником і одним з організаторів партії селянської демократії, радикально-демократич-

---

<sup>144</sup> «Громада», 1879, № 4, стор. 217.

<sup>145</sup> Там же, стор. 214.

<sup>146</sup> Там же, стор. 313.

<sup>147</sup> М. П. Драгоманов. Переписка. Зібрав і зладив М. Павлик, т. I. Львів, 1901, стор. 124.

ної партії в Галичині, якій належить чільне місце в історії революційно-визвольного руху українського народу. Розуміючи значення робітничого руху, він разом з тим бачив його слабкі сторони в ті роки, зокрема в Галичині, і вважав за необхідне не чекати, доки зросте його сила, а підіймати селянство до політичної діяльності, формувати його свідомість. Драгоманов, на відміну від Плеханова та інших перших російських марксистів, не зумів розгадати сили народжуваного тоді пролетаріату і піднятися до розуміння значення пролетарської революції й ролі диктатури пролетаріату.

Монізм Марксового вчення ним не був прийнятий. З марксизму він усвідомив лише ідею про неминучість перемоги соціалізму і першорядну роль при цьому робітників. Але цю велику ідею еkleктично поєднав в теорії і ще більше на практиці з положеннями буржуазно-демократичних утопічних вчень про значення асоціацій, спілок і різних виробничих товариств при переході до соціалізму, про самоврядовані громади працюючих людей, які складуть основу соціалістичного суспільства.

При всій цій поверховості й класовій обмеженості діяча дрібнобуржуазного гатунку ясно одне: Драгоманов не вважав селянство провідною силою майбутньої революції. Він пішов далі в своїх теоретичних пошуках від ідеологів общинно-селянського соціалізму. Хоча й не пристав до справді наукової марксистської теорії революційного перетворення суспільства. Не пов'язуючи з селянством надій на перемогу соціалізму, Драгоманов в той же час і не відрікався від нього. Це дозволило йому правильно підмітити недоліки перших марксистських програм, складених групою «Визволення праці», що ігнорували селянське питання. В одному з листів до Кравчинського наприкінці 80-х рр. Драгоманов писав: «Я не народник, а тепер ладен піти шукати народників навіть зі

старими їх дурницями, аби тільки б хто-небудь думав і про мужика... Я вважаю себе соціалістом з 1858 року, але коли мені кажуть, що робітник, та ще й в Росії, всьому... голова, то я ладен бігти до лікаря, щоб пропи-сав... Арву \*. А, може, Арва мені й потрібна?»<sup>148</sup>.

Пояснюючи цю думку, Драгоманов у листі до Б. Кістяківського (1895 р.) заявляв, що він також приєднується до марксистів, які віддають перевагу робітникам. Але «я тільки проти виключності, проти того, що вчорашні «чорнопередільці» сьогодні, як щедрінський поміщик, мо-ляться богу, щоб «мужика истребити»<sup>149</sup>. Драгоманов розумів, що робітники — це не єдина барикадна сила в наступній революції, як думали деякі революційні діячі. Селянство, армія, студентство, інтелігенція — теж сила, про яку не можна забувати. Проте, ці його загалом пра-вильні думки і висловлювання не виливались в якусь струнку теорію суспільного перетворення. В цілому ж він був далеким від чіткого уявлення про рушійні сили при-йдешньої революції. Це питання було правильно виріше-не лише основоположниками наукового комунізму.

Не залишив Драгоманов поза увагою ще один догмат народницького соціалізму — селянську общину. Народ-ники вважали нещастям для Росії розвиток капіталістич-них відносин. Шлях Росії — самобутній, говорили вони, і її майбутнє лежить у селянській общині. Як писав Дейч, народники припускали, що «наша селянська община, звільнена від зовнішніх утисків, могла б, після успішної революції, розвинути в найбільш довершений соціа-

---

\* Арва — гірська річка в Швейцарії з крижаною водою навіть улітку.

<sup>148</sup> ЦДАЛМ, ф. 1158, оп. 1, спр. 285. Листи М. Драгоманова до Степняка-Кравчинського, лист від 25.IV. 1889 р.

<sup>149</sup> М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка, 1908, стор. 296.

лістичний лад, під впливом пропаганди інтелігенції, зразкових прикладів і ін.»<sup>150</sup>.

Такої думки до певного часу дотримувався і Плеханов. Так, у 80-х рр., вважаючи себе майже наполовину соціал-демократом, він писав, що в Росії «промисловий розвиток мізерний і поняття «трудящі маси» майже покривається поняттям «селянство». Тому, говорячи про практичну діяльність, ми, головним чином, маємо на увазі економічний побут, нужди і вимоги землеробів»<sup>151</sup>. А Засулич від імені групи чорнопередільців звернулася з листом до К. Маркса з таким запитанням: яка доля російської общини в майбутньому?

К. Маркс відповів (лист від 8 березня 1881 р.), «що ця община є точка опори соціального відродження Росії, але для того щоб вона могла функціонувати як така, треба було б насамперед усунути згубні впливи, яких вона зазнає з усіх боків, а потім забезпечити їй нормальні умови вільного розвитку»<sup>152</sup>.

Думка про селянську общину як про зародок майбутніх форм соціалістичного ладу ще міцно сиділа в головах російських революціонерів і в 80-х рр., з нею пов'язували вони безбуржуазний шлях розвитку Росії. Протилежною думки був Драгоманов. Він вважав, що Росія, як і інші держави Південно-Західної Європи, хоч і пізніше за інших, але твердо ступила в період капіталізму, і не відхилиться від законів економічного розвитку більш розвинених країн. Капіталістичний лад, за Драгомановим, «є відомий ступінь економічного розвитку європейських народів, який може і повинен був скластися при будь-

---

<sup>150</sup> Литературное наследие Г. В. Плеханова, стр. 226—227.

<sup>151</sup> Из архива П. Б. Аксельрода, стр. 12.

<sup>152</sup> К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 35, стор. 133.

якій політичній формі, в тому числі й при абсолютній монархії»<sup>153</sup>. В одному з листів до О. Пипіна, на жаль не датованому, він так писав про історичний шлях Росії: «Як би не випала доля селянства в усій Європі, в тому числі і в Росії, навряд чи можна, не ставлячись до справи через туман метафізики, в котрому губиться кількісна міра, а вбачається лише «начало» общинне, сумніватися в тому, що теперішній лад життя російського веде до розвитку саме буржуазного, капіталістичного начала, а зовсім не селянського і общинного». Тож і в Росії, незалежно від панування феодального бюрократичного абсолютизму, також розвиваються капіталістичні відносини, які мають перемогти. В 1879 р. Драгоманов зазначав, що й на Україні, зокрема на Правобережній, розвинулось «біржово-заводське господарювання», яке принесло сюди з собою і «перші квіточки кризисів», що «наша, буцімто виключно хutorянська Україна, побачила картини робітницького безробіття, яких, думалось, по наших сторонах і бути не може». В недалекім часі «взьме гору «буржуазія»<sup>154</sup> — писав він тоді. Пильне око Драгоманова помітило й своєрідний процес переростання значної частки російського поміщицького елемента в буржуазію, а з другого боку, переростання в поміщиків, представників молодії буржуазії, які в однаковій мірі з старим феодально-дворянським класом були зацікавлені у збереженні кріпосницько-поліцейського ладу.

Драгоманов зазначав, що капіталізм проникає в усі сфери економічного і суспільно-політичного життя, в тому числі і в сільську общину. В общині заводяться куркулі, общинне землеволодіння замінюється подвірним, з

---

<sup>153</sup> М. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. II, стр. 570.

<sup>154</sup> «Громада», 1879, № 4, стор. 36, 157.

середовища селянства виділяються багаті мужики, куркулі, які скуповують землю. Недарма найзавзятішими прихильниками ідеї відчуження землі від панів є «багаті мужики, куркулі. Ця обставина посилює буржуазну ноту землередільських сподівань наших селян»<sup>155</sup>, — писав він. Та й сама община селянська, на думку Драгоманова, більше відповідає ідеалу соціалізму за своїми юридичними й етичними особливостями, аніж за суттю. Вона базується на застарілих патріархальних традиціях, де панує сваволя і деспотизм начальства. Община з поділом землі за ревізькими душами не відповідає ідеалам комунізму і далека навіть від скільки-небудь організованої кооперації. Отже, міфічні сподівання селян про переділ землі починають розсіюватись і розв'язуватись «найбуржуазнішим чином»<sup>156</sup>.

Народники ж зі своєю апологетикою самобутньої общини зайшли в безвихідь. І що б там не говорило і не робило хоч би ціле покоління російських соціалістів, вказував Драгоманов ще у 1879 р., «а все-таки соціалізм у Московщині піде своєю природною дорогою, подібною до європейської, бо все-таки, як не єсть, а Московщина вже стала на європейську дорогу»<sup>157</sup>.

Правильне розуміння Драгомановим історичного шляху Росії ставило його набагато вище від народницьких теоретиків 70-х — 80-х рр. Він звертав увагу російських революціонерів на робітництво як силу, здатну на самостійну організовану боротьбу, закликав революційну інтелігенцію перенести центр ваги політичної пропаганди в робітниче середовище. Не забував він і про селянство як

---

<sup>155</sup> М. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. II, стр. 656.

<sup>156</sup> Там же.

<sup>157</sup> «Громада», 1879, № 4, стор. 218.

один з важливих факторів майбутньої революції, наполюгав на необхідності залучення селян «до городського і фабричного соціального руху». Та Драгоманов так і не піднявся до марксизму, як це трапилося з групою закордонних чорнопередільців на чолі з Плехановим.

І все ж агітація його мала широкий розголос у російському суспільстві. Навіть Стефанович змушений був визнати в ті роки великий авторитет Драгоманова. В листі до Дейча він писав: «Ні, що не кажи, а Драгоманов має за собою добрих  $\frac{3}{4}$  всієї Росії...»<sup>158</sup>.

У період революційного піднесення 1879—1881 рр. Драгоманов ішов поруч з революційними народниками, хоч далеко не поділяв їх переконань. Часом він стояв вище за них, бачив їх помилки, критикував, підказував, іноді, навпаки, збочував з правильного шляху, хоча в ті часи його нелегко було й визначити. «Передова думка в Росії, під гнітом небачено дикого і реакційного царизму, жадібно шукала правильної революційної теорії...»<sup>159</sup>,— писав про ту добу В. І. Ленін. Пролетаріат у Росії лише народжувався і не являв собою в той час самостійної революційної сили. Селянство ж, до краю пригнічене й затуркане, яке то глухо, то відкрито хвилювалось, було чуже соціалістичним прагненням, нездатне піднятися на справді свідому організовану революційну боротьбу. Драгоманов відчував це, був завжди у пошуках нових шляхів боротьби, нових революційних сил.

Та ось замовкли вибухи народовольських бомб, застигли постріли револьверів, розсіявся дим. Пошматована арештами і стратами, група героїв-народовольців залишилася на полі бою одна: народ не піднявся на револю-

---

<sup>158</sup> Група «Освобождение труда», № 4, стр. 194.

<sup>159</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 9.

цію... Революціонери «вичерпали себе 1-им березня»<sup>160</sup>. А Росія, як і раніше, задихалась у кайданах самодержавного безправ'я. Драгоманов знову шукає в російському суспільстві силу, здатну здобути для країни бодай елементарні політичні свободи. Він звертає свій погляд до земств, які почали виявляти тоді деяку активність. «Справжній же політичний переворот в Росії може бути здійснений тільки земським рухом..»<sup>161</sup>, — писав Драгоманов. Тим більше, що він іде зовсім не централістичним шляхом, з надією зазначав він 1883 р. у «Вольному слові». І назавжди залишає «блаженних чорнопредільців і чудотворців чигиринських», — як він називає тих революційних емігрантів, що завдали йому стільки прикростей.

Але дуже скоро розчаровується Драгоманов і в земському русі. В часи найчорнішої реакції в Росії, коли революційне народництво було розгромлене, а частково переродилося в реакційне, він намагався оживити, збудити ліберальний рух. Він бачив його вади, але деякий час сподівався, що рух вирівняється, революціонізується. Однак не можна вважати, що Драгоманов у ці роки стає лібералом. Як раніше він не став на позиції революційного народництва, так і тоді не перейшов у табір російських лібералів, проте вважав, що, оскільки в Росії після розгрому народницького руху не залишилося ніякої організованої опозиційної сили, яка б штовхала, стукала у двері царського самодержавства, окрім земців, то треба і їх підтримати. Звідси його заклики до лібералів діяти енергійніше, настирливіше, звідси посилення на прикла-

---

<sup>160</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 39.

<sup>161</sup> М. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. II, стр. 733.



ди героїчної боротьби народовольців, які «будили суспільство енергійною боротьбою і фактично виявили слабкість самодержавного уряду»<sup>162</sup>. «Толците и отверзется», — наполягав він.

Драгоманов вважав, що ліберали повинні продовжити боротьбу, яку розпочали революційні народники, боротьбу за політичні свободи. «З боку земських людей необхідні ясні заяви, котрі б нагадували урядові про те, що йому ще недавно пред'явлені були вповні визначені вимоги місцевого самоврядування й які в той же час завершили вимоги про це самоврядування вимогою недоторканості особистих прав і самоврядування громадянського»<sup>163</sup>. Лише організовані енергійні дії можуть привести до завоювання політичної свободи в Росії, пише він у брошурі «Напередодні нових смут» (1886 р.). Ці хитання Драгоманова в бік лібералізму, як вважає В. Л. Лукеренко<sup>164</sup> не дають підстав причисляти його до лібералів. Адже і Герцен у свій час покладав надії на російських лібералів і закликав царя спертися на народ, на мислячих і освічених людей, а Чернишевський у квітні 1858 р. готувався подати записку великому князю Костянтину Романову про необхідність дати селянам землю. І від того вони не стали лібералами. Драгоманов закликав земців стукати у двері російського самодержавства і добитися хоч незначних політичних полегшень для російського суспільства, а з другого, різко критикував ліберальне славослів'я на адресу «царя-визволителя»: «Насправді цар завжди був, є і буде перший чиновник

<sup>162</sup> М. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. II, стр. 674.

<sup>163</sup> В. Л. Лукеренко. Світогляд М. Драгоманова. К., 1965, стор. 35.

<sup>164</sup> Там же, стор. 680.

і придворний. Це довів і Олександр II «Визволитель» і Олександр III, противник «середостіння»<sup>165</sup>.

Цей бік світогляду Драгоманова підкреслював В. І. Ленін. Він не погодився з твердженням Аксельрода, що Драгоманов подібно до Струве, був прихильником легального розвитку і боявся революції. В. І. Ленін заперечував ототожнення суспільно-політичної позиції Драгоманова і Струве, як це доводить В. Г. Сарбей у статті «Антицаристська публіцистика М. П. Драгоманова і ставлення до неї основоположників марксизму-ленінізму»<sup>166</sup>.

Кинуте недоброзичливою рукою звинувачення Драгоманова в реформізмі ще у 80-і рр. радо підхопили як недруги, так і ті, кому вигідно було прикритись його іменем та авторитетом. Так, зокрема, Кістяківський оголосив Драгоманова навіть основоположником кадетизму в Росії і називав його глашатаєм російського лібералізму 70—80-х рр. (А Драгоманов у той час кликав до «відкритого нападу» і висміював лібералів, які підлабузнюються перед душителями типу Потапова, Шувалова, Лоріс-Мелікова і збиралися «викорінювати» революцію).

У листі до Степняка-Кравчинського (1887 р.) Драгоманов так характеризує російський ліберальний рух: «Адже я по суті ще більш низької думки про російських лібералів, аніж ви, котрий все-таки говорить про з'єднання «революціонерів» з «лібералами» в одну партію дії. Здається, я Вам писав, що все це було б добре, якби було кому і з ким з'єднуватись, бо, по-моєму, лібералів, як чогось організованого, а головне, енергійного у нас зовсім нема...»<sup>167</sup>. Він вважав, що ліберальна опозиція,

<sup>165</sup> Український історичний журнал, 1966, № 9.

<sup>166</sup> М. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. II, стр. 677.

<sup>167</sup> ЦДАЛМ, ф. 1158, оп. 1, спр. 285.

якщо вона хотіла чогось домогтися, мала звернутися за допомогою до народу і вдатися до рішучих дій. Адже «власне вповні «мирних засобів» у лібералізму в Росії й бути не може, бо всяка заява про зміни вищого управління у нас заборонена законами. Земські ліберали мали рішуче переступити через цю заборону і хоч цим показати свою силу і перед урядом і перед терористами», — пише він у праці «Лібералізм і земство в Росії» (1889 р). Але цього не трапилось, і Драгоманов не бачить здатності лібералів до рішучих виступів. З такою оцінкою російського лібералізму погоджувався В. І. Ленін (стаття «Гонителі земства і аннібали лібералізму»).

Втративши остаточно надії на повалення самодержавства і встановлення демократичних свобод у найближчі часи, Драгоманов відходить від участі в громадсько-політичному русі Росії, звертає свої погляди до Галичини, намагається там розпалити суспільний і визвольний рух, щоб звідти впливати на стан справ у Росії: якщо Галичина не виведе наш рух, писав він І. Франкові, то довго будемо сидіти в болоті. Якраз на 80-і — початок 90-х рр. припадає там його найбільш активна і плодотворна діяльність.

**МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ**  
**В УКРАЇНСЬКОМУ**  
**СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ РУСІ**  
**70-х — 90-х рр. ХІХ ст.**

Після захисту магістерської дисертації в 1870 р. М. Драгоманов восени відбуває за кордон у наукове відрядження. Правда, останнє вдалося добути нелегко — над магістром тяжіла підозра в належності до українофільства і в неблагонадійності ще з часів попечительства Ширинського-Шихматова, який згодом став товаришем (заступником) міністра народної освіти графа Д. Толстого.

Потрапивши за кордон, Драгоманов пильно придивляється до європейської цивілізації, зважає її позитивні й негативні аспекти. Перше, з чим зіткнувся він, перебуваючи в Польщі, а згодом у Німеччині, це політика «обрусіння» поляків російським самодержавством та «обпрусіння» західних польських земель пруською бюрократією. Особливо обурливе враження справила на нього обстановка національної нетерпимості, галасливого шовінізму і чванькуватого мілітаризму, що панувала в Берліні. В європейських країнах ширився націоналізм. Драгоманов зблизька роздивлявся його огидне обличчя в бісмарковській Німеччині.

Велика Французька революція, Наполеонівська імперія, історія боротьби багатьох європейських народів

підказують йому, що націоналізм — це не головне в житті людини: «Народи спочатку повставали за громадянську свободу, а не за національність»<sup>1</sup>, — пише він друзям у Київ. — Через це рейнські німці під час французької революції виступали за французьку республіку, ельзасці так і лишились французами за прагненнями. «Приклад Швейцарії показує, що при свободі, навіть пресловута єдність національності ні для чого не потрібна і дає підставу гадати, що нащадки наші знайдуть боротьбу за національність і національну державу такими ж дурницями, як ми вже вважаємо дурницями клопоти 16—17 століття про державну релігійну єдність»<sup>2</sup>.

В 1871 р. Драгоманов пише велику статтю «Східна політика Німеччини і обрусіння», яку в наступному році видрукував петербурзький «Вестник Европы». Автор показує неминучість конфлікту «Тевтонії й Славії», робить спробу довести, «яку б то силу показала Славія, якби в ній запанувала федеральна демократія в дусі Костомарова й Шевченка, а не ополячення, а потім московське «обрусеніє»<sup>3</sup>. Драгоманов рішуче засуджує політику обрусіння, цю, за його висловом, «хімеричну затію», що провадив царизм у західних краях імперії.

Зародження національних рухів у Польщі, на Україні, в Білорусії, Литві, Латвії — це процес об'єктивний, і ніяка насильницька «русифікація» їх не викоринить, говорить Драгоманов. Він гнівно розвінчує монархічних ідеологів «обрусіння» з «Московских ведомостей»

---

<sup>1</sup> До первісної ідеології М. П. Драгоманова. Лист до М. М. Шульженка. Записки історично-філологічного відділу УАН, кн. VII, стор. 394.

<sup>2</sup> Там же, стор. 395.

<sup>3</sup> М. П. Драгоманов. Австро-руські спомини, стор. 82.

Каткова, під знамена яких стало все реакційне і консервативне, що бажало відновлення пореформеної Росії, ненавиділо і боялось повторення польської революції 1863 р. Драгоманов іронізує, що ці яничари самодержавства вишукувала в імперії місця, де потрібно було провести перерусіння, дорусіння, обрусіння. Вони ж і відкопали, крім польського, сепаратизм литовський, малоруський, білоруський, бессарабський, грузинський, вірменський, остзейський і навіть донський і казанський<sup>4</sup>. Драгоманов вважав, що зміцнити державу перед загрозою неминучого нападу Тевтонії може лише політика децентралізації і самоврядування, піднесення корінних народностей, повага до кожного народу, допомога національним окраїнам в економічному і культурному відношенні. Гостро засуджував Драгоманов політику російського уряду також щодо Польщі: була ліквідована навіть видимість її автономії, в установах і навчальних закладах запроваджувалася російська мова.

Це були надто сміливі думки. Подібних так відверто не виголошував ніхто. Стаття «Східна політика Німеччини і обрусіння» викликала величезний інтерес. І не лише серед передової громадськості. В лютому 1872 р. вона стала предметом обговорення С.-Петербурзького цензурного комітету міністерства внутрішніх справ. Цензори вбачали в ній різке засудження «прийнятого урядом способу дії в Царстві Польським і виставлення в несприятливому світлі елементів російської переваги в цьому краї», тих надзвичайних засобів, які вели, за словами автора статті, до знищення цілої народності.

Не припиняє Драгоманов за кордоном і власне української праці. До відновленої в 1872 р. галицької

---

<sup>4</sup> М. П. Драгоманов. Политические сочинения, т. I, стр. 197—198.

«Правди» він пише ряд статей, у тому числі — «Література російська, великоруська, українська й галицька». Остання наробила великого переполоху і в Галичині, і в Росії. Для польсько-шляхетських політиків вона здавалася надто шкідливою в їх колонізаторських планах, для урядових чиновників Росії — страшною, бо відстоювала українську мову, хоч і в обмежених рамках української літератури «для домашнього вжитку». Статтю критикував і офіційний «Киевлянин», вона стала причиною ще більшої нагінки на Драгоманова. У 1875 р. в доносі на Драгоманова попечителя учбового округу П. Антоновича зазначалося, що відстоювання української літератури і мови в цій статті було засобом для досягнення дальшої мети.

Повернувшись через 2,5 роки з-за кордону, Драгоманов поринає у вир суспільно-політичного життя Києва, де на початку 70-х рр. до активної політичної і громадської діяльності пробудилась різночинна молодь та інтелігенція. Суспільно-політичний і національно-визвольний рух охопив значні верстви населення, що надавало йому більш демократичного і масового характеру. Навколо українофілів 60-х рр., об'єднаних у Стару Громаду, гуртувалися численні молодіжні гуртки, згуртовані в так звану Молоду Громаду. Проте остання не була єдиним, монолітним об'єднанням. Драгоманов виділяє з неї три основних напрями: перший — це так звані «словарники», тобто студенти історико-філологічного факультету університету, які цікавились лише культурницькими справами. Драгоманов відзначає їх консервативність, віддаленість від передових політичних ідей. Другий напрям — радикали, або соціалісти, що мали свої гуртки самоосвіти, книжкові склади, вивчали економіку, філософію. Третій напрям — це так звана «община», куди належали студенти інших фа-

культетів університету. Вони, за визначенням Драгоманова, стояли посередині «між археологією і лексикографією словарників і соціальною економією радикалів»<sup>5</sup>. Всі ці напрями різко розмежовувались і часом ворогували. Причиною такої ворожнечі було негативне ставлення радикалів-соціалістів до українського національно-визвольного руху.

Драгоманов так визначав своє ставлення до різних течій Молодої Громади: «Радикал, котрий на Україні не признає українства, єсть недодумавшийся радикал, так само як і українофіл, котрий не додумавсь до радикалізму, тільки плохий українофіл»<sup>6</sup>. Отже, на його думку, справжній діяч національно-визвольного руху має бути соціалістом, радикалом, а справжній соціаліст той, хто працює і для національного визволення народів. Ще в 1869 р. Драгоманов зблизився з радикалами — «нігілістами», як їх ще називали тоді з легкої руки І. Тургенева. На одному з таємних студентських гуртків, де був присутній і делегат з Петербурга, Драгоманов виступив з рефератом про становище жінки в українській народній сім'ї. Як і в усних суперечках, він доводив необхідність звертати увагу революціонерів, соціалістів на національні особливості України. Дискусія, що розгорілася на гуртку з петербурзьким делегатом, поклала початок довготривалій і гострій полеміці з російськими революціонерами з національного питання. На початку 70-х рр. Драгоманов ще більше утверджується в цій думці. В одному з листів до Навроцького (1873 р.) з Цюріха він визначає свої погляди на взаємозв'язок революційного і національно-визвольного рухів на Україні таким чином: «Я сам думаю, що

---

<sup>5</sup> М. Драгоманов. Австро-руські спомини, стор. 218.

<sup>6</sup> М. Драгоманов. Австро-руські спомини, стор. 219.



соціально-демократи мусили б стати непримінно українофілами і взятись за мову українську, як за лучче орудіє пропаганди, але для цього й українофіли мусять стати прямими соціально-демократами і мову признати не ціллю, але тільки орудієм, як і націоналізм і традиції...»<sup>7</sup>.

Це було далекоглядним пророцтвом. Щоправда, не відразу і не легким шляхом прийшли до цього революційні діячі минулого. Драгоманову довелося зламати не один полемічний меч, аби довести необхідність саме такої революційної тактики.

Повернувшись з-за кордону, Драгоманов приступає до викладацької й наукової діяльності в університеті. Проте він не забуває цюріхських знайомств, вхожий, як і раніше, в радикальні гуртки молоді.

Однак політична агітація для Драгоманова була ще досить далекою. За свій обов'язок він вважав необхідним готувати ґрунт для такої діяльності іншим. А найкращий шлях для цього,— вважав він,— його наукова діяльність. «В політиці я завше покладав найбільше ваги на політичну науку, котра мусить вияснити людям напрямок і ґрунт їх громадської праці, а способи праці — кожна особа чи кожний громадський елемент знайде собі сам, відповідно до своїх сил, натури, обставин»<sup>8</sup>,— писав Драгоманов. Такою «політичною кою» він вважав свої лекції з всесвітньої історії та наукову діяльність у Південно-Західному Відділенні Російського Географічного Товариства.

Відділення об'єднувало передову наукову громадськість Києва. До нього входили В. Антонович, П. Жи-

<sup>7</sup> М. Возняк. З листування М. Драгоманова з В. Навроцьким ЛНВ, 1923, кн. 3, стор. 259.

<sup>8</sup> М. Драгоманов. Австро-руські спомини, стор. 221.

тецький, П. Чубинський, М. Лисенко, М. Старицький, Ф. Вовк та інші відомі діячі науки і культури. Таке об'єднання дало поштовх для дослідження історії, етнографії, фольклору, статистики, кліматично-географічних умов України. Відділення успішно розгорнуло свою діяльність. Етнографічні експедиції, семитомне видання експедиційних матеріалів, публікація народних пісень, казок, легенд українських, в тому числі галицьких і буковинських, давніх актів і літописів, одноденний перепис населення Києва, вивчення стану хліботоргівлі на Правобережжі, кліматологічні дослідження тощо — все це перетворило його у справжній науковий центр, у своєрідну всеукраїнську академію. Вершиною діяльності Відділення був III археологічний з'їзд, скликаний у 1874 р. З'їзд мав всеслов'янське значення. У його роботі взяли участь видатні вчені тодішньої Росії: І. Срезневський, Д. Іловайський, О. Міллер, М. Костомаров та інші, а також представники багатьох слов'янських країн: О. Коляр з Праги, Дудик Беда і Г. Венкель з Моравії, Даничич Юрій, Новакович Стоян з Белграда, Ф. Рачки з Загреба, Дзялинський з Познані, ряд учених з Варшави та Понпазоглу з Бухареста. На з'їзд прибули також представники з Галичини і Буковини та вчені Франції — славіст Луї Ле же й історик Альфред Рамбо. Українські вчені, які виступили на з'їзді з науковими доповідями, завоювали симпатії представників наукової думки. Драгоманов прочитав свій реферат «Народні малоруські пісні про кровозмішання».

Київські українофіли, що гуртувалися навколо Відділення, продовжували традиції 60-х рр. в галузі науково-популярних книжечок для народу його рідною мовою. На початку 70-х рр. були видані популярні брошури «Про небо та землю», «Про сили земні», «Про звірів», перевидано ряд попередніх. Драгоманов бере

найактивнішу участь у видавничій діяльності. Він — один із ініціаторів цієї справи, сам має намір писати для народу, але встиг підготувати лише одну брошуру — «Про українських козаків, татар і турків».

Діяльність українофілів викликала незадоволення властей. Офіційний «Киевлянин» мов барометр, відбивав настрої «властей придержащих». Спочатку газета висловила невдоволення з приводу пожвавлення діяльності діячів української культури, потім висміяла оперу Миколи Лисенка «Різдвяна ніч», поставлену аматорами музики, та вороже поставилась до Михайла Старицького, який написав до неї лібретто українською мовою. Згодом «Киевлянин» став звинувачувати діячів Старої Громади, що вони, прикриваючись Географічним Відділенням, займаються штучним нав'язуванням народу і школі поганих книжок на якомусь лише видавцям зрозумілому жаргоні.

Брехня щедро посипалася й на М. Драгоманова, одного з найдіяльніших членів Відділення. Його намагаються представити ворогом існуючого порядку і завзятим сепаратистом. «Киевлянин» навмисне фальсифікує зміст реферата Драгоманова і його наукової суперечки з професором О. Міллером на III археологічному з'їзді, а далі перекручує й тост, виголошений ним на банкеті в честь зарубіжних гостей з'їзду. Пропонуючи тост, Драгоманов підкреслив демократичні тенденції українофільства, тобто національно-визвольного руху і заявив, що бажано було б його «подружити з тенденціями всієї європейської демократії». «І коли я п'ю за здоров'я наших гостей, говорив він, то ви зрозумієте, панове, що се буде тост не тільки європейський, але й демократично-слов'янський і Києво-український»<sup>9</sup>. «Киевлянин» назвав цей тост

---

<sup>9</sup> ЦДІА УРСР (Львів), ф. 663, оп. 1, спр. 246, арк. 26.

«досить дешевою» і «досить голосною застольною заявою» й іронічно рекомендував галицьким клерикалам, які скаржилися на «інтриги» Драгоманова, «втішитися» цією його заявою. Драгоманов змушений був подати рішучий протест до газети. Редакція, надрукувавши останній, супроводить його уїдливими примітками і недвозначними натяками.

Водночас «Киевлянин» навмисне публікує наклепницький лист редактора галицько-клерикального москвофільського «Слова» В. Площанського, який завчасно залишив з'їзд через свою негідну поведінку. Площанський був невдоволений як увагою і прихильністю, здобутою українськими вченими на з'їзді, так і всіма українофілами, що підтримували боротьбу народовської ліберально-буржуазної партії в Галичині проти клерикалів. Драгоманов особисто не догодив провідникові галицьких рутенців своєю гострою критикою їх у народовській «Правді» і «С.-Петербурзьких ведомостях». Допомога українофілів народовцям як матеріальними (на заснування у Львові друкарні ім. Т. Шевченка), так і моральними засобами (виступи у пресі проти москвофілів) «стала сильніше розширяти недовір'я до нас,— визнає Площинський,— сіяти незгоди між нами». А Драгоманов, цей відомий своїми злісними тенденціями київський кореспондент «С.-Петербурзьких ведомостей», намагається передусім послабити симпатію галичан до святоюрців (від собору Святого Юра у Львові, резиденції митрополита), що вважали себе істинними росіянами в Галичині. Площанський називає його «ворогом російського суспільства», який прагне ізолювати їх від Росії. Драгоманов справді намагався показати в правдивому світлі цих ретроградів і розчистити шлях для зв'язків передового російського суспільства з гідними представниками галицького народу.

«Киевлянин» радо підхопив звинувачення галицьких

реакціонерів проти Драгоманова, нарікши його «сепаратистом», що було рівнозначно звинуваченню в державній зраді. Врешті, професор О. Міллер змушений був публічно взяти під захист свого опонента в науковій дискусії.

На початку 70-х рр. все пильнішу увагу Драгоманова привертає Галичина, котра, маючи деякі конституційні свободи, могла, на його думку, стати осередком розширення політичного руху на Україні. Ще під час закордонної подорожі він замислюється над тим, щоб перетворити народовську газету «Правда» в загальноукраїнський орган, у трибуну галицьких і українських демократів.

Ігнорування російськими революціонерами, зокрема «впередовцями», національних форм роботи серед народів Росії, проповідь «общинного» соціалізму, викликали у деякої частини революціонерів заперечення, зокрема у Подолинського. У нього виникає думка про видання свого, українського соціалістичного органу. Як писав навесні 1873 р. Драгоманову член віденського українського товариства «Січ», Подолинський клопотався «основанем слов'янської читальні у Відні» і з цією метою приїздив до Львова і Відня<sup>10</sup>. Драгоманов, очевидно, був посвячений у цю справу, бо писав пізніше, що Подолинський, як і Святозар Маркович у Сербії, прагнув «локалізувати» соціалізм на Україні. Разом з іншими цюріхчанами він мав намір утворити український соціалістичний центр. Драгоманов теж був зацікавлений у здійсненні тих планів, але змушений з жалем констатувати, що через нехоть галичан «розбивались усі *наші* (Підкреслення наше.— *Р. І.*) тодішні й пізніші заходи — оформити й уміцнити взаємини *наші* з сербськими радикалами»<sup>11</sup>. Очевидно, під впливом заходів Подолинського у Драго-

---

<sup>10</sup> М. Драгоманов. Австро-руські спомини, стор. 205.

<sup>11</sup> Там же, стор. 213.

манова зміцнюється намір щодо використання галицьких українських видань для організації опозиційного руху на Україні.

В одному з листів з-за кордону до Навроцького М. Драгоманов пише: «Якби справді зробити «Правду» сурйозним літературно-науковим органом та статистичним — та збудити до його увагу публіки в Росії... тоді можна переходити до опозиції. А, однако, як я персонально чоловік більш злий, ніж тихий,— то готов і зараз до опозиції стати, тільки до систематичної і не до поверховної. Давайте статті про те, як наш народ обдурено при емансипації крестьян, як його в Сибір ташуть за те, що штундистами робиться, як йому не стає грошей на податки — давайте статті про попів, панів, уряд, та беріть це усе глибше, а не тільки так, що, мовляв, усе через Петра I та Катерину II, та що Січі нема — то я плакаться не буду». Якщо з того наміру — перетворити «Правду» в опозиційний орган нічого не вийде, продовжує він, «то поспробую з таких, як я, зорганізувати партійку і приймемось для України працювати по-своєму, однією можливою нам дорогою: через петербурзьку печать»<sup>12</sup>. Драгоманов, на відміну він народоців, що виступали проти «Москви» і «москалів» взагалі, тобто проти союзу з російським народом, тут же заявляв, що «ми, як голота, і Москви не тікаємо, чуючи там і під царем (а ми його, дасть бог, і спихнемо) голоту ж...».

Плани, пов'язані з Галичиною, Драгоманов намагався втілити в життя, повернувшись із-за кордону. Підстави для оптимістичних надій подавало щойно засноване з ініціативи групи українських діячів Товариство ім. Т. Шевченка у Львові. Драгоманов взяв безпосередню

---

<sup>12</sup> М. Возняк. З листування М. Драгоманова з В. Навроцьким, стор. 257—258.

участь у виробленні статуту Товариства. На його думку, воно мало стати головним осередком наукової діяльності серед українців. Проте, ілюзії незабаром розвіялись.

Громадсько-політичний рівень галицьких народовських організацій був далеким від жаданих. Нетактовні вихватки «Правди» проти соціалістів, розпалювання національної ворожнечі між російським і українським народами, вихваляння консервативних і реакційних інституцій Австро-Угорської імперії — все це обурювало Драгоманова та його однодумців. Він неодноразово писав протести у «Правду». Втім, позитивних наслідків не було. Тим часом Товариство ім. Шевченка перетворилось провідниками галицьких народовців у комерційне підприємство, відкинуло повністю наукові цілі. Драгоманов запропонував групі товаришів написати «Одкритий лист», в якому засудити негативні сторони діяльності галицьких суспільно-політичних партій — народовської і святоюрської. Такого листа, як свідчать сучасники, написав він сам. Його підписали 31 чоловік.

Лист рішуче заперечував підтримку святоюрцями політики німецької централістичної партії в Австро-Угорщині, що стояла при владі і виступала проти рівноправності народів. Він засуджував ультрамонтанство\* «Руської Ради» — головної організації москвофілів, бо останнє «протівне поступу усіх народів», є «ворогом усіх руських племін, складаючих Росію»<sup>13</sup>. Щодо народовців, програму яких виклав у своїй брошурці Н. Загірний (С. Качала), то «Одкритий лист» засуджував їх схильність до угоди з католицькою церквою, виступи проти

---

\* *Ультрамонтанство* — напрям у католицизмі, представники якого є прихильниками абсолютної влади папи римського у церковних і світських справах (Ред.).

<sup>13</sup> М. Драгоманов. Австро-руські спомини, стор. 228—229.

цивільних шлюбів та між іновірцями, проголошував прогресивні принципи федерації усіх слов'янських народів на відміну від войовничого націоналізму народовців. «Ми признаємо себе друзями федеральної системи,— говорилося в листі,— с. є. не стільки федералізму коронних країн, скільки федералізму народностей і широкого самоуправу земського і громадського, однак же ми бачимо підставу щастя слов'ян взагалі й малоруського народу почасти тільки в основних прогресивних, котрі не мають нічого спільного з конкордатом і ультрамонтанством»<sup>14</sup>.

У листі зазначалося, що «соціальні і культурні основи спільні для всіх освічених народів і громад», а тому кияни можуть співробітничати з галичанами лише на таких принципах:

«1) той, хто зветься руським і говорить про одностайність усіх руських племен, але піде й голосуватиме у державній думі противу прав усіх і кожного слов'янського народу, той не знайде собі симпатії у освіченій громаді в Росії.

Так само, як і 2) той, хто піде против свободи совісті і освіти за ультрамонтанство

і 3) хто, хоть би і признав федералізм країв і рівноправність народностей, але при тому не держиться у питаннях політичних і соціальних основ свободи і народоправства, а у питаннях культурних — свободи розуму, той хай не покликується на народ і народовців на Україні»<sup>15</sup>.

«Лист» мав на меті поставити галицький суспільно-політичний рух на шлях демократично-федеральний, соціальний і незалежний від релігійних переконань його проводирів. У відповідь на цю вимогу «Правда» заявила

<sup>14</sup> М. Драгоманов. Австро-руські спомини, стор. 229—230.

<sup>15</sup> М. Драгоманов. Австро-руські спомини, стор. 230—231.



свое противенство ультрамонтанству, висловились за принципи прогресу і демократії, проте визначила свою мету досить вузько: остання — «заховане нашої національної індивідуальності і не можемо тратити багато сили й часу на інші борби»<sup>16</sup>. Тобто, на перший план висувала національні вимоги, фактично відмовляючись від боротьби соціальної. Драгоманову та його однодумцям, однак, було не байдуже, «чим наповнити нашу національну форму»<sup>17</sup>. Вони знову посилають листа в «Правду». Але інша група українських діячів слідом теж написала до Львова про свою підтримку галицьких проводирів у їх консервативних тенденціях. Це був «Одкритий лист» групи українофілів з Лівобережної України, котрий пошкодив домовленості народовців з прогресивною частиною українських діячів. Боротьба за Галичину, за перетворення її в центр суспільно-політичного руху на Україні набирала все рішучих форм.

На відміну від українофілів, які «в себе віри не мають і нічого не роблять — або хвастаються радикальними фразами у Галичині, а дома або труси, або лакеї»<sup>18</sup>, Драгоманов розгортає бурхливу діяльність Він розуміє, що Галичина — не райський острівець української землі, де все вродиться само собою, що там потрібно спершу зорати ниву і висіяти добірне зерно. Галичину він називав «Авгівевою стайнею», «з котрої перш усього треба й нам помогати вивезти багно, що душить усі свіжі парості»<sup>19</sup>. Він намагається привернути увагу російської й української громадськості до Галичини, показати, що в ній є доброго, а що злого. У ряді своїх статей, опубліко-

---

<sup>16</sup> М. Драгоманов. Австро-руські спомини, стор. 233—234.

<sup>17</sup> Там же, стор. 240.

<sup>18</sup> М. Возняк. З листування М. Драгоманова з В. Навроцьким, стор. 255.

<sup>19</sup> М. Драгоманов. Австро-руські спомини, стор. 259.

ваних у «Вестнику Европы» і С. Петербургських ведомостях», знайомить російську громадськість з суспільно-політичним і літературним життям у Галичині.

Активна суспільно-політична діяльність зробила по-стать Драгоманова досить помітною на тлі суспільного життя України початку 70-х рр. Він — один з активних українофільських діячів, що повсякчас дбає про дієвість Старої Громади. До того ж наприкінці 1874 р.— початку 1875 р. Драгоманов стає ідейним натхненником газети «Киевский телеграф», що потрапила до рук українофілів. Він сямовує її в демократичне русло, залучає до редакції прогресивних українських діячів. Так, з Галичини до «Киевского телеграфа» дописував Володимир Навроцький; в ній співпрацювали Федір Вовк, Сергій Подолинський, Микола Зібер. Під впливом Драгоманова газета почала піднімати соціальні питання на Україні і в Галичині, подавати матеріали про політичне життя слов'янських народів.

У програмі, проголошеній «Киевским телеграфом» на початку 1875 р., заманіфестовано такі принципи газети: «...будемо прагнути ставитись безпосередньо до всіх проявів взаємодії племен і станів у нашій вітчизні, але будемо звертати особливу увагу на нужди і прояви життя народної маси, що складає головну силу вітчизни як по чисельності, так і по економічному виробництву, тим більше, що недостатність освіти в ній вимагає особливої уваги з боку інтелігентних класів»<sup>20</sup> (Підкреслення наше.— Р. І.).

І справді, «Киевский телеграф», єдина з тодішніх офіційних газет на Україні, сміливо ставить питання про становище робітників, заробітну плату, робочий день.

---

<sup>20</sup> «Киевский телеграф», 16 февраля 1875 г.

Двадцятий номер її, наприклад, різко критикує заводчиків за жорстоку експлуатацію робітників, які працюють по 12 годин на добу, висуває вимогу 8 годинного робочого дня при збереженні заробітної плати, заборони «використання дітей на заводських роботах» тощо. У наступному номері газета заявила, що акціонерні товариства займаються лише тим, щоб забезпечити капіталістів «можливо більшим прибутком», що вони «примножують робітничий пролетаріат, який живе виключно продажею своєї праці» і нічого для них не роблять. Газета порушує питання житлових умов, харчування, навчання робітників.

Навроцький у своїх ґрунтовних цікавих статтях з Галичини пише про соціальне становище народу, про те, що там внаслідок жорстокої експлуатації вимирає населення цілих повітів. Маса галицького народу — це дрібні землевласники, які не зводять кінці з кінцями, їх безжально експлуатують середні і великі землевласники, які в Галичині належать головним чином до польської національності. Не кращим є також становище галицьких робітників. Автор, проаналізувавши статистичні дані, робить висновок, що у фабричних робітників Галичини найкоротша тривалість життя.

Як пізніше говорив Драгоманов, на сторінках газети відродились демократично-федералістичні ідеї Кирило-Мефодіївського братства 1847 р., Подолинський, який об'їхав усю Слов'янщину, Русов, який видавав у Празі «Кобзар» Т. Шевченка, Зібер та й сам Драгоманов багато писали про життя слов'янських народів, політичний, освітній, культурний і національно-визвольний рухи західних і південних слов'ян. Автори провадили думку про необхідність союзу слов'ян у боротьбі з Туреччиною, про реформи, про те, що «слов'яни тепер не сподіваються на допомогу Росії, а власними силами борються за

свою національну і культурну незалежність»<sup>21</sup>. У кожному номері «Киевский телеграф» подає вісті з слов'янських країн — про парламентську боротьбу партій, про діяльність культурних товариств і гуртків по пробудженню національної самосвідомості.

Звичайно, газета, як і Відділення Географічного Товариства, в умовах колоніальної політики царського уряду не могли довго існувати. «Киевский телеграф» звинуватили в сепаратизмі, організовували цькування працівників, зокрема Драгоманова, який найбільше писав до газети і надавав їй політичного обличчя. В той період він видрукував статті «З приводу герцеговинського повстання», «Надії і розчарування в західному слов'янстві», в яких подавав бібліографічні відомості і замітки про літературу й науку у чехів, поляків, хорватів, болгар. Виходячи з особливих поглядів на Галичину, Драгоманов публікує в «Киевском телеграфі» ряд статей галицькі справи, такі як «Галицькі відносини Київського відділу Слов'янського благодійного комітету», «Новий університет на нашому кордоні (в Буковині) і недостойна поведінка австро-руських депутатів», «Польське питання в Познані і у нас». «Вузькість прагнень польських політиків в Галичині» та інші, де проводить думку, що між польським і українським народами суперечностей немає, що в Галичині, де польська шляхта є панівним станом і експлуаторським класом, польське питання є питанням класовим. «Як питання національне і політичне, польське питання існує тепер тільки в областях, де маси народу польські»<sup>22</sup>, — писав він.

Над «Киевским телеграфом» збиралися грозові хмари. Вже влітку 1875 р. газету було відібрано від українців.

<sup>21</sup> «Киевский телеграф», 1875, № 17.

<sup>22</sup> «Киевский телеграф», 1875, № 18.

філів і передано в інші руки. Обстановка загострювалася: на цей час припадає загальний похід урядової реакції проти українського національно-визвольного руху. Звинувачення, що сипалися на українофілів, насамперед падали на Драгоманова, одну з центральних постатей руху. Ширинський-Шихматов, товариш міністра освіти, на донесенні попечителя П. Антоновича зробив таку помітку: «Драгоманов відомий кожному жителю Києва як один із коноводів партії українофілів»<sup>23</sup>. До цього додався ще один мотив особливо упередженого ставлення до нього з боку урядових кіл.

Драгоманов гаряче вболівав за стан освіти на Україні і не обминав випадку, щоб не висловити обурення з приводу системи, запровадженої реакціонерами на зразок Ширинського-Шихматова. В своїх статтях він неодноразово піддавав гострій критиці як діяльність цього просвітителя, так і підручники, запроваджені ним для початкових шкіл на Україні натомість українських. Коли, як на лихо, міністром освіти в Росії став відомий реакціонер граф Д. О. Толстой, помічником якого невдовзі був покликаний Ширинський-Шихматов. Толстой провів загальну реформу середньої освіти, в результаті якої посилювалось викладання грецької мови і латині, були ліквідовані реальні гімназії. Реакційно-аристократична діяльність Толстого в галузі освіти, як і пізніше на посту міністра внутрішніх справ і шефа жандармів, була спрямована на зміцнення дворянства, посилення бюрократично-адміністративного апарату, на знищення найменшого прояву вільнодумства, що буцімто виникало під впливом природничих наук.

Восени 1873 р. граф Толстой прибув до Києва. Місцеві правителі, щоб догодити високопоставленому чинов-

---

<sup>23</sup> Архів Драгоманова Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, спр. 144 997, карт. 2100, арк. 55.

нику, влаштували пишний банкет. В застольних промовах вони вихваляли нового міністра та його реформу. Банкет і застольні промови розхвалили київські прислужники реакції в «Киевлянині». Подібним чином відгукнулися й «Московские ведомости» Каткова. Як на доказ «великого» значення реформ Толстого газета посилалася на банкет і виголошені промови у Києві, «матері городів руських, звідки двічі пішли в Росію просвіта». Це вивело Драгоманова з мовчанки. На таку ошуку, «обидну для Києва», він відповів невеличкою, але досить різкою статтею, правда під псевдонімом, у «Вестнику Европы» — «З приводу застольних промов». Драгоманов не пощадив ні реакційної системи нового міністра, ні «Московских ведомостей», що люблять «перекручувати і підтасовувати факти на користь вигідних коньків і тенденцій», ні тих, хто підкурював ладаном реакції у Києві. Особливо дісталось «провінціальному ритору, який описав обід з пафосом, що межував з іронією», тобто редактору «Киевлянина» Шульгіну та відомому реакційному діячеві, котрого після недвозначної поведінки під час розгрому Кирило-Мефодієвського братства називали «професіональним зрадником» Юзефовича, який пережив багато міністерств і багато напрямів у системі освіти, але так і лишилося невідомим, «якої ж він системи захисник». В часи Пирогова, писав Драгоманов, він був ворогом класицизму, ворогом «старої нерухої рутини». Тепер же вітав «тверду систему» Толстого і засуджував радикальні зміни в ім'я «сліпого лібералізму», що перетворив учбові заклади в «розтлінні». Все це лише свідчить, писав з сарказмом Драгоманов, що Юзефович «служить різним системам і виказує різні думки з однаковою стоїчною силою».

Ця невеличка, але гостра викривальна стаття викликала гнів головного героя цієї «незручно зробленої коме-

дії» — графа Толстого. Його добровільні «захисники» Юзефович і Шульгін в свою чергу розпочали цькувати Драгоманова, звалювати на нього всі «гріхи» українофільського руху, і договорились до того, що нібито він хотів відірвати Україну від Росії і приєднати до Польщі. Виплигло і нове звинувачення проти Драгоманова — в «соціалізмі». Це було модно і вагомо. Донощик, коли не сам міністр, слово «соціологія», сказане Драгомановим у вступній лекції в університеті замінив «соціалізмом», і вийшло, нібито Драгоманов заявив, що читатиме лекції «в соціалістичному напрямку»<sup>24</sup>. Все це було долучено до справи Драгоманова.

Попечитель учбового округу П. Антонович передав Драгоманову побажання міністра освіти графа Толстого подати у відставку. Граф хотів, нарешті, розквитатися з цим борзописцем, що висміяв його на всю Росію. Але Драгоманов категорично відмовився. Цим самим він відкидав наклепи, що зводили на нього реакціонери. Та скоро й Олександр II узнав, що в Київському університеті «звили гніздо» українофіли, які захопили в свої руки Південно-Західне Відділення Географічного Товариства, зав'язали стосунки з Галичиною, з усім слов'янським світом, і готують сепаратизм».

Для російського самодержавства загроза сепаратизму ввижалася навіть в культурно-освітній та науковій діяльності представників української інтелігенції, які гуртувалися навколо Географічного Відділення.

5 липня 1875 р. попечитель округу П. Антонович спеціальним кур'єром надсилає ґрунтовне донесення Толстому з описом усієї діяльності Драгоманова в українському русі, починаючи з студентських років. Попечитель підкреслює його великий науковий авторитет і активну гро-

---

<sup>24</sup> Михайло Петрович Драгоманов. Єго юбілей., стор. 368.

мадську діяльність як члена Відділення, але досить скрупкульозно вимальовує і його «сепаратистичні» тенденції. Він робить висновок, що «Драгоманов не повинен лишатися викладачем в університеті святого Володимира, хоча, здається, немає підстав для того, щоб закрити для нього професорську посаду в інших університетах»<sup>25</sup>.

Ширинський-Шихматов, котрому в руки потрапив цей документ, поробив на полях замітки з досить красномовними характеристиками Драгоманова як «коновода» українофілів і зробив такий висновок: «Добитись всепідданішим докладом заборони Драгоманову викладацької діяльності в університетах Київському, Харківському і Новоросійському». На підставі доносу цар особисто звелів Драгоманову подати у відставку та створити спеціальну комісію для розслідування українофільського руху<sup>26</sup>. До комісії ввійшли професіональний зрадник, таємний радник, президент археографічної комісії Юзефович, міністр внутрішніх справ Тімашев, шеф жандармів Потапов, міністр «темноти», як називали тодішнього міністра освіти, граф Толстой. Від такої комісії сподіватися хорошого було даремно.

Але Драгоманов подавати у відставку не поспішав. Тоді цар дав розпорядження звільнити його з університету без мотивування причин за так званим «третьім пунктом». Шеф жандармів Потапов 27 серпня 1875 року надсилає міністерству народної освіти спішну депешу з поміткою: «Секретно. Весьма нужное». «По всепідданішому докладу моему відносно вашого сіятельства від 25 серпня за № 170 — про доцента університету св. Володимира Драгоманова — государ-імператор височайше по-

<sup>25</sup> Архів Драгоманова Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, спр. 144 997, карт. 2100, арк. 55.

<sup>26</sup> М. Драгоманов. Народні школи, стор. 53.



веліти ізволив: увільнення М. Драгоманова від служби виконати після гаданого в цьому році проїзду його імператорської величності через Київ, відносно ж залишення Драгоманова на проживання в Києві надати можливість місцевому генерал-губернаторові вислати Драгоманова адміністративним шляхом, коли перебування його в тому краї визнано буде шкідливим.

Про таке височайше повеління маю честь повідомити ваше сіятельство для необхідних розпоряджень, додаючи, що відносно висилки Драгоманова з Києва повідомлено разом з цим п. генерал-губернаторові південно-західного краю»<sup>27</sup>.

Доки цар збирався проїздити через Київ по дорозі у Крим, наказ зберігався в таємниці. А Драгоманов під час вакацій встиг побувати в Галичині, ближче познайомився з тамтешнім життям та зав'язав стосунки з передовою молоддю, зокрема І. Франком, М. Павликом та іншими. Остання обставина мала неабияке значення на майбутнє. 7 вересня Драгоманова було звільнено з університету за горезвісним «третьім пунктом».

У травні 1876 р. всьому українському рухові було виголошено суворий вирок: Географічне Відділення закрито, всі українські книжки заборонено. Наслідком діяльності «високої комісії» був ганебний Емський указ 1876 р. про заборону українського друкованого слова. Указ тяжким каменем упав на українську культуру, надовго затримав розвиток українського письменства й освіти.

Драгоманов опинився перед загрозою бути висланим або емігрувати за кордон. Він вибрав останнє, але зброю складати не збирався. За кордоном Драгоманов мав намір продовжувати справу розвитку української культури,

---

<sup>27</sup> Архів Драгоманова Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, спр. 144 997, карт. 2100, арк. 55.

організувавши з цією метою всеукраїнський друкований орган, про який стільки років турбувався. Плани його співпадали з прагненнями відомих діячів Старої Громади. Громадівський комітет 12-ти виніс рішення про утворення українського закордонного видання. Очолити орган мав Драгоманов. Старогромадівці вважали, що цю справу він поведе якнайкраще. На початку 1874 р. Подолінський і Терлецький вирішили видавати український журнал чи газету у Відні і звернулись за допомогою до членів Старої Громади. Ті заявили, що видання без Драгоманова немислиме<sup>28</sup>. І ось життя знову висунуло вимогу створення закордонного українського органу. Комітет ухвалив, що це буде періодична збірка «Громада», до якої додаватимуться агітаційні та полемічні брошурки українською, російською, та європейськими мовами, а також популярні листівки, відбитки тощо. Необхідні кошти передбачалося зібрати серед прихильників і співчуваючих справі закордонного видання, до того ж молодий член Громади Я. М. Шульгін пожертвував на видавничу справу майже всю свою спадщину.

Перспектива українського Герцена, як називали друзі Драгоманова, здавалася не такою вже й безперспективною, до того ж тимчасовою. Це був початок 1876 р. На Балканах піднімалася хвиля визвольної боротьби слов'янських народів проти турецького поневолення, у вогні палали Сербія і Герцеговина. Ганьба Кримської війни штовхала Росію на зближення з повстанцями. Це вселяло певні надії. Логіка подій підказувала, що, підтримуючи визвольну боротьбу слов'ян, Росія змушена буде і в себе очиститись від азіатських форм життя. Здавалося, що час цей недалекий. І Драгоманов, щоб домовитися з майбутніми кореспондентами, їде до Петербурга й Одеси,

<sup>28</sup> М. Драгоманов. Австро-руські спомини, стор. 357, 454.

зустрічається з членами українських громад. Рання весна 1876 р., щасливим випадком діставши закордонний паспорт, він виїздить до Відня. «Мої кораблі спалені, і доки в Росії не буде конституції, я до неї не повернусь»,— писав він до О. Суворіна з Відня<sup>29</sup>.

Але у Відні зупинитися надовго не вдалося. Перша спроба Драгоманова заснувати там видання української збірки «Громада» викликала переполох у віденських жандармів. До того ж саме перед його приїздом був заарештований Остап Терлецький за видання перших українських соціалістичних брошур Волховського і Подолінського. Друкарня болгарина Янка Ковачева була розгромлена. Потрібно було терміново шукати спокійнішого місця.

М. Драгоманов обирає Швейцарію, республіканські закони якої надали притулок революційним діячам Франції, Італії, Німеччини, Польщі, Румунії.

Публіцистична діяльність Драгоманова мала великий відгук на Україні. На знак великої прихильності до автора популярних памфлетів колишні студенти Київського університету, які працювали в Чернігові, зібрали гроші на встановлення стипендії ім. Драгоманова. Їх підтримали київські студенти, які хотіли висловити свою вдячність і співчуття Драгоманову-публіцисту, що виголошував їх щирі прагнення в смутний час «дешевого патріотизму».

Драгоманов виїхав за кордон з метою продовжувати українську культурно-наукову справу, заборонену російським урядом. Проте жива натура потягла його до широкій публіцистичній діяльності. Це викликало невдоволення консервативних українофілів. Особливо обурював їх той факт, що брошури писав він російською мовою і звертався до всього російського суспільства. Як писав Дра-

---

<sup>29</sup> З листування М. П. Драгоманова з О. С. Суворіним.— «Україна», 1927, кн. 4, стор. 136.

гоманову один з членів Старої Громади Цвітківський, «вони з необ'яснимим сумом поглядають на ці брошури, писані не по українськи і вбачають в них відхилення від справжньої справи»<sup>30</sup>.

Драгоманов справді йшов не тими шляхами, що їх накреслили йому патентовані українофіли. Він вбачав своє завдання ширше: не лише вивчати народ український та його культуру, а й підпорядковувати останнє, а також поширення передових західноєвропейських вільнолюбних і соціалістичних ідей єдиної меті: визволенню з-під соціального і національного гноблення, допомагати створенню в українських землях політичного руху. Він ясно усвідомлював, що «на самому українстві, та ще на старому, далеко не виїдеш...»<sup>31</sup>, що необхідне «нове українство», яке об'єднувало б у єдине ціле етнографічні простори України від Дону до Тиси. Таке «українство» могло виникнути, на його думку, лише на передових, соціально-демократичних ідеях.. Оскільки Україна була тоді розділена між Росією й Австро-Угорщиною, що мали різний політичний лад, то й тактика Драгоманова до обох частин України була відмінною. В Австрії існували певні політичні свободи, і тут, говорив він, «можна братись за організацію властиво соціалістичної партії з робітників і селян русинів... в Росії ж треба перш усього добитись політичної волі, соціалістичні ж ідеї можуть бути поки що ширені в Росії тільки научно-літературним способом. Добути ж політичну волю в Росії українська нація, на мою думку, може не дорогою сепаратизму, а тільки вкупі з іншими націями і країнами Росії, дорогою федералізму»<sup>32</sup>.

Зауважимо, що хоч доля досить тісно звела Драгома-

<sup>30</sup> Архів Михайла Драгоманова. Варшава, стор. 219.

<sup>31</sup> Там же, стор. 169.

<sup>32</sup> Михайло Петрович Драгоманов. Єго юбілей..., стор. 374.

нова з деякими ліберально-буржуазними діячами, він ніколи повністю не поділяв їх поглядів. Дотичними в діяльності Драгоманова і таких діячів українофільського табору, як Антонович, Житецький, Рудченко, Чубинський була праця на науково-дослідній та освітній нивах. Політичні ж їх погляди значно різнилися. Та навіть активністю і сміливістю наукової діяльності ці українофіли поступалися перед Драгомановим. Сам він не раз гірко скаржився на їх пасивність, полохливість навіть у період їх найбільш бурхливої діяльності. Драгоманов ще в 1872 р. визначав українофілів як досить аморфну організацію. Того ж року в одному з листів до Бучинського він дає гостро викривальну картину пасивності українофільських проводирів, які вмiли «спритно поміщатись на доходні місця» і полохливо ховатись у соломі навіть від культурно-освітньої роботи. Лінощі і фразерство визначають їх, зазначав Драгоманов. Правда, вони ведуть боротьбу за народність, але то не боротьба, а «сумування у соломі», до того ж їх хвилює лише один бік її — національний. Та «національних же ідей на довгу пищу народові не хвата», — зауважує він. Для тих ідей потрібний політичний і соціальний ґрунт. Тільки тоді, на його думку, українофіли могли б стати спільниками радикалів-соціалістів і відігравати помітну політичну роль у визвольній боротьбі свого народу. Але українофіли, за незначним винятком, були боягузами, і «лакеями», тому й лишалися осторонь боротьби. Так, характеризував їх Драгоманов на початку 70-х рр., тобто в період найвищого піднесення українофільського руху і найбільш помітного радикалізму.

З кінця 70-х рр. в українському національному русі беруть верх аполітичність і глибокий консерватизм. Українофільство еволюціонує вправо, його буржуазно-ліберальні проводирі починають брататися з ворогами

драгомановської «Громади», фактично заснованої за їх ініціативою. Голос Драгоманова з-за кордону їх тепер більше лякав, ніж радував.

М. Драгоманов же, як і раніше, підштовхував їх вліво, закликав розмежуватися з усім реакційним і віджилим, але цим лише викликав «збентеження і невдоволення» громадівців, як вони самі визнавали. Українофільські діячі відчули глибоку відмінність між собою і Драгомановим і відходили від нього все далі. Та він і не плекав ілюзій щодо них: «З усієї цієї раси все рівно нічого живого не діждетесь,— писав Драгоманов Павлику,— вони не мають під собою ніякого ґрунту — ні народного, ні книжного, а так собі «пенкосниматели», котрі хочуть все робити «на дешевку» і од того й ухопились за націоналізм, бо це найлегше теоретично й ні до чого не зобов'язує практично»<sup>33</sup>. Себе Драгоманов ніколи не зараховував до українофілів типу Антоновича й Житецького, а визнавав лише українцем за національністю «зо вселюдськими тенденціями»<sup>34</sup>.

Гострі публіцистичні виступи Драгоманова проти самодержавства були звернені до всього російського суспільства, до всіх народів, кликали їх виборювати свої права. Виступи його здавалися ліберально-буржуазним українофілам шкідливими і непотрібними, вони прагнули мирним шляхом дійти угоди з царським урядом. Про це зі всією очевидністю свідчить вірнопідданський адрес Житецького до Лоріс-Мелікова. Драгоманов пише різковикривальний памфлет на цього «віце-імператора» під назвою «Солов'я байками не годують» і називає адрес «дурною лакейською запискою». Між Драгомановим і діячами на кшталт Житецького назріває конфлікт. Стара

<sup>33</sup> Переписка М. Драгоманова з М. Павликом, т. V, стор. 211.

<sup>34</sup> М. Драгоманов. Листи на Наддніпрянську Україну, стор. 90.

ху, перетворюється, врешті, в одіозну постать — «нема в Києві більш шкідливого для українського прогресу чоловіка, як він»<sup>42</sup>, — заявляє він у листі до Старої Громади. Причину такого падіння Драгоманов вбачає у відсутності твердих політичних переконань і громадської сміливості, що притаманне було всьому ліберально-буржуазному крилу українофільства, і що завдало великої шкоди суспільно-політичному рухові і в Галичині. виправити становище можна лише підрізавши виключність і явний шовінізм як серед галицьких, так і серед російських українофілів, піднявши прогресивні тенденції в культурному русі — його демократизм і соціально-політичну основу. Якщо українофіли не зроблять цього, вони залишаться осторонь історії, яка обійдеться і без них, стверджував Драгоманов.

Це були пророчі слова. Врешті, так воно і сталося — історія обійшлася без них. З 80-х рр. українофільство як політико-культурний рух затухає майже зовсім. Лише за кордоном продовжував звучати голос Драгоманова. Як і раніше, він гнівно осуджував формально-націоналістичне, клерикальне українство, особливо в Галичині, і пропагував нове українство — поступове, котре вмещувало в собі вселюдський ідейний зміст.

Одним з головних завдань в еміграції М. Драгоманов вважав видання творів українською мовою, заборонених у Росії, створення трибуни для українського національно-визвольного руху і розвитку української культури.

Драгоманов вперше публікує за кордоном романи П. Мирного й І. Білика «Лихі люди», «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» та «Пан-народолюбець»; почав видавати безцензурне видання Шевченкового «Кобзаря»; політичні пісні українського народу з коментарями; перші українські соціалістичні брошури, науково-популярні книжечки,

<sup>42</sup> Листи до Ів. Франка, 1906, стор. 226.

публіцистичні статті. Ще на початку 70-х рр. разом з В. Антоновичем видав «Исторические песни малорусского народа», збірник народних казок, легенд, переказів. У Женеві продовжує працювати над розробкою народної словесності. У 80-х рр. виходять його монографічні праці «Нові українські пісні про громадські справи», «Політичні пісні українського народу XVIII—XIX ст.», багато наукових розвідок, статей, що друкувалися в Італії, Болгарії, Франції, Англії, в Галичині і навіть в Росії під різними псевдонімами, де відомий російський вчений О. Пипін, який високо ставив праці Драгоманова, «відкрив» цілу школу його послідовників.

М. Драгоманов замислюється над створенням антології української літератури, історії цивілізації на Україні. Та всі ці плани розбиваються через матеріальні труднощі. «Вірте чесному слову,— писав він до Старої Громади,— не раз мені отут приходилось так, що я завидував тим, кого повісили і розстріляли, а коли б я мав право перед взятою на себе працею піти на шибеницю, я б пішов на неї з дорогою душею...»<sup>43</sup>.

Підтримкою йому була глибока переконаність у необхідності цієї праці та моральна, а час від часу й матеріальна допомога вірних друзів — передових представників українського демократичного руху — Старицького, Ковалевського, Лисенка та інших. М. Лисенко в одному з своїх листів писав: «Благаю, не думайте, що праця Ваша над народним матеріалом не єсть потрібна рідні... Цей і дійсно цей шлях, виключно цей шлях потрібний, корисний, многоцінний, сильновзнаний. Пробі, не кидайте його, не цурайтесь! Ніхто тієї роботи, окрім Вас, не зробить, будьте певні!»<sup>44</sup>

<sup>43</sup> М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка, 1906, стор. 158.

<sup>44</sup> Архів М. Драгоманова, Варшава, стор. 161.



За народними піснями простежував учений історію громадського життя українського народу — від давніх часів до сучасних днів. «Рідко в якого народу є стільки і таких гарних пісень, як в українців», — захоплено говорив Драгоманов. Особливу увагу приділяв він пісням XVIII—XIX ст., бо від тієї доби не залишилося таких цінних джерел, як літописи Самовидця, Грабянки, Величка. Українське панство зовсім відвернулось од справ землі своєї, говорив Драгоманов, і запобігливо шукало підтримки у царів і королів. Ці пісні лишилися «єдиними українськими літописами XVIII—XIX ст. і майже єдиним доказом того, що український народ ще не загинув»<sup>45</sup>. Народ цей повсюдно відчував свою спільність, підкреслював Драгоманов, і міг «прибрати до своєї думки живе і дуже слово»<sup>46</sup>.

Своїми працями з питань фольклористики Драгоманов прикував увагу західноєвропейських літературознавців, письменників, фольклористів до вивчення літератури і народної творчості України. З уст Драгоманова Європа вперше почула про генія українського народу Великого Кобзаря — Тараса Шевченка. Це було влітку 1878 р. на Міжнародному літературному конгресі в Парижі, де Драгоманов за підтримкою І. Тургенева виступив з протестом проти заборони українського письменства. Брошуру-доповідь Драгоманова на конгресі читав і К. Маркс, який підкреслив олівцем місця, де розповідалося про Т. Шевченка і М. Костомарова.

Про це Драгоманов нагадував скрізь і завжди: в день відкриття пам'ятника О. С. Пушкіну в Москві він звернувся до російських письменників з вітанням, у якому

---

<sup>45</sup> М. Драгоманов. Нові українські пісні про громадські справи (1764—1880). К., 1918, стор. 152.

<sup>46</sup> Там же, стор. 142.

нагадував про цей ганебний акт, у 1881 р. свій протест проти заборони українського письменства він повторив на Віденському конгресі журналістів. За словами Івана Франка, Драгоманов виніс українську справу на «форум Європи».

Драгоманов залишив близько 30 спеціальних розвідок з фольклору та етнографії. Український вчений був обраний членом Паризького етнографічного товариства, був членом Міжнародної ради фольклористів, установленої на Лондонському конгресі в 1891 р., почесним членом Комітету Чикагського конгресу фольклористів, почесним членом Британського наукового товариства, членом Імператорського Російського Географічного Товариства в Петербурзі, почесним членом Українського Наукового товариства «Січ» у Відні, членом-засновником товариства «Союз» у Чернівцях.

Як і політична діяльність, наукові дослідження Драгоманова спрямовувались на те, щоб вивести українську наукову думку і визвольний рух з лабет вузького етнографізму і націоналізму. Він звертав погляди передової інтелігенції до простого народу, до вивчення його духовної спадщини, привчав розуміти його потреби і прагнення.

Наукова діяльність Драгоманова переслідувала благородну мету — з'єднати розрізнені українські землі водино, показати спільність їх життя й інтересів у минулому, їх спільні прагнення в майбутньому. Недарма А. Рамбо назвав його збирачем розсіяних членів великого народу — поета. «Се була виємкова натура», — писав Іван Франко пізніше. — Він зробився і буде довго ще сумлінням нашої нації, ясним, непідкупним і непоблажливим, правдивим компасом для грядущих поколінь, як їм жити і як працювати».



Діяльність Драгоманова лишила по собі немеркнучий слід в історії визвольної боротьби народів нашої країни проти російського самодержавства, проти будь-якого соціального гноблення. Він вболівав за знедолених братів своїх не лише на обох берегах Дніпра, а й за Збручем і за Карпатами, в Угорській Русі і на Буковині.

Великий вклад М. Драгоманова в справу визвольної боротьби трудящих Галичини. Він одним з перших почав будити сонне галицьке суспільне життя 70-х рр. минулого століття. Без Драгоманова, писав відомий галицький демократичний діяч М. Павлик, трудящі люди в Галичині були б звичайними рутенцями, «які споконвіку вкривають своїм трупом нашу галицьку землю»<sup>47</sup>.

Під впливом М. Драгоманова виховалась генерація галицької інтелігенції, яка покликала до політичної діяльності трудящих Галичини. Про значення Драгоманова для галичан видатний український письменник-демократ Франко писав: «Він був для нас правдивим учителем і вповні безкорисно не жалував праці, писань і упімнень і навіть докорів, щоб наводити нас, лінивих, малоосвічених, вирослих у рабських традиціях нашого глухого кута на краці, ясніші шляхи європейської цивілізації»<sup>48</sup>.

Драгоманова можна по праву вважати першовідкривачем Галичини для Росії. Всіма забутий, цей глухий край Австрійської імперії нічим не нагадував про себе. Суспільно-політичне життя ледь жевріло під скіпетром цесаря і пануванням польської шляхти. Галичани були настільки відсталими і малоосвіченими, що інколи не

---

<sup>47</sup> ЦДІА УРСР (Львів), ф. 663, оп. 1, спр. 63, арк. 91.

<sup>48</sup> М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка, 1908, стор. IV—V.

знали, хто вони, якої нації — українці, поляки, німці, росіяни чи особний від усіх народ. Рутина, клерикалізм, монархізм роз'їдали галицькі партії: москвофільську, митрополитську («святоюрську») та українофільську (народовську). Рабська покора урядові, різкий антипольський напрям діяльності, в центрі уваги лише церковні справи — цим жили москвофіли. Хоч спочатку вони й одержали місця у віденському парламенті, мали свої бібліотеки, газету, видавництво, народу від того користі було мало. Москвофіли навіть не визнавали «хлопів» за русинів, вважаючи такими лише себе. Слепа опозиція полякам, слепа хлопська послужливість німецькій бюрократії — ось риси політичної обмеженості й егоїстичності цієї партії. Коли цісарський уряд потіснив «святоюрців» на угоду польській шляхті, вони кинулися доводити, що галичани — частина великої російської нації, і почали брататися з російськими охоронителями і реакцією. Драгоманов ще в своїх перших публіцистичних статтях 60-х — 70-х рр. зірвав забрало, що приховувало справжнє обличчя цієї партії. Своєю еквілібристикою, заграванням то перед цісарем, то перед царем москвофіли-клерикали призвели до того, що віддали свій народ на розтерзання польським панам, говорив Драгоманов. Вони засуджували трудовий люд «на розумове рабство уніатському духовенству і бюрократії»<sup>49</sup>. Уніатські обскуранти і рутенські фанатики випрошували у російського самодержавства допомоги, підлабузнювалися до російської бюрократії та тієї літератури, що стояла ближче до неї.

Не кращою була й народовська партія, що виникла в 60-х рр. Якщо «святоюрці» прагнули до духовного єднання з реакційною Росією, то народовці готові були навіть

---

<sup>49</sup> М. П. Драгоманов. Политические сочинения, т. I, стр. 325.

на союз з Польщею через ненависть до Росії. Хоча своїм принципом вони й проголосили орієнтацію на народ, та все ж їм заважала національна обмеженість, відірваність від народу і його справжніх інтересів. Різниця між народовцями і «святоюрцями» незначна, зазначав Драгоманов. Останні настільки ж далекі від народу, як і їх противники, ведуть пустопорожню метушню навколо дріб'язкових питань. Дріб'язковість, самолюбство, обскурантизм характеризують обидва ці напрями. «Народолюбці» і клерикали люто гризлися між собою. А що ж народ галицький? Він байдужий до всієї колотнечі! Йому потрібні не прекраснодушні слова, а «ліси й пасовиська», кращі умови життя, освіта. Провінціалізм, національне вузьколюб'я губить моральне життя наших соплемінників, зауважував тоді Драгоманов<sup>50</sup>.

Справді, суспільно-політична свідомість галицьких партій була на дуже низькому рівні. І ось в таку задушливу політичну атмосферу проникають нові думки, які відкрито проголошує Драгоманов. Вони падають як життєдайні краплини дощу на спраглу землю, змивають бруд, фальш із здорових пагінців галицького суспільства, вказують на нові політичні ідеали. Оскільки обидві галицькі партії головним чином приділяли увагу літературним питанням, то й вістря своєї критики Драгоманов спрямовував на літературні погляди представників обох партій. Спочатку це були його статті у «Вестнику Европы» та «Санкт-Петербургских ведомостях», в «Киевском телеграфі», в народовському часописі «Правда». Він нещадно розвінчує мертвонароджених рутенців-клерикалів, антимосковську гарячку і ненависть народовців до «туранського», «зажерного» російського племені, закликає

---

<sup>50</sup> М. П. Драгоманов. Политические сочинения, т. I, стр. 401.

орієнтуватися на передову, демократичну Росію. Драгоманов писав, що через незнання передових суспільних ідей, через необізнаність з видатними творами світової літератури і найновішими науковими досягненнями і народовці, і москвофіли негативно ставляться до соціальних проблем. А це відкидає їх з дороги сучасного прогресу і демократії.

Клерикали називали себе прихильниками Росії і навіть намагалися писати російською мовою, бо мову свого народу вважали «хлопською», «мовою черні» і... стидалися її. Т. Шевченко викликав у них огиду як «хлопський» поет. Але й російської мови вони не знали. Та дяківська тарабарщина, та «варварська мова», яку видавали москвофіли за російську, викликала лише обурення. Галицькі клерикали братаються з Росією реакційною і бюрократичною, говорить Драгоманов. Та справжня Росія не там, де вони її бачать. Справжня Росія — це не блиск царської корони і не лакейське плазування бюрократів. Це — могутній голос її велетнів думки — Бєлінського, Чернишевського, Добролюбова. Справжня Росія — це Пушкін, Лєрмонтов, Гоголь, Тургєнев, Достоевський. Щоб мати уявлення про неї, треба знати її кращих представників, її демократичну літературу, а не лише шовіністичні статті «Голоса» і реакційне завивання «Московських ведомостей» Каткова<sup>51</sup>.

Народовці, проголосивши основою своєї політики інтереси галицького народу, ненавиділи все російське. Між тим зверталися до української літератури, живилися її ідеями. Т. Шевченко, Марко Вовчок, М. Костомаров були для них духовною наснагою. Але ж література ця, вказує Драгоманов, народилася під впливом демо-

---

<sup>51</sup> М. П. Драгоманов. Политические сочинения, т. I, стр. 298.

кратичних ідей російської літератури. Отже, галицьким народолобцям слід відмовитись від українофільського вузькоглядства, глибше познайомитися з передовою російською літературою, демократичні ідеї якої благотворно б вплинули на розвиток суспільно-політичного руху в Галичині. Передова російська література «завжди співчутливо ставилась до розвитку місцевої словесності»<sup>52</sup> на відміну від самодержавно-чиновницького уряду Росії, який лише душить живі починання національних культур. Драгоманов різко засуджує розпалювання національної ворожнечі і ненависті до передової російської культури. Треба сприймати все прогресивне, нове, що народжується в людському суспільстві, говорить він.

Ідеї Драгоманова, вперше висловлені в Галичині, викликали страшенне занепокоєння. Заворушилось «бурсако-греко-латино-слов'яно-поляко-австро-угро-румунське плем'я» москвофілів, яке так картав і розвінчував Драгоманов. Обізвалися народовці і навіть польські газети. Слова його, отже, потрапили в ціль.

Та ще бурхливішу реакцію викликали драгомановські листи до москвофільської молодіжної газети «Друг», навколо якої гуртувалася передова частина львівського студентства. Історія цієї невеличкої газети яскраво відображала боротьбу думок і напрямків галицького суспільства 70-х років. Як зауважує Павлик, жоден інший орган не розвивався так стрімко, як маленький і непомітний «Друг». Навколо «Друга» групувалися люди найрізноманітніших поглядів — народовських, москвофільських, радикально-селянських. Та на його сторінках, зазначав Павлик, панувала страшенна мертвечина, «розбір котрої годився б тільки задля галицької патології»<sup>53</sup>.

<sup>52</sup> М. П. Драгоманов. Политические сочинения, т. 1, стр. 398.

<sup>53</sup> ЦДІА УРСР (Львів), ф. 663, оп. 1, спр. 9, арк. 20.

«Друг» вбачав своє покликання лише в тому, щоб відганяти нудьгу в святочні дні, на його сторінках, правда, інколи з'являлися твори російських письменників, статті Пипіна, Драгоманова з «Вестника Европы». Виступи Драгоманова в галицькій і російській пресі про розвиток українського письменства «Друг» оцінює як початок «нового рятівного напрямку» української літератури і погоджується з його думкою, що російська література більш багата ідеями від української, а через те потрібно з неї черпати «джерельну воду»<sup>54</sup>.

Перший переворот у «Друзі» зробили, за визнанням Павлика, твори В. Белінського, надіслані Драгомановим. Другий — його власні листи. В 1875 р. редакція публікує його перший лист, що закликав галицьку молодь обминати сварки через дрібниці і взятися до серйозної справи — за працю над просвітою затурканого і знедоленого народу. Це єдина справа, варта уваги, твердив автор листа. Передові демократичні ідеї повинні увірватися в галицьке суспільство і оживити його. Для цього — читайте демократичних російських письменників, закликав він. Його слова примусили молодь замислитися.

Але вже другий лист Драгоманова збадьорив молодь, повернув її на шлях боротьби. Кілька місяців ходив він у списках по руках, доки не був надрукований. Покиньте старі ідеали, досить годувати народ казками та чудотворними легендами, досить лаяти його п'яницею та ледарем, звертався Драгоманов до молоді. Задумайтесь, від чого народ п'є та чим замінити йому корчму. Досить іти слідом «старої руської», тобто святоюрської партії, вожді і знамена котрої пахнуть гниллю семінарій, консисторій і канцелярій. Галицька молодь повинна звернутися до народу, говорити з ним зрозумілим йому рідним

---

<sup>54</sup> ЦДІА УРСР (Львів), ф. 663, оп. 1, спр. 9, арк. 24.



словом, нести до нього здобутки європейської цивілізації — кликав Драгоманов. Його слова спричинили справжню бурю. «З такою жадобою душевною, як Ваш лист, читав я лиш Белінського, — писав молодий Павлик Драгоманову. — Белінський дав мені розумний погляд на світ, успокоївши мою внутренню боротьбу, а Ви переконали мене в тім, що мусить бути добре то, до чого серце без відома так жадно рветься»<sup>55</sup>.

Молодь гаряче відгукнулася на заклик Драгоманова. Бурхливі збори студентських організацій — москвофільського «Академічного кружка» і народовського «Дружного Лихваря» — не на жарт налякали проводирів партій. Було ясно, їх вплив на молоде покоління інтелігенції кінчався. Незабаром обидва товариства молоді об'єдналися. Склалась нова група, яку прозвали драгомановською і «котра справді й зложилась під його впливом і признавала його думки...»<sup>56</sup>, — писав Павлик. До неї ввійшли Ів. Франко, М. Павлик, Антон Дольницький, Ол. Зафіовський та інші. Це був справжній переворот, який визначив шлях майбутнього радикального руху Галичини. Ці події мали велике значення і для формування демократичного світогляду багатьох майбутніх галицьких громадських діячів, зокрема Франка. «Могутня хвиля поступу вдарила на кращу молодь. Вона змила і з Франка його поверхове москвофільство»<sup>57</sup>, — писав Павлик.

Третій лист Драгоманова до «Друга» редакція поклала в основу своєї діяльності: стати ближче до народу, виробити гурт меншості, який став би на демократичні позиції і в центрі діяльності поставити соціально-еко-

---

<sup>55</sup> Переписка М. Драгоманова з М. Павликом, т. II, стор. 12.

<sup>56</sup> ЦДІА УРСР (Львів), ф. 663, оп. 1, спр. 9, арк. 39.

<sup>57</sup> Там же, спр. 20, арк. 15.

номічні його інтереси. Драгоманов переконував молодь, що причиною народної бідності є не лінощі й пияцтво, як це твердять вожді галицьких партій, а те, що заводи, фабрики, і вся земля знаходяться у власності невеликої купки людей. Щоб знищити несправедливість, необхідно засоби виробництва та землю віддати в руки трудящих. Але для цього потрібно нести в народ політичну свідомість. Потрібно вивчати свій народ, працювати для нього, а не «сумувати» по кутках»<sup>58</sup>,— писав він у «Друзі» пізніше. В цьому напрямку «Друг» і розпочав свою діяльність. Згодом Іван Франко стверджував, що листи Драгоманова «стали вихідним моментом нового, радикального руху серед української молоді і разом з тим — початком нового розвитку літератури»<sup>59</sup>.

Але не слід вважати, що діяльність Драгоманова була єдиною і основною причиною галицького відродження. Вона була лише могутнім каталізатором, що раптово зірвав лід і звільнив від кайданів закуті підземні води, котрі бурхливою течією ринули на поверхню. Драгоманов сам гадав, що ґрунт для розвитку галицького демократичного руху заклали суспільно-демократичні ідеї України і Росії ще в 60-х рр., а також західноєвропейське життя та внутрішній стан Галичини.

Соціально-економічне становище галицького краю цього періоду було досить складним. Розвиток капіталістичних відносин після скасування селянської залежності від поміщиків у 1848 р. досяг значних успіхів. У Галичині, що лишалась аграрним придатком Австро-Угорщини, розквітали всі «квіточки» капіталістичного раю, що перш за все вбивали селянське й ремісницьке

---

<sup>58</sup> «Друг», 1877, № 1, стор. 13.

<sup>59</sup> Іван Франко. Южнорусская литература. Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона, т. 41. Спб., 1904, стр. 319.

господарство: аграрні і промислові кризи, посилена концентрація власності в руках великих землевласників і промисловців, постійні неврожаї. Становище селянських мас погіршувалося залишками феодальних відносин на селі та розвитком лихварства. Масова пауперизація, вимирання населення, еміграція примушували передову галицьку інтелігенцію шукати виходу з тяжкого становища. Відгомін Паризької комуни, розгортання революційних подій у Росії і на Україні досягали й Галичини. Розгортанню національно-визвольної боротьби в краї у великій мірі сприяв Драгоманов. Його публіцистичні виступи, особисте листування, що тривало десятиліття і являє собою унікальне явище в історії світової епістолярії, збурили галицьке суспільство.

Багато зусиль доклав Драгоманов до створення у Галичині й на Буковині бібліотек. Так, у 1873 р. він надсилав до Львова бібліотеку вартістю в 700 карбованців. В її каталозі — видання Белінського, твори Добролюбова, Чернишевського, Герцена, журнал «Отечественные записки», перші соціалістичні брошури «Парова машина», «Про багатство і бідність», «Хитра механіка» тощо. Завдяки зусиллям Драгоманова укомплектована бібліотека віденського студентського товариства «Січ», закладена українська бібліотека в Чернівцях.

Драгоманова підтримала передова молодь Галичини, реакція навпаки — повсталала. З усіх кінців на нього посипались лайки і наклепи. Народовці звинувачували Драгоманова в «помосковленні» української громади, москвофіли галасували про зраду, обзивали то «поляком», то «соціалістом». Піп Стефан Качала, провідник народовців, відверто зізнавався, що при одній лише згадці імені Драгоманова його мороз пробирає по шкірі. Він вимагав не пускати на сторінки «Друга» «нігіліста» москоського й «соціаліста», який виступає проти бога і

проповідує не війну проти богів нехристиянських, а «війну тих, що не мають нічого, протів тих, що щось мають»<sup>60</sup>.

Та Драгоманов твердо стояв на своєму. Він продовжує гостро критикувати і москвофільських рутенців, і народовських проводирів за панські принципи і вузьколюб'я, що заводять навіть кращі таланти в болото націоналізму й церковщини, проклинають «цивільні слюби» і «джуму нігілізму».

Драгоманов різко виступив проти відділення національної форми від соціального змісту. Девіз галицьких «народолюбців «В своїй хаті — своя правда», — говорив він, прирікає громадськість на відірваність від людського поступу і вимирання. Як українофілів Наддніпрянської України, так і народолюбців Галичини він прагнув притягти до соціального питання. Національне питання може бути вирішене лише на ґрунті вирішення соціального і державно-політичного питань — ось головні тези Драгоманова.

Підсумком боротьби Драгоманова проти буржуазного націоналізму в Галичині були його статті під назвою «Чудацькі думки про українську національну справу», друковані в радикальному органі «Народ». Це найкраще, найбільш обдумане і виношене в серці з усього, що створив він на політичні теми. Сміливо й відверто ставить Драгоманов тут питання про розвиток націй і культур, про шляхи розвитку України, про ставлення її до Росії, про місце її в історичному процесі. Гострота, відвертість, пристрасть публіцистичного слова одразу ж прикували увагу широкої громадськості. Його праця робила «справжні фурори», як повідомляли йому з України і Галичини.

---

<sup>60</sup> Переписка М. Драгоманова з М. Павликом, т. II, стор. 79—80.

Наріжним каменем у розв'язанні національного питання, на думку Драгоманова, повинні стати загальнолюдські ідеали, відречення від теорії національної виключності, національних «святощів».

Драгоманов ніколи не був прихильником сепаратизму України. Він стояв за право українського народу на політичну свободу і національну автономію, яких можна було досягти лише шляхом демократичних перетворень у всій Росії, шляхом федералізму <sup>61</sup>.

Драгоманов був палким борцем за соціальний і культурний прогрес, грізним суддею всього, що стояло на шляху людського поступу, що заважало просвіті, єднанню і дружбі поміж людьми. Але народовські вожді вважали, що в Галичині немає «соціальної квестії». «І все це робилось після того, як уся обučена Росія й Україна попереду пережила школу Гоголя, коли по-російському виходили твори Бокля, Дарвіна, Маркса, Мілля, коли найживіша молодь рвалась йти в народ» <sup>62</sup>,— з обуренням писав Драгоманов. Ми не розуміємо революційних ідей, кричали народовські вожді. Західному соціалізму немає ґрунту в Галичині, бо тут немає соціального питання, твердив ідеолог народоців Володимир Барвінський. Він шалено виступав проти розповсюдження Драгомановим таких брошур, як «Хитра механіка», «Парова машина» та інших.

Драгоманов засуджує таку позицію народоців. На його думку, подібні брошури популяризують твори Ласся і Маркса, зокрема його «Капітал». «Тут поданий розчот, котрий мені, наприклад, здається науково-вірним, і котрий треба, щоб народ знав,— писав він у листі

---

<sup>61</sup> М. Драгоманов. Листи на Наддніпрянську Україну, стор. 47.

<sup>62</sup> ЦДІА УРСР (Львів), ф. 663, оп. 1, спр. 9, арк. 50.

до Барвінського в 1876 р.— Коли вам здається цей розчот невірним — чому мовчите? Давайте свій! Мені також здається вірною науково — конечна ідея усіх трьох брошур — іменно, що доти буде неправда, доки буде земля і фабрики у панів, а не у самих робітників... Ви кажете, що західний соціалізм не підходить до Галичини. Коли хочете, я кажу це ж саме вже кілька років. Тільки я не кажу, що соціального, робітничого питання нема в Галичині,— бо воно скрізь є, де тільки є наймитство, тільки в Англії воно більше фабричне, а в Галичині польове»<sup>63</sup>. Драгоманов і далі стояв на тому, що для Галичини «один рятунок — соціалізм»<sup>64</sup>.

Так починалося галицьке відродження. З цього часу постать Драгоманова кілька десятиліть стоїть у центрі суспільно-політичного життя в Галичині. Навколо його імені снують найрізноманітніші вигадки й чутки. До нього прислухається демократична молодь, його бояться попи і ненавидять пани-народовці. В очах реакції він виростає в проводиря революції і натхненника терористів. Небезпечний російський емігрант, що засів у Женеві, постійно тривожить і жахає цісарську поліцію. І при першій можливості вона посадила його на лаву підсудних, правда, заочно, разом з Іваном Франком, Остапом Терлецьким, Михайлом Павликом та іншими у так званому «соціалістичному процесі» в Львові 1878 р. У провину заарештованим ставили стосунки з Драгомановим. Досить було однієї згадки його імені в листі, щоб бути схопленим поліцією.

Ще на початку 1877 р. шеф львівських жандармів Тустановський у донесенні про арешт «агента Драгоманова» О. Черепакіна повідомляв, що у затриманого знай-

<sup>63</sup> ЦДІА УРСР (Львів), ф. 663, оп. 2, спр. 52, арк. 20—21.

<sup>64</sup> Переписка М. Драгоманова з М. Павликом, т. III, стор. 262.

його планах розширення національно-визвольного руху по всій Росії. Куці конституційні права, жалюгідні проблиски політичної свободи австро-угорської імперії, на його думку, мали дати хоч незначну можливість для організації політичних партій на Україні і в Росії, для боротьби проти «внутрішніх турок», проти царства будочників і купки чиновників-казнокрадів. Після сумнозвісних законів про заборону української мови Галичина мала, за Драгомановим, дати можливість хоча б не заглухнути українському письменству. І справді, в той час вона стала острівцем, де жеврів вогник українського національного творення. Тому великий патріот і мислитель не шкодував праці, терпляче зносив образи ворогів і колишніх друзів, лишав себе іноді без копійки грошей, аби лишень вивести цей глухий закуток української землі з нетрів провінціалізму й темноти, аби спрямувати його кращі сили до обідраного й здичавілого від тяжкої праці галицького мужика.

Селянство — цей четвертий стан — основа суспільства, говорив Драгоманов, і йому належить майбутнє. Він безперестанно товк тверду шкіру галицької інтелігенції, як говорить сам, «щоб було куди пролізти і люб'язному слову»<sup>67</sup>.

Під впливом драгомановських порад — зайнятися агітацією безпосередньо серед народу, на початку 80-х рр. поміж його прихильників Т. Окуневського, І. Герасимовича, С. Даниловича виникає ідея скликання народних зборів — віч. Вічевий рух особливо широко охопив Покуття, Коломийщину. Це була своєрідна форма політичної боротьби народних мас. Організаторів віч стали називати «коломийськими радикалами». Друзі-галичани зараховували до «коломийських радикалів» і Драгома-

---

<sup>67</sup> ЦДІА УРСР (Львів), ф. 663, оп. 1, спр. 253.

нова; він гордився цим і з великою охотою допомагав організаторам віч: писав проекти програм, резолюцій для народних мітингів.

Одна з таких програм, написана Драгомановим за проханням Т. Окуневського, О. Марковича, С. Даниловича і І. Добрянського, визначала: 1) дружні зв'язки з східною частиною України і Росією; 2) боротьбу проти реакційної політики російського уряду; 3) боротьбу за дружбу з польським народом<sup>68</sup>. Згодом, коли Окуневського було обрано до сейму, у відповідальних випадках він завжди звертався до Драгоманова за порадами. Щоправда, не завжди виконував їх, бо вважав інколи за надто радикальними.

У 1881 р. разом з Павликом, що перебував тоді в еміграції, Драгоманов звертається до редактора народовської газети «Батьківщина» Ю. Романчука з метою переконати його ближче стати до корінних проблем галицького життя. Він пропонує програму дій, яка б відповідала інтересам нижчих верств галицького суспільства, а з другого боку, радикалізувала б і самих народовців. У листі підкреслюється, що народні віча — збори, — котрі скликали прогресивні народовці, — це прояв політичної свідомості мас, що починають брати справу соціального і політичного визволення в свої руки. Газета повинна допомогти їм у цьому і розпочати агітацію живим словом, щоб «виявити стан робітницького люду в селах і місцях (містах) краю й потребу спільності для цього люду всякого племені й вір; після того ж між людом цим треба закласти спілки.., котрі матимуть на кінець передати народові всі краєві джерела життя — як наприклад) земля, вода, заводи й т. ін. — таким способом,

<sup>68</sup> Переписка М. Драгоманова з Т. Окуневським, стор. 66—67.



дено 200 примірників російської брошури Драгоманова «З питання про малоруську літературу», 200 — його ж памфлету «Турки внутрішні й зовнішні», 500 — «Про багатство і бідність» та інші, видані драгомановською друкарнею у Женеві. Драгоманов — головний носій української національної ідеї, доповідав шеф львівських жандармів у Відень. Засобом її досягнення, відзначав він, є соціальний рух, «за допомогою якого змагає він до своєї мети»<sup>65</sup>.

Влітку 1877 р. у Львові пройшла хвиля нових арештів. Драгоманов знову — в центрі політичних подій. Його називають агентом І Інтернаціоналу, головним проповідником соціалізму в Галичині і на Україні. Ось як характеризує його один поліцейський документ: «Обдарований рідкісною вимовою і діалектикою, легко знайшов він між цією молоддю adeptів і гарячих прихильників. Приїхавши до Женеві, виявив себе нігілістом та приготував звідси ґрунт для нігілістичної пропаганди в Галичині. Тепер опановує терен від Дніпра до Карпат. Усі зв'язки з Києвом і Львовом ідуть через Женеву й усі нитки нігілістичної пропаганди сходяться в його руках»<sup>66</sup>. У переляканих очах львівської прокуратури Драгоманов став главою таємного соціалістичного товариства. Тим більше, що він закликав до єднання й організації польських та українських селян,— звинувачував на суді прокурор Лідль.

Арештовані сміливо трималися на процесі. Майже всі вони відверто заявили, що поділяють політичні погляди Драгоманова. У палкій промові на суді Остап Тер-

---

<sup>65</sup> Володимир Левинський. Драгоманов і драгоманівці у світлі австрійських тайних документів. Варшава, 1933, стор. 14.

<sup>66</sup> Володимир Левинський. Драгоманов і драгоманівці у світлі австрійських тайних документів, стор. 16.

лецький назвав його своїм учителем, збуджувачем політичної свідомості галичан.

Постать М. Драгоманова постійно привертала увагу європейських жандармів. Вони приписували йому найдивовижніші вчинки. Він удостоюється уваги не лише львівської, а й празької, віденської, берлінської поліції. Так, у вересні 1880 р. начальник берлінських блюстителів порядку секретно повідомляє шефа віденських жандармів, що Драгоманов разом з соціалістами збирається організувати в Берліні велику демонстрацію під час перебування там австрійського монарха, і що вже навіть два його агенти виїхали для поширення прокламацій. Віденська поліція звинувачувала в поширенні нігілістичної й атеїстичної пропаганди в Галичині професора з Києва Михайла Драгоманова та інших учасників російського соціально-революційного товариства. Майже всі галицькі процеси кінця 70-х рр. були так чи інакше пов'язані з ім'ям Драгоманова. Його вважали основоположником нового соціального руху в Галичині, що охопив не лише русинів, а й поляків і євреїв.

Справді, поштовх, зроблений Драгомановим, привів до народження нового радикального напрямку в цьому краї. Активну участь бере він в організації радикально-демократичних видань, таких як «Громадський друг», «Дзвін», «Молот», завдяки яким Франко і Павлик одержали можливість розгорнути пропаганду нових ідей. Деякий час він навіть утримує матеріально Павлика, допомагає його сестрі Анні, яка однією з перших серед жінок почала займатися соціалістичною пропагандою серед селян і робітників Галичини. Драгоманов постійно надсилає сюди велику кількість демократичних і наукових видань, підтримує матеріально і морально все перелічене, що могло прислужитись прогресу і пробудженню народу. Галичина все більше захоплює Драгоманова в

який в свій час знайдено буде найпрактичнішим — чи викупом, чи даремною експропріацією»<sup>69</sup>.

Як бачимо, Драгоманов і Павлик не виключають і насильницького відібрання власності в експлуататорів, щоб передати її народу. Це ще раз підтверджує думку, що Драгоманов розумів і свідомо підтримував революційні методи боротьби і не був чистим «постепеновцем», «реформістом». Він не був, проте, і догматиком, завжди закликав враховувати всю сукупність обставин і виходити з практичних потреб часу, а тому не відкидав ні мирного шляху в розвитку соціально-політичної боротьби, ні «даремної експропріації»: суспільна еволюція не включала революції.

Його невтомна агітація, його праця дали, врешті, наслідки. «Він проломив в душах і мозгах нашого суспільства ті перші леди, по яких та ідея робочого люду вплинула цілою рікою до нашого краю», — писав у 1906 р. орган буковинської соціал-демократичної партії для селян «Земля і воля»<sup>70</sup>.

Велике значення для пробудження політичної свідомості в Галичині мали женецькі видання Драгоманова. «Громада», «Листки Громади», його праці «Вільна Спілка», «Історична Польща і великоруська демократія», російські революційні брошури і газети набули тут великого поширення. Драгоманов настійно звертав увагу прогресивної інтелігенції на соціально-економічний бік визвольного руху, вимагав поставити культурний і національний рух на ґрунт широких політичних вимог, інакше останній знесиліє і виродиться. Адже не секрет, говорив він, що багато хто в Росії покидав вузьке українофільство і «приставав до всеросійсько-московського вільно-

---

<sup>69</sup> Переписка М. Драгоманова з М. Павликом, т. 14, стор. 500.

<sup>70</sup> ЦДІА УРСР (Львів), ф. 3 с/309, оп. 2, спр. 116.

думства й громадівства й часом нехтував українство в самій його основі»<sup>71</sup>. Він закликав молодь повернутися обличчям до селянства, працювати над його просвітою і організацією.

М. Драгоманов зумів побачити й правильно оцінити і робітничий клас, що народжувався. Він завжди підкреслював необхідність працювати і серед робітників, поєднувати селянський і робітничий рухи. В листах до галичан протягом 1876—1895 рр. Драгоманов наполягає, що корінь соціалізму — «в городських класах», що конечна потреба визвольного-демократичного руху — це «притягнення селян до городського і фабричного соціального руху». Він настійно пропонує галицьким демократам стежити за соціалістичним рухом на Заході, прислухатися до його конкретних вимог: 8-годинного робочого дня, загального виборчого права тощо. І в цьому неабияка його заслуга. Драгоманов відчував прогресивність робітничого і соціалістичного руху, проте так до кінця і не зрозумів, що лише пролетарська революція розв'яже корінні суперечності існуючого ладу. Це була для нього фатальна скеля, об яку розбивались найрадикальніші погляди.

Щодо Галичини Драгоманов залишався послідовним проповідником федералістичних ідей, чим у свій час прислужився галицькому визвольному рухові. Справа в тому, що тут, на невеличкому клаптикові прикарпатської землі, міцно сплелись у гордіїв вузол найгостріші суперечності — соціальні, політичні і особливо національні. Пануючі верстви, головним чином польської національності, навмисне розпалювали національну ворожнечу і ненависть між польським, єврейським і українським населенням, аби зберегти своє панування. Тож національна ворожнеча, войовничий шовінізм роз'їдали галицьке

---

<sup>71</sup> Переписка М. Драгоманова з М. Павликом, т. VIII, стор. 210.

суспільство і глибоко вкорінилися в усіх його прошарках.

Драгомановський федералізм — взаємоповага народів різних національностей, знищення панування однієї нації над другою, вільний розвиток народу — знайшли в Галичині добрий ґрунт. Драгоманов завжди підкреслював, що головними питаннями, які найбільше хвилюють людей, є соціально-культурні, що слід розв'язувати їх всім пригнобленим спільно. Він вказував, що всі народи повинні будувати майбутню федеративну державу, яка є вищою формою державного влаштування. А тому радикали-демократи в Галичині мають організовувати і русинів, і поляків, і євреїв, пише він у своїх статтях та листах до галичан. Не ворогувати з польським народом, а виробити згоду про «умови праці для добра країв і народів — праці щоденної і прозаїчної»<sup>72</sup> — ось його девіз.

Накреслюючи програму дій галицьких радикалів, Драгоманов чітко визначав їх позицію щодо польського народу: «Виступаючи проти польської гегемонії на нашій землі, ми не маємо ніякої ненависті проти польського народу, ні нації, й виступаємо проти нагніту над поляками... як противного правам людським і інтересам слов'янським»<sup>73</sup>. Та Драгоманов, а за ним Павлик і Франко, твердо стояли на своєму щодо націоналістично-шляхетських лозунгів «історичної Польщі», тієї Польщі, до складу якої входили б українські, білоруські й литовські землі. Коли в якій справі проглядає вухо історичної Польщі, писав він, треба «сторонитись, або й обливати поляків холодною водою»<sup>74</sup>.

По-новому поставив Драгоманов і єврейське питання

---

<sup>72</sup> Переписка М. Драгоманова з Т. Окуневським стор. 109.

<sup>73</sup> Переписка М. Драгоманова з Т. Окуневським, стор. 67.

<sup>74</sup> Переписка М. Драгоманова з М. Павликом, т. VI, стор. 238.

в Галичині. Галицькі демократи повинні боротися проти єврейської буржуазії і єднатися з єврейським пролетаріатом, «тому що його єднає з нами інтерес класу»<sup>75</sup>, — писав він. Учень і послідовник Драгоманова в Галичині Павлик намагався створити на федеративних засадах товариства селян і робітників, писав листівки до європейської бідноти, закликав її виступати проти своїх панів і равинів, бо «бідним і робітним людям не допоможе ніхто і ніщо, окрім власного розуму і власної громадської сили»<sup>76</sup>. Федералізм Драгоманова захопив і Франка. У 1882 р. він пише історичну повість «Захар Беркут», де провадить ідеї самоврядування, безначальства і федералізму, як він говорить, «боротьбу елементу вічево-федерального з деструктивним князівсько-боярським»<sup>77</sup>.

Рішуче і послідовно виступав Драгоманов проти українських буржуазних націоналістів у Галичині, боротьба проти яких забрала у нього найбільше сил, коли не все життя. Мужньо схрещував він мечі полеміки з народовськими ідеологами, розвінчував їх вузькоглядність і націоналістичну тупість, реакційну угодовську політику й отруйну людиноненависницьку проповідь проти передової російської культури. Небезпека націоналізму в Галичині особливо болюче вражала Драгоманова. Каламутна хвиля націоналізму загрожувала потопити її демократичні починання і збити на шлях церковщини й етнографізму.

У 80-х — 90-х рр. народовський рух переживає кризу. Його проводирі відверто переходять до безоглядного

---

<sup>75</sup> М. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. I, стр. 120.

<sup>76</sup> Переписка М. Драгоманова з М. Павликом, т. III, стор. 443, 446.

<sup>77</sup> Там же, т. IV, стор. 100.

обскурантизму й реакції. Початок цьому поклала їх горезвісна «угода» з польськими магнатсько-клерикальними колами. «Угода» ця була врочисто оголошена «ною ерою» в політиці. Базувалась остання на вірності цісарському престолу і греко-католицькій церкві, на згоді і мирі з польськими панами проти галицької демократії.

Драгоманов пише ряд блискучих статей проти зрадницької угодовської політики «новоєрівців». Це — «Неполітична політика», «Чудацькі думки про українську національну справу», «Неправда не просвіта», «Довгі вуха нової ери» та інші. Він гнівно викриває оскажений націоналізм проводирів-новоєрівців, що заховались у шкаралупу вузького шовінізму і з запліснявілих віконниць «своєї хати» дивились на навколишній світ. Галицькому народовству і київському українофільському туману можуть протегувати лише «всякий обскурантизм і лакейство»<sup>78</sup>, — говорив він. Це — «мерці», «песиголовці», «крутії», для котрих немає ні принципів, ні світлих ідеалів, котрі уже схоронили свої обіцянки служити народові і прогресу. Замість того, щоб вирішувати соціальні питання, а на їх ґрунті й національні, вони тягнуть галицьку інтелігенцію в болото націоналізму, підпорядковують свою політику клерикалам, відмовляються від союзу з іншими прогресивними елементами, пішли на угоду з польськими панами. Погоджуватись треба, але не з польськими панами, а з польським народом, щоб відстоювати і його інтереси, твердив Драгоманов. Цей зговір народовських вождів він називав «хуторними викрутасами», «хуторною філософією», з політикою поклонів, крутійства й обману<sup>79</sup>.

---

<sup>78</sup> М. Драгоманов. Политические сочинения, т. I, стр. 471, 483.

<sup>79</sup> М. Драгоманов. Чудацькі думки., стор. 134.

З іменем Драгоманова пов'язане народження в Галичині нової, так званої «русько-української радикальної партії». Думка про заснування прогресивної української партії виношувалася Драгомановим ще з кінця 60-х — початку 70-х рр. Опинившись в еміграції, він не міг зайнятися цією справою безпосередньо. Всі свої надії Драгоманов покладав тепер на передових галичан. Він докладав неймовірних зусиль, щоб виховати у галицької інтелігенції передові погляди і навести її на шлях політичної діяльності. В числі його прихильників були й такі, що потім одвернулись від його ідей, як М. Бучинський, І. Мандичевський. Але були й такі, що йшли за ним, схилилися до його думок. Це — Франко, Павлик, Терлецький, Навроцький та інші. Правда, і тут було не все гладко. Між Драгомановим і Павликом, а особливо Франком, інколи виникали непорозуміння й суперечки. Та інакше й не могло бути. Адже Драгоманов був відірваний від безпосередньої участі в суспільно-політичному житті Галичини і міг давати лише теоретичні поради. А галицька дійсність часто примушувала Франка й Павлика робити непередбачені політичні маневри, аби утриматися на своїх позиціях і сказати людям своє слово. Цим, наприклад, пояснювалося тимчасове співробітництво Франка й Павлика в народовських друкованих органах. Вони бачили, що і в народовському русі є прогресивна течія, що крім фальшивих патріотів є щирі й чесні люди, котрі й роблять весь народовський рух «ненаручний для австрійського цесаризма»<sup>80</sup>. Драгоманов же постійно і досить різко критикував Франка й Павлика за подібне співробітництво. Він боявся, що при такому стані речей можуть стертися принципи, що відділяють цих демократичних діячів та їх однодумців від народов-

<sup>80</sup> Переписка М. Драгоманова з М. Павликом, т. IV, стор. 281.



ських вождів, що вони втопляться в тому «народовському болоті». Драгоманов писав у 1884 р., що Франко й Павлик та їх друзі можуть, уже мають в собі внутрішню силу йти «по моїй формулі, тобто йти своїм організованим гуртом, а не організовувати своєю працею своїх ворогів і збивати собі ноги по темним і брудним дорогам!»<sup>81</sup>.

Незважаючи на особисті суперечки, що виникали за надто різкий тон критики з боку Драгоманова, Франко й Павлик віддавали належне його принциповості й прогресивній спрямованості, радилися з ним у всіх важливих питаннях. За порадою Драгоманова, вони, наприклад, створюють у Львові етнографічно-статистичний гурток. Франко писав Драгоманову: «Ми дуже були б раді, коли б могли дістати від вас вказівки, як робити і що, які книги студіювати...»<sup>82</sup>. Драгоманов запропонував програму, якої вони в основному й дотримувались.

Драгоманов неодноразово подавав поради і Павликові, часто писав тези для його критичних виступів і публіцистичних статей. Він намагається так спрямувати діяльність Павлика, щоб той сам дійшов тих чи інших висновків. Так, в одному з листів Драгоманов пропонує йому зібрати матеріали про кооперацію і показати, що вона «нічого не помога народові». Це зауваження свідчить, що хоча Драгоманов і був прихильником всіляких асоціацій серед населення, і писав про них майже в кожному програмному документі, проте розумів їх суть: вони не виведуть народ з соціального бідунства. Ці асоціації, товариства, кооперації він розглядав як організації населення для політичного їх розвитку і не більше і хотів, щоб у цьому переконався й Павлик.

---

<sup>81</sup> Переписка М. Драгоманова з М. Павликом, т. IV, стор. 296

<sup>82</sup> І в а н Ф р а н к о. Твори, т. 20, К., 1955, стор. 191.

Драгоманов не раз заявляв, що він «великий поклонник Ів. Франка як белетриста»<sup>83</sup>, але вважав, що як політично-громадському діячеві йому іноді бракує далекоглядності і принциповості, і тому намагався часом підказати, як вчинити в тому чи іншому випадку, які засоби використати з тією чи іншою метою. Франко прислухався до його порад, але в своїй діяльності був досить самостійним, що не раз засмучувало Драгоманова. В 1881—1882 рр., коли Франко разом з І. Белеєм видавав часопис «Світ», він часто звертався до Драгоманова з проханням писати до журналу історичні праці, сказати своє критичне слово про нього. «Я не знаю, яка ваша думка про наш «Світ»,— і чи стоїть його держати далі чи ні»,— писав Франко в одному з листів.

Після критичних зауважень Драгоманова Франко відповів йому: «Дуже засмутив Ваш гострий суд о «Світі», засмутив тим дужче, що мушу визнати, що він у многим справедливий»<sup>84</sup>.

Франко продовжує листування з Драгомановим і після закриття «Світу», проте часто не погоджується з його критикою. Однак, за словами першого, все ж «женивська дама настільки для мене дорога, що кожний її дотинок болить мене гірше, ніж мої власні груди»<sup>85</sup>. Прочитавши листа Драгоманова до Старої Громади, якого Франко мав передати у Київ, він глибше осягнув значення деяких суспільних явищ, значення Драгоманова в українському суспільно-політичному русі. Про це Каменярь писав з схвильованою щирістю в листі до Женеви: «Які діти, глупі, невидючі, а то ще й злостиві діти всі ми супроти Вас і які дрібні та маловажні наші тер-

<sup>83</sup> М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка, 1906, стор. 16.

<sup>84</sup> Іван Франко. Твори, т. 20, стор. 143.

<sup>85</sup> Іван Франко. Твори, т. 29, стор. 232.

піння супроти Ваших! По прочитанню Вашого листа мені доперва вияснився зв'язок многих речей, котрого до того я не міг догадатися, вияснилась психологія многих фактів, котрі йшли почасти й на моїх очах, та так, немов з закритим лицем»<sup>86</sup>.

У 1885 р. Драгоманов пропонує Франкові, що мав видавати газету «Зоря», утворити редакційний комітет з метою не дати можливості народовцям використати газету в своїх інтересах. Франко погодився. Драгоманов давав слушні поради Франкові щодо добору літератури і напрямку видань для народу. В одному з листів він зауважує щодо «скубок» між народовцями, москвофілами й Франком, що останньому слід рішучіше розвінчувати їх, аби дати можливість людям краще побачити їх справжнє обличчя.

Правда, літературно-критичні зауваження Драгоманова та оцінка ним деяких творів Франка були інколи надто категоричними і несправедливо суворими. З цього приводу Франко пізніше написав, що листи Драгоманова дали йому мало для розширення його світогляду, «а зате як багато важкої муки вони причинили мені»<sup>87</sup>. Це було сказано в 1906 р., але в 1908 р., видаючи другу збірку листів Драгоманова, Франко змушений був внести серйозну поправку до цих слів: «Не можу не висловити тут свого щирого жалю до деяких уступів моєї передмови до першого тому листів Драгоманова,— писав він у вступі.— Тепер, обіймаючи всю її цілість (листування.— *Р. І.*), я розумію ясно, як мало ми, його ученики, розуміли його за життя, як мало ми здібні були піднятися на ту висоту знання і поглядів, на якій він стояв і з якої не спускався ніколи. Він був для нас правдивим

---

<sup>86</sup> Іван Франко. Твори, т. 2, стор. 304.

<sup>87</sup> М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка, 1906, стор. 9.

учителем, і вповні безкорисно не жалував праці, писань і упімнень і навіть докорів, щоб наводити нас, лінивих, малоосвічених, вирослих у рабських традиціях нашого глухого кута, на кращі, ясніші шляхи європейської цивілізації. Можна сказати, він за вуха тяг нас на той шлях, і коли з генерації, що більш або менше стояла під його впливом, вийшла яка користь для загального і народного діла, то се в найбільшій мірі заслуга пок. Драгоманова»<sup>88</sup>.

Франко, в цілому високо оцінивши значення Драгоманова, зумів побачити і сказати й про хибні сторони драгомановського світогляду, зокрема про утопічність його соціалістичних і федералістичних ідей. На докір дружини Драгоманова — Л. М. Драгоманової з цього приводу Франко відповів, що повага його до свого вчителя від того не зменшилась. Він спробував лише розглянути його погляди в історичному розвитку: «До таких чисто теоретичних поглядів, хоч би й яких авторитетних людей, кожне покоління мусить прикладати свою критику. Що я спробував приложити таку критику на погляди Драгоманова на федералізм і соціалізм, сего, думаю, жаден соціаліст, ані федераліст не може мені взяти за об'яв якоїсь злості. Можуть мої толкування і поправки бути хибні, в такому разі невелика річ поправити їх, і я зовсім не буду ані сердитись, ані соромитися своєї помилки»<sup>89</sup>.

Але Франко, справді, іноді неправильно трактував федералістичні погляди Драгоманова, оголосив його «державником», що стоїть за «духовне чи політичне верховодство одної нації, а потреби і жадання інших націй

<sup>88</sup> М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка, 1908, стор. III—IV.

<sup>89</sup> Архів І. Франка Інституту літератури АН УРСР, спр. 1077.

мірять потребами й інтересами цілої держави»<sup>90</sup>. Франко звинувачував Драгоманова в тому, що той занадто наголошував на соціальні інтереси і не дав нічого «для скріплення тої національної синтези, без якої культуртрегерство дуже легко переміняється на винародовлення»<sup>91</sup>. Однак все це не завадило йому високо поставити вплив «могутньої і в високій мірі суцільної особи» Драгоманова на суспільно-політичне життя Галичини.

З пошаною ставився Франко й до його літературно-критичної і громадсько-політичної діяльності. У своїх статтях Великий Каменяр неодноразово посилається на авторитет Драгоманова. Так, у статті «Михайло Євграфович Салтиков (Щедрін)» Франко в своїй оцінці видатного російського письменника опирається на таке його висловлювання: «Один його (Салтикова-Щедріна.— Р. І.) сатиричний очерк,— говорив перед кількома роками Драгоманов,— здужає більше зробити для розвитку свободних думок в Росії, ніж зробила вся українська література від 60-х років аж дотепер»<sup>92</sup>. У статті «Олександр Миколайович Пипін», слідом за Драгомановим, Франко повторює думку про доречність перекладу праці Пипіна, де йдеться про українське письменство<sup>93</sup>. Він посилається на наукові праці Драгоманова в статтях «Карел Гавлічек-Боровський», «Приборкання непокірної», «Король Лір», «Конрад Фердінанд Майер і його твори» та інших.

У листах до Драгоманова Франко повідомляє, що в своїй статті, надрукованій у «Кур'єрі Львівським», використав зауваження Драгоманова про програму М. Косто-

---

<sup>90</sup> Іван Франко. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова, ЛНВ, 1906, № 8, стор. 231.

<sup>91</sup> Там же, стор. 232.

<sup>92</sup> Іван Франко. Твори, т. 18, стор. 8.

<sup>93</sup> Там же, стор. 77.

марова, що сам намагається організувати в Галичині польсько-українське товариство, радиться з ним про свої літературні праці і доцентуру. Франко часто посилає до Женеви для рецензії свої твори, поезії, новели, наукові статті. Зокрема, «Украдене щастя» й «Едіпа» надіслав з такою припискою: «Бажаючи кинутися з головою на поле драматичне, я дорожу всякою Вашою увагою, котра могла б мене остерегти від помилок»<sup>94</sup>. На прохання Франка Драгоманов написав передмову до його збірки «У поті чола». Франко називає себе та своїх друзів «поклонниками Драгоманова», а в листах до свого вчителя зазначає, що його «традиція в Галичині не пропала»<sup>95</sup>.

Драгоманов також глибоко поважав Франка, в скрутні хвилини допомагав йому, пов'язував з ним певні сподівання. І не безпідставно.

Прагнучи заснувати українську прогресивну партію в Галичині, Драгоманов великі надії покладав на Франка й Павлика, був переконаний, що коли вони матимуть в Галичині свій друкований орган, то зуміють зібрати навколо себе всі демократичні елементи і з них утворити партію. Один час він намагався умовити київських українофілів, зокрема Антоновича, допомогти галичанам матеріально у створенні такого органу. Про це писав він, зокрема, Антоновичу в 1885 р. і накреслював можливу програму задуманого журналу. Програма передбачала: 1. Відокремлення національної політики від клерикалізму, підтримку демократичних прагнень народу щодо віри; 2. Агітацію за створення асоціацій — ремісницьких, землеробських, кредитних, просвітительських, політичних; скликання мітингів і конгресів цими асоціаціями, що стали б свого роду народним сеймом; 3. Вимогу

<sup>94</sup> Іван Франко, т. 20, стор. 522.

<sup>95</sup> Там же, стор. 356.

загальних виборів, повну свободу асоціацій<sup>96</sup>. І тут Драгоманов наголошує на асоціації як на школу політичного виховання народу, як на засіб пробудження селянських і робітницьких мас до політичної діяльності. Для тогочасної Галичини це мало велике значення. Та здійснити ці плани тоді не вдалося через ренегатство проводирів українофілів.

Минуло ще чотири роки напружених пошуків, доки планам Драгоманова судилося здійснитись. Лише в 1889 р. на кошти, які він випадково одержав від одного мецената, були засновані в Галичині радикально-демократичний часопис «Народ», а згодом — «Хлібороб». Часописи стали трибуною революційної демократії Галичини. Навколо них гуртувалися всі прогресивні сили краю. Газети зайняли провідне місце в суспільно-політичному галицькому житті, завоювали популярність у Буковинському краї, на американському континенті. Ці видання прийшлися не до смаку царським жандармам — у самодержавній Росії вони були заборонені. Не догодили вони й ліберально-буржуазним українофілам. Антонович та інші українофіли, що вже відверто загравали з царськими сатрапами, поривалися навіть знищити «Народ». А розлючені московофільські реакціонери пропонували Франкові гроші, аби тільки «Народ» не виходив.

Та часописи радо сприймала прогресивна частина суспільства. Особливою популярністю серед галицьких селян користувався «Хлібороб». «Кожне число робить майже формальну революцію в гадках мужиків», — писав Драгоманову з Коломиї видавець «Хлібороба» Іларіон Герасимович. За газетами постійно стежили Плеханов, Засулич та інші російські революційні діячі. В листях до Павлика Засулич просила надсилати «Народ» і «Хлібороб» у російські читальні до Женеви, Берна, Цю-

<sup>96</sup> Переписка М. Драгоманова з М. Павликом, т. IV, стор. 440.

ріха. «Російській молоді дуже небезкорисно познайомитися з вашими виданнями. Прекрасна газета ваша «Хлібороб». Плеханов, який пильно читає її, говорить, що йому ніколи не випадало бачити такого гарного видання для селян. Ми писали Аксельроду і, мабуть, коли знайдеться у нього вільна хвилинка, він і без плати надсилатиме Вам кореспонденції про робітничий рух, за яким він уважно стежить»<sup>97</sup>.

На сторінках «Народу» і «Хлібороба» Драгоманов розгорнув пристрасну боротьбу з обмеженістю і вузькоглядністю новоєрівців. Обскурантизм і зневага до простого народу, доноси на своїх політичних противників, боротьба проти прогресивних елементів у Галичині — ось до чого дійшли галицькі «народолюбці». Він розкривав брехливість і зрадництво «новоєрівської» угоди, закликав скрізь і всюди розвінчувати її. За визнанням народовських проводирів, ці пристрасні статті в «Народі» найбільше пошкодили їх угоді. Епопею полемічних баталій становлять виступи Драгоманова проти відновленої в 1888 р. народовської «Правди».

Щоб завоювати прихильність громадськості, керманічі «Правди» запросили Драгоманова до співробітництва і пообіцяли навіть дотримуватися його принципів, порушивши незабаром, проте, свої обіцянки.

«Правда» знову розпочала пропаганду національної ворожнечі, вмішувала доноси на російських революціонерів і демократичних діячів. Редактор газети О. Кониський не виконав обіцянки, даної Драгоманову, взяти до редакції Франка й Павлика. Кониський, як зауважив Павлик, побоявся взяти їх у редакційний комітет, послаючись на те, що йому «Україна заборонила», тобто київські українофіли. Він робив усе для того, як писав

---

<sup>97</sup> ЦДІА УРСР (Львів), ф. 663, оп. 1, спр. 18, арк. 5.



Павлик, щоб і «духу» драгомановського не було в «Правді». Драгоманова обурила така підступність. У листах до Павлика він писав про нову «Правду»: «Без баталій не обійдеться!».

Гарячі «баталії» розпочалися протестом Драгоманова до «Правди», який, звичайно, не був надрукований. Кониський своїм головним завданням вважав націоналізм, а Драгоманов кликав до соціальних справ і засуджував національний шовінізм. Програму Драгоманова, написану для «Правди», пізніше частково надрукувала «Батьківщина», фактичним редактором якої став Павлик. Стаття наробила великого переполоху серед народців. Газета своєчасно не потрапила до читача через зволікання народовців: вони навмисне затримали номер. Павлик з іронією писав Драгоманову, що зібрався «сінедріон» і стали радитися, «який лячний лоскіт буде, коли на Коломию впаде сірковий дощ і що протів того робити!». Після цього Драгоманов категорично відмовився від співробітництва у «Правді». «Ми — люди різних шкіл — не порозуміємось»<sup>98</sup>, — писав він про редактора «Правди» Кониського. Народовці вже нездатні піднятися навіть на всегалицький, а не те що на всеукраїнський горизонт, та ще й народний, говорив він. Потріба нової, прогресивної партії в Галичині стала настижною необхідністю.

І така партія виникла в середовищі радикальної інтелігенції, яка здавна йшла за Драгомановим. Величезна критична робота розуму передувала цьому. Адже не так просто було утриматись невеличкій і слабкій групі передової молоді, що відірвалася від москвофільського напрямку в середині 70-х років. Легко було потонути і загубитись, оступитись і збочити. Та цього не трапилось

<sup>98</sup> Переписка М. Драгоманова з М. Павликом, т. V, стор. 274, 326.

завдяки пильному оку Драгоманова. Його увага постійно прикута до галицького суспільного руху. Він помічає найменші відхилення, котрі зважує й оцінює, помічає паростки нового, підтримує або нещадно таврує їх. Він не прощає найменших промахів своїм друзям, різко критикує в 80-х рр. Павлика і його групу за спробу злитися з народовським рухом, дії якого нібито показували на поворот від реакції. «Ніякого повороту не відбулося, — говорить Драгоманов. — «Молодіж, народ, своя хата, руська віра! — це вже кричать од 1848 року... Ваш гурток повинен стати «окремо хоч з самою уміркованою програмою, та ясною», а коли буде потрібно, то можна вступати з народовцями і в «компроміси на практиці, а не в теорії», щоб не мішатись «з усякою народовською й навіть чисто попівською усячиною»<sup>99</sup>. Через угодовство ж з народовцями можуть розгубитися радикальні принципи — попереджав він не раз. «Потрібно твердо знати, де які місця, де середина, де межа, до якої можливе спілкування. Я б бажав, щоб Ви організованим гуртом йшли *попереду теперішнього руху*»<sup>100</sup>, — писав Драгоманов у 1884 році.

Радикальна партія офіційно виступила на політичну арену в Галичині на початку 90-х рр. Своєю програмою вона проголосила політичну освіту й організацію експлуатованого і пограбованого незаможного селянства, покращання його економічного і політичного становища, «справу робітного люду». Це була партія селянської демократії, хоч у її програмі мались і деякі соціалістичні елементи. Очолили її Павлик, Франко, Данилович та інші галицькі демократи.

Партія скликала народні мітинги, створювала про-

<sup>99</sup> Переписка М. Драгоманова з М. Павликом, т. IV, стор. 274.

<sup>100</sup> Там же, стор. 295.

світительські товариства, народні спілки. За нею пішли селяни. «Тепер ми висунуті на самий перед українського руху»,— зауважував Павлик. Драгоманов стежить за кожним кроком новонародженої партії. Як суворий, але справедливий суддя, він не боїться прикладати критичний скальпель до своїх друзів, не робить ілюзій щодо досконалості програми радикальної партії. Остання, писав Драгоманов до Павлика, більше копіює програми французьких і німецьких соціалістів, аніж «чадо галицьких обставин». Ближче станьте до потреб народу, зачепіться за практичні галицькі справи й інтереси народу,— закликав він.— Інакше діяльність партії виродиться в чисто літературний напрям.

Драгоманов застерігає партію від самовихваляння, гурткового самопоклонства і самолюбівання. «Лекше з тим! Пождіть, поки само діло похвалить нашу партію!». Він оберігає радикалів від консолідації з консервативними і реакційними елементами москвофільського і народо-вського гатунку, застерігає і від переродження в партію типу російського народництва, яке стало (1890 р.) «зовсім реакційним рухом».

Не раз підкреслював Драгоманов, що нова радикальна партія — слабка і їй ще далеко до справжньої політичної партії. Але він бачив, що саме вона зачепила й зворушила всі прошарки галицького суспільства, заронила зерно для зросту справжньої політичної партії. Тому Драгоманов закликає українську прогресивну громадськість підтримати її як морально, так і матеріально, звертається до земляків у Київ з проханням зібрати гроші на радикальні видання. Цю справу протягом кількох років успішно провадив його друг і однодумець Микола Ковалевський. Не шкодував він на потреби партії і своїх власних коштів. Так, Драгоманов відмовляється від поїздки в Лондон на Міжнародний конгрес фольклори-

стів, віддає радикалам на виборчу кампанію гроші, заощаджені на хірургічну операцію дорогої племінниці Лесі Косач (Лесі Українки). Мета, задля котрої він працював стільки років, здавалася близькою. Радикальний український посол у парламенті, на думку Драгоманова, мав стати загальноукраїнським, повинен піднести слово «і за буковинських, і за угорських русинів, а також і за нас» (наддніпрянців.— *Р. І.*). Він сподівається, що ця перша українська демократична політична партія зміцніє, розгорне широку політичну боротьбу у всеукраїнському масштабі, тому вболіває за кожен її неправильний крок, допомагає порадою.

Драгоманов неодноразово критикував програму радикалів, зокрема частину-максимум, яка, вважав він, сягала надто далеко і менше цікавила народ. Для того, щоб мати успіх, щоб утвердитись і мати «політичну вагу», головне значення має програма-мінімум, те, «наскільки вона вмітиме зачепитись за теперішні справи і нужди»,— говорив він. Драгоманов взагалі був прихильником, щоб політична програма ставила питання, «котрі можуть бути полагождені якнайскоріше»<sup>101</sup>. В цьому виявилася його обмеженість. Він не розумів, що й найближчі практичні справи повинні освітлюватись ясною і певною метою, задля котрої вони й виконуються. Програма радикалів якраз і визначала віддалену мету боротьби в тому, щоб змінити виробничі відносини, «згідно зі здобутками наукового соціалізму... колективний устрій праці і колективна власність средств продукційних»<sup>102</sup>. Цим самим галицькі демократи — Франко, Павлик та їх друзі — надавали програмі революційної спрямованості і зробили крок вперед у порівнянні з Драгомановим.

---

<sup>101</sup> «Народ», 1891, № 19, стор. 264.

<sup>102</sup> «Народ», 1890, № 20, стор. 301.

Драгоманов схвально поставився до програми-мінімум радикалів — вимоги демократичного виборчого права, розширення політичних прав народу, національної рівноправності і розвитку культури. Він і сам намагався здійснити визначені завдання. Драгоманов часто висуває свої проекти програм для обговорення на з'їздах радикальної партії, дає політичну спрямованість «Народові» і «Хліборобу». За його пропозицією і програмою, Павлик та Франко провадили велику роботу по створенню спільного фронту в передвиборній боротьбі між радикалами, лівим крилом народовців на чолі з Ю. Романчуком та молодими москвофілами. Драгоманов прагнув об'єднати на демократичній платформі всі опозиційні групи в Галичині і тим самим створити могутній фронт боротьби за демократичні права.

Він прагнув підняти радикальний рух на вищий ступінь, закликав керівників його рівнятися на передовий західноєвропейський рівень, радив не обминати таких явищ, як Всесвітній конгрес у Парижі робітників-шахтарів або конгрес бельгійських робітників, присвячений загальному виборчому праву, якого в Галичині теж потрібно добиватись. «Треба про це товкти на мітингах, перекладаючи при тому й Вашу виборчу програму, доказуючи, що тільки загальне й пряме голосування може її перевести»<sup>103</sup>. У передвиборній кампанії, зазначав Драгоманов, всю силу необхідно звернути на роз'яснення платформи серед народу. «Побільше політики та ще й наукової політики. Побільше терпіння і терпимості — сказавши свою думку, дайте і людям сказати свою, а не обсипайте їх градом, не допустивши до публіки їх думки»<sup>104</sup>, — радив він з приводу опозиції молодих радика-

<sup>103</sup> Переписка М. Драгоманова з Т. Окуєвським, стор. 164.

<sup>104</sup> Там же, стор. 168.

лів на чолі з Будзиновським та іншими. Драгоманов попереджав радикалів не покладати особливих надій на буржуазний парламент. Радикальні послы у парламенті повинні «користуватись з трибуни, щоб говорити крізь стіни ради державної до громади, до народів.

Лишень коли перейде більш демократична реформа виборча, можна сподіватись, що в раді державній буде досить елементів для нової політики, в котрій і послы руського народу можуть прийняти участь в практичній роботі»<sup>105</sup>.

Листування Драгоманова з Павликом і Франком у ці роки особливо насичене. Павлик узгоджує з ним програми, питає ради, просить накидати проекти. Часто Павлик друкує їх від імені радикальної партії. «Ваші резолюції... ми кладемо від себе». «Що по-вашому робити зо з'їздами всіх партій?», «Чи їхати мені тепер... якби мене запросили?» (на з'їзд.— *P. I.*) тощо. Не було такого питання радикальної партії, про яке б Драгоманов не сказав своєї думки, не оцінив і не зважив його. Радикальний журнал «Народ» постійно заповнювався його статтями, був посередником між галичанами й українцями. Драгоманов уболівав за недоліки, непогодженість і суперечки серед радикалів. Але він пишався цим рухом.

У листі до Пипіна Драгоманов писав про галицький радикальний рух, що це «перша спроба втягти в активну політику саме галицьке простонароддя, і коли б вона не виявилась ні в чому іншому, як в організації кооперативно-просвітительських асоціацій як «Гуцульська спілка», «Народні спілки» в різних місцях, у влаштуванні мітингів, то й тоді б заслуговувала на увагу...»<sup>106</sup>. Ці народні

<sup>105</sup> Переписка М. Драгоманова з М. Павликом. т. VIII, стор. 8.

<sup>106</sup> Державна бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедріна у Ленінграді. Відділ рукописів, ф. Д. А. Абрамовича, оп. 1, спр. 40, арк. 67—68.

мітинги, де прості селяни піднімали голос за загальне виборче право, свободу друку Драгоманов називав явищем досить оригінальним і новим «в обширному руському світі». Це й справді було так. До цього можна додати лише, що подібного масового селянського руху не було до того в жодній країні Європи. Це було оригінальним явищем в історії визвольної боротьби народів Європи в епоху капіталізму.

Подібні масові демократичні рухи, де основною руйнівною силою було селянство, притаманні лише для аграрних країн із слабо розвиненим капіталізмом у промисловості (наприклад Китай, Туреччина ХХ ст.). Вони відзначались бойовим настроєм мас, які «прокинулись до нового життя і до боротьби за азбучні права людини, за демократію»<sup>107</sup>. Рішучі і сміливі дії мас найкраще очищають шлях до політичних і аграрних реформ, що сприяють розвиткові капіталістичних відносин.

Галицький радикально-демократичний рух був саме таким могутнім виявом сили селянської демократії. Особливість руху полягала в тому, що його ідейні керівники розуміли суть останнього і свідомо йшли цим шляхом. Народницькі ідеологи в Росії 70-х рр. і в Китаї на початку ХХ ст., як вказував В. І. Ленін у статті «Демократія і народництво в Китаї», не розуміли суті подібного руху селянських мас і прагнули якось обминути шлях капіталізму, «запобігти капіталізові», і всі надії поклали на радикальну аграрну реформу, яка, між іншим, лише проводить в життя чисто капіталістичні, максимальні-капіталістичні відносини<sup>108</sup>.

Драгоманов розглядав селянський рух у Галичині не як метод встановлення тут соціалізму, а як засіб для

---

<sup>107</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 64.

<sup>108</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 139.

політичного виховання селянства. Він розумів, що селянство, нехай навіть організоване в спілки й товариства і просвічене, не могло встановити соціалістичних порядків, бо для них ще не настав час. Період організованого селянського руху — це своєрідне народництво — Драгоманов розглядав як попередню підготовчу роботу. В одному з листів до Лесі Українки він писав: «Я колись думав, що наші заведуть європейський соціалізм у себе..., а навіть галичане не перескочать через «народництво»... Коли б хоч швидше пролазили через сю фазу»<sup>109</sup>. Отже, це — тимчасова фаза, яка веде до боротьби за соціалізм. Її, цю боротьбу, і будуть провадити робітники, що поведуть за собою селян.

Проте Драгоманов не осягнув марксизму. Він, зокрема, спрощено розумів його як теорію, що зважає виключно на економічні фактори в історичному розвитку та ігнорує інші — політичні, філософські, наукові тощо. В деяких питаннях визнавав слушність Марксового вчення і вказував на це галицьким демократам. Цією обставиною викликані його різкі слова до деяких радикалів, зокрема до Ю. Бачинського, котрий вважав себе прихильником марксистського вчення. В одному з листів він саркастично зауважував, що такі, як Бачинський, займаються лише загальними питаннями про капіталізм і ніяк не можуть добратись «до деталей спеціально галицьких»<sup>110</sup>.

Драгоманов не раз, і справедливо, критикував галицьких соціал-демократів, як, до речі, й російських, за ігнорування селянства і покладання надій лише на фабричних робітників. А водночас селянство не глухе навіть

---

<sup>109</sup> Іван Авраменко. З листування Драгоманова. — Записки історико-філологічного відділу АНУ, кн. XVIII, стор. 255.

<sup>110</sup> Переписка М. Драгоманова з М. Павликом, т. VI, стор. 291.



до соціалістичних ідей, і тим більше не можна не зважати на нього в країні, де воно становить більшу частину населення. Цими ідеями пройняті його листи до Лаврова, Кістяківського, Кравчинського, Павлика, Франка. Ще в 1881 р. він писав до львівської робітничої газети «Праця», що львівські робітники повинні «зв'язатися з тими, без чєїї помочі або хоть прихильності вони не зможуть зробити *ані одного кроку*, т. є. з українським людом, котрий жие на всі боки зараз за порогом міста Львова»<sup>111</sup>, тобто селянством. З другого боку, Драгоманов підкреслював настійну необхідність і радикалам зв'язуватися з робітничим рухом.

Він шкодував, що радикальна партія набувала анти-попівського характеру і часом забувала про головне — про панів, що радикали мало працюють серед робітників і «подарували» їх полякам, тобто польській соціал-демократії. І вже замислювався над тим, що і русинам час завести «свою соціал-демократичну партію. Її він бачить впорядкованою на федералістичних засадах — з польською і русинською секціями. Але далі Драгоманов не пішов. Він до кінця залишився вірним своїй добі — масових селянських рухів, розквіту селянської демократії. Драгоманов бачив її слабкі сторони і хиби, критикував.

Русько-українська радикальна партія проіснувала недовго. Вже від самого заснування виразно виділялися незгоди між її організаторами. Пізніше в ній оформилися дві течії — соціал-демократична і націонал-демократична, що існували поряд з революційно-демократичним напрямом радикалів. Після VII з'їзду в 1898 р. партія розпалась. З неї виділились соціал-демократична група, що утворила свою партію, і націонал-демократична, яка

---

<sup>111</sup> М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка, 1906, стор. 7.

також оформилася в партію. До останньої входив спочатку й Франко. Правда, він зумів розпізнати її буржуазно-націоналістичну суть і порвав з нею. Радикальна ж партія на чолі з Павликом залишалася на своїх попередніх позиціях і поступово агонізувала. До речі, в ці роки до неї входили й відомі українські письменники В. Стефаник і Л. Мартович. Партія продовжувала вести організаційну і політично-культурну роботу серед широких селянських мас, кликала їх до боротьби за політичні права. Вона дотримувалася заповітів Драгоманова і в національному питанні, ставлячи його на ґрунт соціальний. У цьому відношенні галицькі радикали йшли попереду навіть австрійських соціал-демократів.

Та сили її неблаганно танули. Скоро вона зійшла з політичної арени. Проте діяльність її не була марною. Радикальна партія підготувала ґрунт для подальшої політичної боротьби галицького народу за свої права.

Громадсько-політичну і літературно-критичну діяльність Драгоманова в Галичині високо ставили всі демократичні діячі України, починаючи з Франка. «Треба було бути дійсно каменярем пам'ятної з того часу вірші Франка — каторжним робітником у темній, затхлій, мов би підземній галицькій атмосфері, треба було дійсно лягти кістками, аби «зрівняти правді путі...»<sup>112</sup>. — писав пізніше Павлик. Про величезну популярність Драгоманова в Галичині серед селянства й передової інтелігенції свідчила та шана, котру виявила йому прогресивна громадськість Галичини, відзначивши 30-річний ювілей його громадської й наукової діяльності. 16 грудня 1894 р. в ратушевій залі Львова зібралося більше 500 чол., головним чином селян, що з'їхалися звідусіль. Прийшли

---

<sup>112</sup> М. Павлик. Михайло Драгоманів. Їго роля в розвою України. Львів, 1907, стор. 20.

також львівські робітники — русини й поляки, цвіт галицької інтелігенції — прогресивні письменники, діячі радикального руху. Це було перше радикальне віче в столиці прикарпатського краю, де селяни висловилися за єдність інтересів трудового народу, за прихильність до діяльності радикальної партії. Від їх імені селянин Стефан Новаковський виголосив подяку своєму вчителеві Михайлу Драгоманову з побажанням надіслати йому до Софії таку телеграму: «Батьку рідний, просвітителю наш, ти, що своє жите, своє здоров'я посвятив для темного робучого люду, щоб его просвітити світлом правдивої науки,— прийми подяку за тридцятилітню працю твою від нас, руських хлопів, зібраних з цілої Галичини на руськім народнім вічу у Львові. За правду, за волю, котру ти голосиш, будемо стояти до загину»<sup>113</sup>. На честь Драгоманова у Львові було закладено просвітительське товариство «Поступ».

Виступаючи на вечорі вшанування Драгоманова, Павлик так характеризував значення його діяльності для Галичини: «Наша праця, оперта на вказівках Михайла Драгоманова, вже видала плоди — прийнялась в народі»<sup>114</sup>. Під громові оплески яскраву промову виголосив Іван Франко: «Драгоманов для нас є чимось більше, як заслуженим чоловіком. Ми в нім шануємо друга, вчителя, провідника. Через усіх тих 30 літ, а бодай відтоді, коли ми сами стали до прилюдної роботи, голос его був для нас заохотою, осторогою, вказівкою, куди йти, голосом сумління — що робити, а чого не робити.»<sup>115</sup>. Так само, як і Франко, високо оцінив роль Драгоманова як проводиря прогресу в Галичині його друг і соратник,

---

<sup>113</sup> Михайло Петрович Драгоманов. Его юбілей..., стор. 341.

<sup>114</sup> Там же.

<sup>115</sup> Там же.

відомий письменник-демократ Д. Лук'янович: «Ми каменярі, а Драгоманов дає нам молот в руки, то є науку. Єї зарево нам вкаже «де дніє»... Ми свідомі тепер своєї цілі, ідемо прямо, назустріч новим часам»<sup>116</sup>.

На ювілей надійшли сотні привітальних телеграм, адрес, подарунків з усієї України. Все це свідчило, що мета, задля котрої жив, працював і страждав Драгоманов, була близькою і дорогою прогресивній українській громадськості, що діяльність його справді наблизила «нові часи».

Власне, місія Драгоманова була виконана. Наступала нова історична епоха — пролетарський період. Уже віяло подихом пролетарських революцій ХХ століття. Та Драгоманов залишався увесь там, у дев'ятнадцятому столітті, з його вболіванням і опорою на селянство, з його просвітительством, організацією соціального і політичного руху серед селянських мас.

Історія ніби розуміла це і безжально викидала його з життя. Драгоманов помирав від тяжкої хвороби. Помирала і радикальна партія, піднята, виплекана і його тяжкою працею.

Тепер час був проти нього. Вставали нові бійці — сильніші, далекоглядніші, загартованіші. Їм належало майбутнє. Але в тому, що вони з'явилися, була частка заслуги і його — Драгоманова. Його світлі заповіді — боротьба за вселюдську правду, за поступ, за вільний розвиток народів нашої країни — ввійшли до скарбниці кращих надбань суспільно-політичної думки і всієї культури українського народу.

У червні 1895 р. під проливним дощем і градом в останню путь проводжала великого сина України столиця Болгарії — Софія. На смерть Драгоманова відгукну-

---

<sup>116</sup> Михайло Петрович Драгоманов. Єго юбілей., стор. 341.

лися прогресивні сили України, Галичини, Росії. Добрим словом поминала його вся Слов'янщина — Польща, Болгарія, Сербія, Чехія, для яких він був мислителем, великим слов'янським вченим, перетворювачем суспільства, «мужем глибоких переконань, благородної незламності і витримки характеру»<sup>117</sup>. В ці дні Франко справедливо писав у своєму журналі «Жите і слово», що не лише Україна, «але і вся Слов'янщина стратила в нім одного з своїх чільних духових героїв, поступовий рух усієї Європи оплакує в нім одного з найкращих, найконсеквентніших найталановитіших своїх борців».

---

<sup>117</sup> «Lumir», 1895, № 2, стор. 17.

## ПІСЛЯМОВА

Ця праця є спробою дослідити суспільно-політичну діяльність відомого українського мислителя Михайла Драгоманова.

В ній поставлено ряд питань світогляду вченого, які ще не знайшли належного висвітлення в сучасних дослідженнях. Зокрема це стосується питання його федералістичних концепцій, які за своєю суттю досить суперечливі. В цих поглядах виявилась обмеженість Драгоманова як ідеолога селянства. Автор цієї книги не претендує на остаточне й беззаперечне вирішення як питання про федералістичні переконання Драгоманова, так й інших питань.

Деякі положення праці можливо недостатньо висвітлені чи обгрунтовані, деякі твердження й оцінки, подані в книжці, потребують ще додаткового дослідження, зокрема щодо визначення революційності світогляду Драгоманова в певні періоди, щодо оцінки ним робітничого класу як провідної сили суспільства, ставлення до найпередовішого суспільного вчення — марксизму.

Драгоманов — суперечлива постать. З одного боку, це відомий науковець, публіцист, який умів своїм словом дати поштовх думці, збудити до пошуків й дії. З друго-

го боку — це людина, якій притаманна класова обмеженість дрібнобуржуазного діяча, що запально пропагував свої і помилкові твердження й думки.

В. І. Ленін неодноразово звертався до спадщини Драгоманова; гостро критикував його за хиби і збочення, особливо в питаннях федералізму. У ряді місць Ленін посилається на видання і праці самого Драгоманова<sup>1</sup>. Так, він приєднується до думки вченого в оцінці земств про те, що «мирних способів» у російських лібералів не може бути: «Справедливо говорив Драгоманов: «Власне цілком «мирних способів» у лібералізму в Росії і бути не може...», — писав В. І. Ленін. — Земські ліберали повинні були рішуче переступити через цю заборону...»<sup>2</sup>. В. І. Ленін також виступав проти ототожнення суспільно-політичної позиції легального марксиста Струве з позицією Драгоманова.

Зваживши на все викладене, всі позитивні і негативні сторони діяльності Драгоманова, можна зробити висновок, що в цілому він належав до табору діячів демократичного напрямку України й Росії II половини XIX ст. Девізом його життя і діяльності були гасла боротьби за соціальне й політичне визволення, боротьби проти обмеженості й обскурантизму ідеологів українського буржуазного націоналізму. «Хай іде реакціонер до реакціонера, а прогресист до прогресиста». — писав він І. Франкові.

Нам Драгоманов близький саме демократичними поглядами. Він був видатним представником вітчизняної демократії домарксистського періоду. Він вніс значний вклад у розвиток української культури і визвольний рух не тільки трудящих України, а й інших народів Росії.

---

<sup>1</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 30.

<sup>2</sup> Там же, стор. 36.

Передмова . . . . .	3
Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі кінця 50-х— 60-х рр. ХІХ ст. . . . .	9
Михайло Драгоманов і революційне народництво (70-і — поча- ток 80-х рр.) . . . . .	66
Михайло Драгоманов в українському суспільно-політичному русі 70-х—90-х рр. ХІХ ст. . . . .	157
Післямова . . . . .	233



Раиса Петровна  
Иванова

Михаил Драгоманов в общественно-политическом движении  
России и Украины  
(II пол. XIX в.).

Издательство Киевского университета

(На украинском языке)

Редактор *О. І. Сердюк*

Художник *В. І. Писаренко*

Художній редактор *А. Й. Влязло*

Технічний редактор *Т. І. Хохановська*

Коректори *Л. К. Діхтяр, Г. Т. Савченко*

---

Здано до набору 4.VIII-1971 р. БФ 16490. Зам. № 511. Вид. № 895.  
Тираж 3000. Формат паперу 70×108<sup>1/32</sup>. Фіз. друк. аркушів 7,375.  
Умовн. друк. арк. 9,32. Обл.-видавн. аркушів 10,44. Паперових аркушів 3,687. Підписано до друку 27.VIII-1971 р. Папір друкарський № 2.  
Ціна 1 крб. 11 коп.

Видавництво Київського університету, Героїв революції, 4.  
Т. П.—1971. поз. 215.

---

Київська книжкова друкарня № 5 Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, Київ, Реліна, 4.

325

~~Книга 1 кр.б. 11 ден~~

ВИДАВНИЦТВО  
КИЉСКОГ  
УНИВЕРЗИТЕТУ